

АНРИ
МАССЕ

Азәрбајҹан

АЗӘРБАЈҶАН ЕНСИКЛЮПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
БАҚЫ-1992

Henri Masse,
L'islam, 6-e ed.,
Paris, 1952.

Русчадан тәрчүмә едәмләр: Ч. ЧАББАРОВ,
А. ӘЛӘСКӘРОВ

Бурахылышына мäs'ул: Н. ДАЙЫШЕВ, М. КӘРИ-
МОВ.

М 31 МАССЕ А. И С Л А М. Тарихи очерк. 3-чү нәшри.
Тәрч. едәмләр: Ч. Чаббаров, А. Әләскәров. АЕ Баш
редаксијасы, Б., 1991, 256 сәһ.

Көркәмли француз исламшунасы, шәрһиһүнасы Абри Массенин «Ислам» әсәри ислам дини, онын тарихи, јарандыгы итисади-сәјаси шәрәкт, исламын көркәмли хәдмләри, тәрһетәәр, олар арасындагы мүбаризә, ислам һуғуғу, шәрәкт на с. һағында јазылмын маряғли әлми пону-јәр бир китабдыр. Китаб Франсада вә башга өлкәләрдә дефаләрлә нәшр олунуб вә инди дә олунмақтадыр. һазырда бүтүн дунјада ислам өлкәләринин итисади-сәјаси ролунун аргмасы ислам марагы күчләндир-мәктәдыр.

Китаб кениш оқуу күләси үчүн һазырда тутулмушдыр.

М 6493060000 — 13
9—91
М — 65707—91

ISBN 5—89600—013—8

Шәрг әдәбијјаты нәшријјаты. Москва. 1961.
© Азәрнәшр, 1965—1980.
© Азәрбәјҗан Енсиклопедијасы Баш редаксијасы. Азәрб. дилино тәрчүмә, ән сөз. 1990.

ӨН СӨЗ

Бу күн ислам, дүнианын эн нүфузлу вэ јажылымыш динлэриндэн биридир; о диншүнасларын вэ шөргшүнасларын тэдгигат һүдудларыны ашараг кениш охучу күтлэлэринин мараг даирэсинэ чсврилмишдир. Һазырда Асија вэ Африканын (Јахын вэ Орта Шөрг, Чәнуби-Шөрги Асија, Троник Африка вэ башга рекионлар) 35 өлкөсиндө мүсөлманлар эһалиини эксәријјәтини, 18 өлкөдө исә нүфузлу азлыгы тәшкил едирләр. 28 өлкөдө ислам дөвлөт дини, јахуд рәсми диндир. Буилардан Әлчәзаир Халг Демократик Республикасыны, Мисир Әрәб Республикасыны, Ираны, Ирагы, Јәмән Халг Республикасыны вэ Јәмән Халг Демократик Республикасыны, Сәудијјә Әрабистаныны, Пакистаны, Иорданијаны, Суријаны вэ с. көстөрмәк олар. Һазырда дүнианын 120-дән артыг өлкөсиндө ислам ардычылларыны бирләшдирән мүсөлман ичмалары мөвчуддур. Дини азлыг шәклиндө Авропа вэ Американын бир сыра өлкөләриндө дә мүсөлманлар јашајыр (Албанија, Болгарыстан, Југославија; Америкада бу эһали муһачир мүсөлманлардан ибарәтдир]. Һазырда ССРИ-дө 80 милјондан чох мүсөлман јашајыр. Мараглыдыр ки, рәсми мәълумата көрә Франсада 40 минә јахын франсыз ислам динини тәбул етмишдир. Дүниа динләри ичәрисиндө «кәнч» олса да, исламын өзүнәмәхсус, орижинал чөһәтләри вар; доғрудур, бу динин орижиналлыгына шүбһә едән тэдгигатчылар да олмушдур (мәсәлән, А. Массенин һәмвәтәни Р. Шарл). Лакин бу һеч дә ислама марагы азалтмамышдыр. Совет исламшүнасы Ј. А. Белјајев

жазырды ки, Р. Шарлын «исламда, онун бүтүн илаһијјатында вә фиғһиндә (һүгугунда — *ред.*) өзүнәмәхсуслугун, орижиналлығын олмамасы һаггында тәләсик дејилмиш мұлаһизәләрилә разылашмаг мүмкүн дејил». Үмумијјәтлә динләр арасында варислијин мөвчудлугу бу вә ја дикәр динин орижиналлығына шүбһә ојатмамалыдыр. Бизчә, исламын орижиналлығы бундадыр ки, о дикәр динләрден фәргли олараг, јарандығы күндән дөвләт дининә, әрәб чәмијјәтинин сијаси-әхлағи идеолокијасына чеврилмишдир. Исламын мүасир јүксәлиши һәмчинин дүнјанын инкишафында ислам өлкәләринин ролунун артмасы илә, оларда баш верән просесләрин бу күн дүнја бирлијинә әввәлкиндән даһа күчлү тәсири илә әлағәдардыр.

Он дөрд јүзилликдән артыг мөвчудлугу дөврүндә ислам узун мүддәт өз ардычылларынын һәјатынын мүхтәлиф чәһәгләринин мүәјјәнләшдирән јекәнә идеоложи систем олмушдур. О ичтимаи мүнәсибәтләри, тәсәррүфат фәалијјәтинин, аилә-никаһи мүнәсибәтләринин, шәхсијјәт әлағәләринин тәнзимләмиш, онун гануналары эсасында мұһакимәләр апарылмыш, инсанларын вә халгларын тәлеји һәлл едилмишдир. Вә бу күн дә ислам Шәрғин мүхтәлиф халгларынын һәјәт тәрзинин тәркиб һиссәсидир.

«Ислам партлајышы» Гәрбин империалист даирәләринин чох нараһат едир, чүнки олар Асија-Африка халглары үзәриндә ағалыгларыны һәр васитә илә сахламага чалышырлар. Сөн илләрдә Гәрби Авропада, АБШ-да, Канадада, Јапонијада вә башга өлкәләрдә исламын өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилир. Бу мәгсәдлә хүсуси рекионал милли мәркәзләр, ири университетләрдә шөбәләр јарадылмышдыр. Шүбһәсиз ки, буну ислам дининә дәрин еһтирам кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмазды. Буржуа сијасәтчиләри «ислам аләминин» дүнја сијасәтинә арган тәсирини јахшы баша дүшүр вә бундан өзләринин Шәрғдәки мөвгеләринин мөһкәмләтмәк мәгсәди күдүрләр. Буна корә дә, исламын социал мөвгәјини тәһлил едәркән мүасир идеја мұбаризәси бахымындан бу динин актуал нәзәри вә практик проблемләринин өјрәнмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Башга сөзлә, исламын тарихини билмәдән бөјүк бир рекиону әһәтә едән мүсәлман өлкәләриндә баш верән сијаси, иғтисади вә идеоложи һадисәләрин маһијјәтинин баша дүшмәк чәтиндир.

Исламшүнәслиг әдәбијјатында ислам милләтчилији барәдә дә мүхтәлиф мұлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Ислам

вэ миллэтчилик бу динин јайылдыгы харичи өлкөлөрдө зиддијјәтли вәһдәтдә тәзаһүр едир. Сосиал-сијаси фәаллыға күчлү тәкан вермәклә ислам миллэтчилији милли азадлығын газанылмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә, етник-милли һүгүглары горумаға јөнәлдилмин «ислам консепсијаларынын» бөјүк әксәријјәтнинн тәркиб һиссәсидир. Азадлыға чыхмыш мүсәлман өлкөләриндә ислам вә миллэтчилик мүәјјән мә'нада үмумдемократик, мүтәрәғги мәгсәдләрә хидмәт едир, империализмә гаршы мүбаризәдә сәфәрбәрсдичи рол ојнајыр. Дикәр тәрәфдән ислам миллэтчилији идејалары коммунизмә зидд мөвгә тутдугу үчүн јени мүстәмләкәчилик идеологлары, империалист гүввәләр вә јерли иртича бундан өз мәнәфеләри үчүн истифадә едирләр. Планетимизин мүрәккәб рекионларындан олан мүсәлман Шәргиндә ислам идеолокијясынын билаваситә тә'сири илә баш верән һадисәләр објектив олараг дүнја сијасәтиндә дә өзүнү бүрузә верир. Башга бир чәһәт. Мүсәлман идеологлары исламын сијаси, игтисади, әхлаги идеалларыны шәриәт бахымындан шәрһ етдикләриндән, орта әсрләрдә формалашмыш ислам принципләрини сүр'әтлә дәјишмәкдә олан Шәрг чәмијјәтнинн тәләбләринә ујғунлашдырмаға чәһд көстәрирләр. Бу бахымдан исламын һүгүг вә әхлаг нормаларынын формалашма тарихини дә билмәк мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир. Исламын мүхтәлиф консепсијаларыны тәблиг едән мүсәлман идеологлары инандырмаға чалынырлар ки, шәриәт өзүндә һәм сосиал-сијаси, һәм дә дини мәрәсим вә етик проблемләри бирләшдирир. Онларын фикринчә, ислам дини е'тигад објектиндән даһа чох сосиал-сијаси доктринадыр. Марағлыдыр ки, һәлә 1914-чү илдә академик В. В. Бартолд јазырды ки, ислам ишүарларындан һәмишә јалныз дини дејил, чох вахт сијаси доктрина кими, мүәјјән сијаси мәгсәдләрә наил олмаг вәситәси кими истифадә едилир. Мәсәлән, һазырда Түркијәдә, Пакистанда илаһијјат проблемләри илә јанашы «ислам игтисадијјаты» консепсијалары, игтисадијјатын ислам инкишаф јолу барәдә мүхтәлиф нәзәри мәсәләләр ишләнир. «Төвһид игтисадијјаты» адланан Иран модели мүлкнјјәт, кредит-банк, верки системләрини, истәһсал вә истәһлақы ислам нормаларына ујғунлашдырмаға әсасланыр. Бу моделин сәчијјәви чәһәти дөвләтин игтисадијјатда тәнзимләјичи ролуна, ири капиталын фәалијјәтинин гисмән мөһдудлашдырылмасына мејл етмәкдир. Милли азадлыг һәрәкатынын вүс'әт алды-

гы дөврдө «ислам социализми» концепсиялары даһа кеннин тәдғиг едилмишдир.

Мүсәлман Шәрғи өлкәриндә ахырынчы «дини партла-
жыш» көстөрди ки, һәтта бә'зи синифләрин вә төбәгәлә-
рин нүмајәндәләри ки, онлары «ән'әнәви» сажмағ олмаз,
бу күн ислам ән'әнәләринә мејл көстөрирләр. Бир чох
эрәб өлкәләри пайтахтларынын күчәләриндә зијалы, гул-
лугчу, буржуа мәншәли гызлары вә гадынлары ән'әнәви
палтарда вә чадрада көрмөк олур. Бу ән'әнәләрә сәдагәт
бә'зән нүмајишкаранә һал алыр. Бу иш заһири чәһәтлә
гуртармыр. Ачығ иртичачы чаларлы бә'зи клерикал һәрә-
катлар (мәсәлән, «мүсәлман гардашлар») һаким режим-
ләрин сәһвләрини тәнгид етмәклә вәзијјәтиндән наразы
зәһмәткеш әһали нүмајәндәләрини өз тәрәфләринә чәкә
билдрәр.

Охучуја тәғдим олуан китабда мүсәлман өлкәләри-
нин јени тарихи дөврүнә аз јер верилмиш, ән јени дөврә
исә әслиндә тохунулмајыб. Мүсәлман халқларынын мил-
ли шүүрунун јаранмасында вә милли азадлығ һәрәкаты-
нын мејдана кәлмәсиндә исламын ролу, ислам вә капита-
лист инкишафы, ислаһатчылығ вә дүнјәвиләнәмә (ахырын-
чы фәслин «Модернизм» бәһсиндә тамамилә мүхтәлиф
һадисәләр, о чүмләдән Чәмаләддин әл-Әфганинин, Мә-
һәммәд Абдунун фәалијјәти, Камал Ататүркүн ислаһат-
лары барәдә ғыса данышылыр) дигәтдән конарда галыб.

Јахын вә Орта Шәрғ өлкәләри тарихинин јени дөврү
инамла тәсдиг едир ки, бир дини систем кими ислам ән
мүхтәлиф социал-сијаси гүввәләрә хидмәт көстәрә биләр,
онлардан һәр бири өз мәгсәдләринә һағг газандырмағ
вә бушлары һәјата кечирмөк үчүн исламда дајағ тана
биләр. Әслиндә һәр бир дин мүхтәлиф, бә'зән бир-биринә
зидд мүддәәалары еһтива едән универсал идеоложи систем-
дир, мүхтәлиф синифләрин мәнәфәјинә да истифадә олу-
нур.

Ислам ислаһатчылары Чәмаләддин әл-Әфганинин
(1839—1897) вә Мәһәммәд Абдунун (1849—1905) фәалиј-
јәти Авропа мүстәмләкәчилијинә гаршы чеврилмишдир.
Әл-Әфгани «ислам социализми» идејаларыны ирәли сү-
рүрдү, бу фикирләри сонралар бир чох мүсәлман идеоло-
гу инкишаф етдирмишдир.

Эрәб милләтчилијинин идеја мөвгејиндә дуран наси-
ризм ислам илә сых бағлы иди, исламдан өз идеја әсас-
ларындан бири кими истифадә едирди. Чәмал Әбдүл На-

сир ислама хусуси диггэт јетирэрэк көстөрирди ки, Алла-
на инам елми социализм илә «Мисир социализми» ара-
сында эсас фэргдир. Лакин Насирин реал сијаси прак-
тикасы, ошун ислама мүнәсибәтини мулајим ингилаби де-
мократик дүнјәвиләшдирмә, мүсадирә кими сәчијјәлән-
дирмәк имканы верир. Мәсәлән, Мисирдә вәғфләр дини
идарәләрдән алынды, шәриәт мөһкәмәләри ләғв олунду,
дини мәктәпләрини сајы азалдылды, дини вәзифәләрә шәхс-
ләр тәјјин олунараг дәвләтдән мааш алмаға башлады-
лар, мәсчидләрдә монзәләрини мәзмунуна дәвләт орган-
лары нәзарәт етдиләр.

Бу күн езинкишаф төмајүллү мүсәлман өлкәләриндә бу
чүр ингилаби демократик дүнјәвиләшдирмә нүмунәләрини
тапмаг олар (мәсәлән, Јәмән Халг Демократик Республи-
касында 1974-чү илдә гәбул едилмиш гануинлар).

Дүнјәвиләшдирмәнин буржуа новү дә мөвчуддур. Түр-
кијадә Камал Ататүркүн ислаһатларыны бу нөвә анд ет-
мәк мүмкүндүр. Мәлүмдүр ки, камализмин принциплә-
риндән бири лаисизмдир, јәни дини дәвләтдән вә ма-
арифдән ајрылмасыдыр. 1923—28-чи илләрдә камалчы
ислаһатлар потнәсиңдә чохарвадлылыг ләғв олунду, ни-
каһ вә бошанма сәһәсиндә гадыиларыни һүгуғу кишиләр-
дә бәрабәрләшдирилди, мүсәлман руһани мәктәпләри бағ-
ланды, дин вә вәғф назирлији ләғв едилди, дүнјәви мөһкә-
мә тәтбиғ олунду, Аврона төғвини вә Аврона палтары
ишләнмәјә башлады, әрәб әлифбасындан латин әлифба-
сына кечилди вә с. Бу тәдбирләр түрк буржуазиясынын
һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмин кешини ис-
лаһатларыни тәркиб һиссәсинә чеврилди.

Мүсәлман Шәргн өлкәләринин бәзисиндә бунун әкси-
пә олан мејләр дә мөвчуддур. Мүһафизәкар режимли
бир сыра әрәб дәвләтләриндә ислам апарычы идеоложи
вә сијаси гүввәдир. Сәудијјә Әрәбистанында дини мөһ-
кәмә системи мөвчуддур, шәриәтин бәзи арханк норма
вә мүддәалары дәвләт гануну һүгуғундадыр, әслиндә һәт-
та конститусија әвәзидир. Иран конститусијасы шун ру-
һаниләринин һакимијјәтини дәвләт-һүгуғ системини дүн-
јәви тәсвәтләри илә әлағәләндирилмәси принципини тәс-
бит едир. Иранда, Пакистанда, Мисирдә вә баһага өлкә-
ләрдә «шәриәтин дирчәлмәси» баш верир. Мәсәлән, 1979-
чу илдән Пакистанда оғурлуғ үстүндә ән-әнәви ислам
чәзасы (әлин кәсилмәси), һәмчинин сәрхошлуға, јаланчы
шаһидлијә, зиналыға вә арадүзәлтмәјә көрә чамаат гар-

шысында чэза тэтбиг олуноур.

Мэшһур франсыз исламшүнасы, ираншүнасы вэ эрэбшүнасы А. Массе Жахын вэ Орта Шэрг халгларынын тарихи вэ мэдэнијјэтинин мүхтэлиф чөһэтлэринэ мараг көстэрмиш биликли мүтэхэссис иди. О, 1886-чы ил мартын 2-дэ анадан олмушдур. Элчэзаир университетинин гуманитар факултэсини битирмиш, һэмчинин Парисдэ чанлы Шэрг дилләри Милли мәктэбинин дипломуну алмыш, сонралар бу мәктэбин фэхри профессору адына лајиг көрүлмүш вэ бир сыра иллэр она рөһбэрлик етмишдир. Массе филолокија доктору, Парис университетинин профессору, Элчэзаир университетинин фэхри профессору, Франса Институтунун (Китабэлэр вэ зөриф үслубијјат Академијјасы) үзвү иди. Массенин орта эср вэ јени дөвр фарс эдэбијјатына, һэмчинин эрэб эдэбијјаты вэ фолклоруна, Иран халгларынын адэтлэринэ вэ инамларына даир эсэрлэри мүтэхэссислэрэ јажшы мә'лумдур. Эи мүһүмлэри: «XI—XIX эсрлэр Иран антолокијјасы» (Парис, 1950), Груссе вэ Массинјон илэ бирликдэ јаздыгы «Иранын руһу» (Парис, 1953), «Иран инамлары вэ адэтлэри» (Нју-Һејвн, 1954). Массе 1969-чу ил нојабрын 9-да Парисдэ күчэдэ автотомбил гезасы заманы вэфат етмишдир.

«Ислам» китабы, бу саһэдэ мүәллифин узун мүддэт ахтарышларынын нэтичэси олуб, илк дэфэ 1930-чу илдэ чап едилди. Ислама даир аңлашылы вэ садэ бир эсэрэ бөлли сһтијјачы өдэјөн бу китаб Франсада вэ дикэр Авропа өлкөлэриндэ разылыгла гаршыланды. Гыса мүддэтдэ китаб бир нечэ дэфэ нэшр олуноду. 1952-чи илдэ Парисдэ «Ислам»ын алтынчы нэшри чапдан чыхды, 1963-чү илдэ Москвада бу нэшр русчаја тэрчүмэ олуноуб, мэшһур совет исламшүнасы Ј. А. Белјажевин редактэси илэ чап едилди. Һөмин нэшри Азэрбајчан дилинэ таһынмыш тэрчүмөчилэрдэн Ч. Чаббаров вэ А. Элэскэров тэрчүмэ етмиш, китаб 1964-чү илдэ чапдан чыхмышдыр.

Массенин китабы дөврүнө көрө ислама даир эи јажшы сһми-күтлэви эсэрлэрдэн бири иди. Һадисэлэрин тэсвириндэ мүәллифин бөјүк мә'луматы, дэрин билији, материалла јажшы бөлэд олмасы, исламын тарихинэ, еһкамларына вэ мэдэнијјэтинэ даир, орта эсрлэрин эрэб, фарс вэ түрк тарихинин эсас мэрһалэлэри һаггында мүһүм мә'луматлары охучуја чатдырмаг истэји ајдын һисс олуноур.

Охучуја тэгдэм олуноан китабда исламда идеја-сијјаси

мүбаризо проблемлоринә, онун әсас истигамәтнин сә-
чијјәсинә бәјүк диггәт јетирилиб. Орта әсрләр чәмијјә-
тинин, о чүмләдән мүсәлман аләминин өзүнәмәхсуслуғу
үзүндән исламын узун мүддәт арамсыз олага бүтүн со-
сиал-сијаси һәрәкатларын вә чәрәјанларын идеоложи пәр-
дәси кими чыхыш етмәси дә әсрдә өз әксини тапмыш-
дыр.

Мүсәлман дүнјасынын тарихини сүнни-шиә мүнәси-
бәтләрини шөрһ етмәдән баша дүшмәк олмаз. Исламда-
кы ики чәрәјан арасында рәғабәт вә мүбаризә бә'зән аман-
сыз дүшмәнчилик характери алырды.

Ики тәривгәт тәрәфдарлары арасында һакимијјәт уг-
рунда кәскин мүбаризә әслиндә исламын бүтүн тарихи
әрзиндә кетмишдир. Сүнни-шиә мүнәсибәтләри проблеми
актуаллығыны иди дә итирмәјиб. Ону нәзәрә алмадан,
мәсәлән Јәмәндә, Ливанда (христиан-мүсәлман мүнәси-
бәтләри илә јанашы), Иранда, Ирагда, Пакистанда вә
башга өлкәләрдә баш верән социал-сијаси просесләри ба-
ша дүшмәк чәтиндир. Һәтта сүннилик чәрчивәсиндә мүх-
тәлиф мезһәбләр арасында мүбаризәнин кәскинлији гүд-
рәтли социал-сијаси гүввәләрин тоггунмасына кәтириб
чыхарыр, синифләр мүбаризәсинин пәрдәси ролуну ојна-
ырды.

Мәссә сүннилик илә шиәлик арасындакы фәрги бүтөв-
лүкдә дәриндән тәсвир едиб. И. Голдтсијердән сонра о
кәстәрирди: сүннилик ичмаја, шиәлик исә имамын нүфу-
зуна әсасланыр. Дүзкүн кәстәрир ки, шиәлик узун мүддәт
сүнниликә — хәлифәләрин дининә мүхалифәтдә олдуғу
үчүн бу, шиәликә тә'ғиб едилән дин көркәми верди. Һазыр-
да, мүсәввәр дөврдә Шәргин бир сыра өлкәләринин сијаси
һәјәтиндә (о чүмләдән Иранда шаһлыг әлејһинә, ан-
тимпериалист һәрәкатын јүксәлишиндә) бу гәдәр бәјүк
рол ојнамыш шиәлик проблемләринә тәдгигатчыларын
диггәти артыб, олар гаршыларына чыхан суалларын ча-
вабыны бу тәривгәтнин кечмишиндә ахтарырлар. Ејни за-
манда бә'зи мүсәлифләр әсассыз олага шиәлијин аз гала
ингилабилијиндән данышырлар; јаддан чыхарырлар ки,
бир сыра субјектив вә објектив сәбәбләрдән асылы олага,
бу һалда шиәлик күтләви, халг һәрәкатынын пәрдәси кими
чыхыш етди.

Мәссә Хилафәтдә әһалиинин вәзијјәтинә хејли диггәт
јетирир, верки системи, кетилә олунмуш әразиләрин ида-
рә едилмәсиндән данышыр (II фәсил). Марксизм елми

орта эср Шәрг дәвләтләриндә верки системини тәдгигинә бөјүк әһәмијјәт верир ки, бу да һәмин дәвләтләрин өзүнәмәхсус сосиал-игтисади гурулушу илә әләгәдардыр. Еркән орта эсрләрдә әрәб мүсәлман дәвләтинин торпаг фондунун бөјүк һиссәси билаваситә дәвләтнин әлиндә иди вә о әкинчидән рентаны верки шәклиндә тутурду. Бунуш-ла бәрабәр, Марксын көстәрдији кими, торпаг рентасынын бу нөвүидән фәрғли олараг һеч бир верки мөвчуд дејилди. Сонралар Хиляфәтдә игтисади һәјәт дәјиниклијә уғрады, торпағын хүсуси мүлкијјәтә көчмәси артды. Иг-та—торпаға шәрти феодаг хүсуси мүлкијјәти системи ке-ниш јајылды. Сәлчугиләр (XI—XII эсрләр), Әјјубиләр (XII—XIII эсрләр), Мәмлюкләр (XIII—XVI эсрләр) дәв-ләтләриндә һәрби-лен системи гәти формаланды. Тәбики, ислам тарихини, орта эсрләрдә мүсәлман халқлары-нын һәјәтинин әи мүнүм чәһәтләрини тәшкил сән бу проблемләрсиз арашдырмаг мүмкүн дејил. Иалбуки, ки-табда Хиляфәтдәки торпаг сәһиблији вә торпагдаи исти-фадә формалары мәсәләсинә тохунулмајыб, орта эсрләр-дә әсас истәһсал вәситәси олаи торпаға мүнәсибәти — Мәһәммәдин вә хәлифәләрин сijasәтинин мүнүм чәһәти сәәијјәләндирилмәјиб. Бу групп проблемләрә марағланан охучуларә, һәмин проблемләрин дәриндән ишығланды-рылдыгы совет мұәллифләринин (Л. А. Белјајев, Л. И. Надирадзә, И. П. Петрушевски, М. А. Семјонова, А. Ј. Крачковски вә б.) эсәрләрини төвсијә етмәк олар.

Франсыз исламшүнәсинын тәдгигатында һәмчинин ис-ламын сәәәткарлары вә тәширләрә мүнәсибәти, тиңарәт-сәәәткарлыг фәалијјәтинин тәвзимләјән гауулар вә әсас-намәләр, буларла әләгәдар тә'әсәтлар вә бу тәбәгәлә-рин һәрәкәти әкәсини тапмајыб.

Мәссенин китабында, онун шәхсиз үстүндүкләриндән асылы олмајараг, хүсусән мүәсир әлми мөвгәдән бахылса, бир сыра гүсүрлары вә јанлышлыглары көстөрмәк ол-маз.

Әи әввәл мұәллифин ислам тарихинә јанашма үсулу-нун өзү тәнгидә дәјигдир: әрәб-мүсәлман дәвләтинин вә мәдәнијјәтинин јаранмасы вә икиншафы амилләрини ба-ша дүшмәмәк, онларын өзүнәмәхсуслуғуну, дахили сә-бәбләрдән асылы олдугуну гијмәтләндирмәк мұәллифин характерик чәһәтидир.

Мәссе ислам таригәтләри тә'лиминә диггәт јетирмиш, лакин онун гаршыја гәјдугу вәзифәләр чәрчивәсиндә бу

кифајот дејил, чүнки мүсөлман дүңјасынын тарихиндө тариготлорин фэалијјэти мүһүм јер тутмушдур. Бу ондан ирэли кэлди ки, Гэрби Авропа шэргшүнаслыгы мүстөм-лөкөчилик дөврүндө јарандыгына көрө, узун мүддөт Шэрг-гө Авропасентрист, көкүндөн гејри-елми јанашманын эси-ри олмуш, бу елми чөрчивэсиндө Јахын вэ Орта Шэрг халглары вэ мүсөлманлыг һаггында төсөвүрлөр стерео-типи бир-бирини эвэз етмишиди. Бу стереотиплөрдөн би-ри дө «сами дүһасы» вди; куја бу дүһанын сэчијјэви чөһөти төрви-дүңјалыг, интуитивизм, һиссин зөкадан үс-түн тутулмасыдыр вэ она рационализм, елмлэрэ, јарады-чылыга мејлетмэ вэ с. јаддыр. Бу чүр төсөвүрлөр Аси-ја вэ Африка халгларынын төбиөтчө керилији, төпбөлли-ји, эталэти барэсиндө, онларын мүстөгийл икишафа га-бил олмамасы һаггында мүстөмлөкөчилик мөддәһлары-нын тезислэри илэ говушурду. Төбии ки, белэ стереоти-плэр Гэрби Авропа шэргшүнасларынын бахышларына тэ-сир көстөриди. XX эсрдө Асија вэ Африка халгларынын ојанмасы буржуа шэргшүнаслыгыны эввөлки мүддәала-рыны дөјәшдирмөјө мөчбур етди. Јени стереотиплэр ја-рандыса да, буржуа тарих елминдэки јени фикирлэр дө Јахын вэ Орта Шэрг халглары барэсиндө маһијјөтчө елө һөмин Авропасентрист бахышларын сахлапмасына сөбөб олду. Мөсөлән, Шэрг вэ Гэрбин эклији идејасы М. Вебе-рин вэ А. Тојибинин мүддәаларынын эсасыны тәшкил едир.

Чохлу клерикал, миссионер даирөлэр, ијезуит тәшкил-латлары илэ алагөдар олан франсыз исламшүнаслары-нын, бу чүр стереотиплэрэ бағлы оларак һөмин шэрг-шүнаслыг мөктөбинэ хас бир нечэ «ән'эиэви» гүсурлары вар иди. Бир груп мүәллифлэр орта эср мүсөлман мөдәниј-јэтиндө һинд-Авропа, Иран үнсүрүнү һөддиндөн артыг тө'рифлөјирдилэр. Бу сыраја XX эсрин мөшһур тэдгигат-чыларындан Луи Массинјон (1883—1962), Анри Корбен (1903—?) вэ б. аиддир. Лакин Массе, бу эсриндө белэ јол тутмајыб. Мөсөлән, о јазырды: «Иран тө'сири илэ, хүсу-сон самилэрин дүһасына гаршы арилэрин эксүл-эмөлиндөн бөһс едилэрсэ, бэ'зи тэдгигатчыларын күман етмөјө мејл көстөрдји гэдэр дэрин олмамышдыр» (сәһ. 63). Дикэр груп христиан үнсүрүнэ мејл көстөрир, онун ролу-ну шиширдирдилэр. Орта эср мүсөлман дүңјасынын тэд-гиги чөрчивэсиндө бу мүәллифлэр эсас диггәти пәјтахты Дәмәшг олан Үмөјјэ хилафәтинэ јетирирдилэр, чүнки бу-

рада Бизанс, христиан эн'әнэләри көркәмли јер тутурду. Эрәб Шәрғинин бөјүк биличиси, мүгәддәс Иосиф католик университетинин профессору белчикалы ијезуит миссионері Анри Ламменс (1862—1937) бу мүәллифләрә аид-дир вә Массејә онун тә'сири дујулур.

Массе һәмчинин Гәрби Европанын ики мәшһур ислам-шүнасынын — Будапешт университетинин профессору, мачар И. Голдтсийерин (1850—1921; онун ислама даир әсәрләри бу күн дә бөјүк елми әһәмийјәтини итирмәјиб) вә һолланд алими Х. С. Хүргронјенин (1857—1936) фикирләриндән вә чыхардығлары нәтичәләрдән тез-тез истифадә сдиб.

Бу вә ја дикәр мүәллифләр групу арасындакы фәргә бахмајарағ, ејни методоложи сәһвләр бир чохлары үчүн сәчијјөвидир. Мәсәлән, ичтимаи-игтисади формасијалар, тарихи дөврләр арасында фәргин баша дүшүлмәси һаггында елми тәсәввүрләр јох иди. Сосиализм анлајышынын вулгарлашдырылмасы да бунунла әлағәдардыр. Мәһәммәд көстәрирди ки, бу дүнја не'мәтләринә алудә оланлары шиддәтли чәза көзләјир; тәкчә бу фикрә көрә Массе Мәһәммәдин иејғәмбәрлијинә «сосиалист мејли» испад верир. Гәрби Европа шәрғшүнасларынын эн'әнәви чәрәјанларында Фатимиләрин «сосиализм» вә гәрмәтиләрин «вулгар коммунизми» тезисләринә тез-тез раст кәлинир. Бу күн бир чох буржуа шәрғшүнасы ону рәдд едир.

Сосиализмин јанлыш изаһына Масседә чох раст кәлмәк олур. Мәсәлән, исламда ничат верән, хиласкар идејасы барәдә данышаркән о јазырды ки, Меһдијә инам каһ сосиализм [?], каһ да теократизм үчүн чыхыш нөгтәси иди. Осман дөврүндә верки апаратынын кенишләнмәсини «сосиал ингилаб» адландырырды.

Тарихи процесин идеалист консепсијасы, тарихә емпирик јанашма нәтичәсиндә Массенин бә'зи мүһакимәләри аз инандырычы олур: бир чох һалда о, сосиал-игтисади вә сосиал-синфи амилләрә аз диггәт јетирир, онун фикринчә тарихи һадисәләрин габағчадан мүәјјән олунмасына сәбәб идејалардыр, шәхсијјәтин ролудур вә с. вә и. а.

Үмумийјәтлә, исламын тәдгигиндә мүхтәлиф, бир-биринә зидд буржуа консепсијалары ирәли сүрүлмүш вә инди дә сүрүлүр. Бунунла белә буржуа алимләри дә ислам-шүнаслыға дәјәрли төһвә етмишләр. Е. У. Лејн, И. Голдтсийер, А. Ламменс, Г. Е. Грунебаум, М. Уајт, К. Касп, К. Босворт вә әлбәттә ки, бу китабын мүәллифи һәмин гә-

билдәндир. Өлкәмизни исламшүнаслары вә шәрғшүнасларындан Г. С. Саблуковун, Ч. Е. Тернауун, В. Р. Розенин, М. Казымбәжин, В. А. Жуковскинин, Н. А. Медниковун, А. С. Крымскинин, В. В. Бартолдун, А. Е. Шмидтин, И. С. Крачковскинин, Ј. А. Белјајевин, Г. В. Серетелинин вә б. бу саһәдә хидмәтләри хүсусилә бәјүкдүр.

Белә һесаб едирик ки, бүтүн дүнјада ислама марағ вә диггәтин чохалдығы, һәмчинин мүсәлман өлкәләринин бејиәлхалғ игтисади-сијаси самбалынын артдығы индики шәраитдә А. Массенин «Ислам» китабынын Азәрбајчан дилиндә икинчи нәшри ислам дини һаггында охучулара марағлы һәдијјә олачагдыр. Биз һәмчинин тәгдим олуна китабын 1964-чү ил азәрбајчанча нәшринә Н. Әлизадәнин јаздығы мүгәддимәнни сахланмасыны да лазым билдик.

Дајыјев Н. М.
Кәримов М. Р.

АЗЭРБАЈЧАНЧА НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ

Ислам дини вә тәригәтләри һаггында индијә гәдәр нәшр олуан елми-күтләви әдәбијјат ичәрисиндә проф. А. Массенин «Ислам» әсәри Азәрбајчан охучулары үчүн чох мараглы бир әсәр сајыла биләр. Әсәр зәһкин вә конкрет материаллара әсасланмышдыр. Әсәрдә ислам динини мәншәјиндән, бунда тарих бојунча мүхтәлиф мәнһәб вә тәригәтләрини, дини чәмијјәтләрини әмәлә кәлмәсиндән, әввәлчә Әрәбистан јарымадасында, сонра да Мәракешдән Индонезијаја гәдәр бојук бир әразидә јашајан ајры-ајры гәбилә, тајфа вә халqlарын тарихиндән кәтирилән фактлар диггәти чәлб едир. Мүәллиф ислам дининин сһкамы, мәрәсим вә ајинләри һаггында әтрафлы мә'лумат вермәклә бәрәбәр, шәриәт һүгүшүнаслыгы һаггында да охучуда лазыми тәсәввүр јарадыб. Лакин ез дүнјакөрүшүнә көрә идеалист олан А. Массе бүтүн әсәри бојунча тарихи шәхсијјәтләрдән данышаркән, бу вә ја банға дөвләт вә јахуд дин хадимини догурмуш олан дөврә лазыми диггәт јетирмәјиб, һәмни шәхсијјәтләрини ролуна һәддән артыг гүјмәт вермәкәз, бә'зән дә өз халис идеалист нөгтеји-нәзәрини тәлгин етмәјә чәһд кәстәриб.

«Ислам» әсәринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндә бир сыра чәтинликләр гаршыја чыхмышдыр. Әсәрин ахырында верилән вә үч јүзә јахын сөзү әһәтә едән терминология сөзлүјүндә башлыча олараг дини терминләр шәри едилмишдыр. Әкәсәријјәти дилимизини дүғәт тәркибиндән чыхмыш вә мә'насы унутулмуш олан бу терминләри шәри едәркән бә'зән орижиналдан фәргли олараг әләвә мә'лумат вермәк, һабелә «дини е'тигада көрә» сөзләрини әләвә етмәк лазым кәлмишдыр. Бу һиссәдә јанлыш транскрипсия нәтичәсиндә орижиналдакы бә'зи хоталар тәсһиһ едилмишдыр. Мәсәлән, «шәһид» сөзү куја

«шаһид» мә'насыны да ифадә сдирмиш (бах: русча, сәһ. 213), «гәдир бајрамы» мә'насында «идәл-гәдир» јанлыш олараг «ид-аль-газир» кетмишдир (бах: русча, сәһ. 140, 204).

Әсәрин ад кәстәричисиндә тарихи шәхсijјәтләрин вә ја әфсанәви гәһрәманларын, тәригәт вә мәзнәбләрин, буналарын башчыларынын, һабелә ајры-ајры сүләләләрин дәрәдә жүзә јахын ады верилмишдир. Әкәсәријјәти әрәб мәншәли сөзләрдән тәшәккүл тапмыш бу адларын хәлји һиссәси әрәбчәдән франсызчаја, сонра да русчаја тәрчүмә процесиндә мүүјјән гәдәр дәрјишилмиш вә бә'зиләри, һәтта танымаз дәрәчәдә башга шәкәлә дүшмүшдүр. Буналары дегигләшдирмәк үчүн рус, әрәб, фарс, түрк вә с. дилләрдә бир сыра грајыш материалларына, мүхтәлиф енциклопедија, фәрһәнк вә гамуслара мурачиәт едилмишдир, чүнки «Ислам» әсәриндәки транскрипсиялар ад вә терминләри әслиндә олдуғу кими вермәјә көмәк етмир. Мәсәлән, тәркибиндә **е, г, к, х, о, у** һәрфләри олан адларда тәһрифә јол вермәмәк, бир шәхс әвәзиндә башгасыны кәстәрмәмәк үчүн шәхс, сүләлә вә с. адларыны дүрүст мүүјјәнләшдирмәк лазым иди. Мәсәлән, орижиналда верилән Ашғари, Хамдан Кармат, Буиды, Бақыллани Ағар, Кахтан, Аршакиды, Альморавиды, Альмохады адларынын әсли Әш'әри, Һәмдан Гәрмәти, Бүвәјһиләр, Бақлани, Һачәр, Гәһтан, Аршакиләр, Әлмүрабиләр, Әлмүвәһһидиләр олдуғу мүүјјән едилдикдән сонра, араларындакы фәрг бариз шәкилдә көзә чаршыр. Бә'зи сүләлә (хүсусилә Чинкизхан нәслиндән оланларын) адларынын әсли илә орижиналдакы вариант арасында бөјүк фәрг олдуғуна керә, буналарын һәр икиси тәрчүмәдә сахланылмындыр; мәс.: Мүнке (Мәнкугаан), Укедеј (Октагаан), Хубилај (Гүбләгаан) вә с.

Әсәрин чоғрафи кәстәричисиндә 350-дән артыг мүхтәлиф өлкә, әјәләт, шәһәр, дағ, тәпә вә чај адлары верилиб. Буналарын әсил адларыны аз-чох дүрүстләшдирдикдән сонра, әдәбијјатда бу адларын бә'зисинин вахты илә ики чүр ишләндијини нәзәрә алараг бирини мә'тәризәдә кәстәрмәји мәғсәдәујгун билдик; мәс.: Дәмәшг (Шам), Әдирпә [Адрианопол], Ктесифон [Модаин], Месопотамија (Бејсаннәһреји) вә и. а.

Һ. Әлизадә.

І Ф Ә С И Л

ИСЛАМ ДИНИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

Назырда јашадығымыз күнләрде 240 милјондан артыг инсаньын е'тигад едиб инандығы ислам дининин¹ башлангычы, Әрәбистанда Мәһәммәдин бу дини тәблиғ етмәје башладығы б. е. -нын VII әсринә аиддир. Бу бөјүк адамьын төрчүмеји-һалыны шәрһ етмәје башламаздан әввәл Әрәбистан јарьмадасынын вә онун әһалисинин мүһүм хүсусијјәтләри үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Бу арашдырма бизи гане едәр ки, Әрәбистан һеч дә мәррур бир јалнызлыг ичиндә гапаныб галмага маил олмајараг харичи тә'сирләр үчүн чох гәдимдән ачыг олмушду вә демәли, Мәһәммәдин стдији дини вә сијаси ингилаб үчүн лазым олан зәмин мүвафиг шәраитдә һазырланмышды.

Әрәбистан. Әрәбләрин «Чәзирәт-үл-әрәб», јә'ни «Әрәб јарьмадасы [ғысалдылмыш шәкилдә «Әл-Чәзирә»²], иранлылар илә түркләрин исә «Әрәбистан» адландырдыглары бу өлкә, гәрбдән вә чәнубдан вулканик дағларла әһатә едиллиб Иран көрфәзинә вә Фәрат чајы вадисинә аз-аз ениши олан јайладан ибарәтдир. Әрәбистан өз әразисинин бөјүклүјүнә көрә Авропанын тәхминән дөрддә бир һиссәсинә барабәрдир. Әрәбистаны, тобин шәраитинә көрә ики һиссәјә белүрләр: Тиһамә (саһилә јахын рајонлар), Нәчд (сәһралар илә әһатә олуи муш мәркәзи јайла).

Гәрби Әрәбистана ики әсас саһә дахилдир: Һичаз вә Јәмәи. Һичаз («манеә»), Гьрмызы дәннз илә дағлар ара-

¹ Гәрб мотбуатынын вердији мә'лумата көрә һазырда дүнјада 984 милјон мүсәлман јашайыр. «Азәрбајҗан кәмчләри», 9. IV 1989, № 40 [10791] в.

² Әрәбчә «чәзирә» сөзүнүн мә'насы «ада» демәкдир: орта әсрләрдә ки әрәб чографијачыларынын аплајышына көрә һәр тәрәфдән су илә, јә'ни дәннз вә ја чајларла әһатә олуи муш торлаг [гуру] парчасы чәзирәдир.

сында Сина жарымадасындан Мәккәнин чәнубундакы сәһәжә гәдәр узанан сәһил зонасыдыр. Гәдимдә Һичазын ән шимал һиссәсиндә (Сивадан Тәбук шәһәринә гәдәр), јохсул вә гураглыг јердә јашајан нобатиләр бу јерлөрдә тичарәти өз әлләринә алмындылар. Гырмызы дәниз сәһили бојунча Әгәбә көрфәзиндән башлајан тәк бир јол (бу јолун иә гәдәр мүнүм олдуғуну прәлидә көрәчәјик) бир нечә кичик мөвсүм чајынзын ахарыны кәсиб кечәрәк, Мәдинә шәһәринә тәрәф кедир. Јәсриб (сонралар Мәдинә) шәһәри ики һаррә (лава басмыш сәһра) арасында гәдимдән бечорилән мүнбит торпаглар (бурада әсас битки хурма агачы иди) үзөриндә јерләшир. Мәдинә шәһәриндән шималда јүксәлән Оһуд дагы Мәһәммәдин илк вурушмаларындан биринин олдуғу јердир. Мәдинәдән Мәккәјә ики күнә кетмәк олар. Мәккәдән чәнубда даглар арасында јерләшән Таиф, гәдимдә чох тәрәгги етмиш бир шәһәр иди, иди исә Мәккә әһалиси үчүн јәјлаг олмушдур. Бурада Авропа биткиләри јетишир. Һичаз илә Јәмән сәһәдиндә даг силсиләси кенишләнир: Һичазын ән мүнбит шәрг һиссәсиндә (Сәрат) јашајан гәһтан гәбиләси бүтүн Јәмән гәбиләләринин улу бабасы сајылыр.

«Сағ тәрәфдәки өлкә» мә'насына кәлән Јәмән, јә'ни Чәнуби Әрәбистан вә ја «хошбәхт» өлкә («Хошбәхт Әрәбистан») һәмишә өз сәрвәти вә торпағынын мүнбитлији илә шөһрәт газанмындыр (әсас биткиси гәһвәдир). Бу өлкәнин сајсыз-һесабыз харабалары тарихи кечминшинин чох парлаг олдуғуну көстәрир; бу парлаг кечминшин сон изләри өлкәнин гәдим пајтахты Сән'а шәһәриндә индијәдәк мұһафизә олуңмушдур. Нибур вә Форскалдан сонра Јәмәни тәдгиг едән франсызлардан Арио вә Жозеф Галеви, демәк олар ки, гәһрәманчысына сәјаһәт етмишләр, даһа сонра исә Ландберг, башлыча олараг өлкәнин чәнуб тәрәфләрини тәсвир етмишдир³.

Әрәбистанын «бухур сәһили» (бухур әлдә едилән агачы бечәрмәк иши чох тәнәззүл едиб арадан галхыр) дејилән чәнуб сәһили Һәзрәмут адланыр. Шырым-шырым вадиләрин бир-бирини кәсдији бу дағлыг өлкә сәһралар илә әһа-

³ Нибур Карстен (1733 — 1815) — даннмаркалы сәјјаһ вә тәдгигатчыдыр; 1763-чү илдә Чәнуби Әрәбистана сәфәр едән елми експедицияда иштирак етмиш Нибур «Әрәбистанын тәсвири» адлы китабын мүәллифидир. Форскал — Чәнуби Әрәбистан сәфәриндә һәмин елми экспедицияда иштирак етмиш даннмаркалы натуралистдир (гәбиәтчидир). Галеви (вә ја Алеви) Жозеф (1827 — 1917). Арио, Томас Жозеф — Франсыз һәкимидир. 1843-чү илдә Јәмәнә сәјаһәт едиб бурада Мәриб харабаларыны кәшф етмишдир.

тә олундугундан бу јерләрнн эһалиси, бир иш ахтарыб газанч элдә едә билмәк үчүн өз вәтәнини һеч һејфсләймәдән тәрк едир. Јәмәндә олдугу кими бурада да чохлу гәдим харабалара раст кәлмәк олур. Шәргдә јерләшән Мәһрә саһәси, мөһари адланан дөвә чинси илә шөһрәт газанмышдыр.

Чәнуб-шәргдә јерләшән Умман да дағлыг өлкә олуб, торпағы чох мүнбитдир; бу өлкәнин бүтүн саһил бојунда бир чох лиман јерләшир. Дәнизчилк тарихиндә адлары јазылмыш эрәб дәниз јолу бәләдчиләри бурадан чыхмышлар. Мәсгәт шөһәри, бир эрәб чоғрафијачысынын «Чин гапысы» адландырдыгы гәдим Сәһар шөһәрниннн әвәзиндә бу өлкәнин најтахты олмушдур.

Нәһажәт, Иран көрфәзи саһил бојунча узанан араплыг Бәһрејн өлкәси инди јашадығымыз күнләрдә Лаһса (Әлһасә) адланыр; дәниз гулдурлары вә ишчи овчуларынын јашадығы бу өлкәнин хурма агачы сәрвәтләри дилләрдә зәрби-мәсәл олмушдур. Бу өлкә Гәрби Әрәбистандан чох кенин сәһраларла: чәнубдан Дәһна сәһрасы, шималдан исә Нефуд сәһрасы илә ајрылмышдыр. Әразиси Франсадан ики гат артыг олан Дәһна сәһрасында, (гумунун рәккинә кәрә «Гырмызы Дәһнада») су һеч јохдур, лакин гында јаған күчлү јағышлардан сонра бурада јашыллыг әмәлә кәлиб кәј от битир. О заман бәдәвиләр (отураг һалда јашајан «һәзәр» адамларына әкс олараг, «бадијәдә», јә'ни сәһрада јашајан көчәри адамлар) өз һејван сүрүләри илә бирликдә бу јерләрә көчүб үч-дөрд ај орада јанајырлар, чүнки ширәли кәј от һејван сүрүләрини ачлыг вә сусузлудан горујур. Истиләр башландыгда бәдәвиләр бу јерләрдән чыхыб кетмәјә мәчбур олур вә сәһранын кәнарларына (сәһрадинә) гајыдырлар. Нәчдин шималында јерләшмиш мәркәзи јайланы кәсиб кәчән Вади Рүммә чөкәклијини бә'зи јерләриндә јердән су чыхыр. Бу саһә, һәр чәһәтдән Дәһна чөлүнә охшајан Нефуд сәһрасыдыр (Нефуд эрәбчә гум тәпәси мәнәсында ишләдилән «нефд» сөзүнүн чәм шәклидир); бир мөвсүм әрзиндә кәј от бу сәһрада кәһ бөјүк чөкәкликләр, кәһ да бир гаја әтрафында галағлар әмәлә кәтирән гырмызы гумун үстүнү өртүр. Даһа шималда јерләшән Сурија сәһрасында јағыш селләринин ачдығы шырым-шырым ахарлар вар; Фәрат чајына гәдәр узанан бу сәһранын бә'зи рајонларында торпаг һеч мәһсул вермир.

Әрәб гәбиләләри. Көрдүжүмүз кими, көчәриләр вә ја, даһа доғрусу, жарымкөчәриләр өз һејван сүрүләри илә: бирһүркүчлү дәвәләри, гојуг-кечиләри илә бирликдә вахташыры бу сәһралара кәлирләр. «Көчәриләрин дәвә сүдү олмаса, онларын жарысы сусузлугдан һәлак олуб кедәр» (Ламменс). Сәһрада ат бир зинәт кимидир, демәк олар, агла кәтирилә билмәјән бир һејвандыр; ахы ата арпа вә су вермәк лазымдыр; одур ки, ат Нәчд вә Јәмәндә јетишдирилир. Бәдәвиләр өлкәнин саһил рајонларында сахланылыб ишләдилән ешшәкләрә ивфрәт көзү илә бахырлар.

Сонракы һәсилләри ислам гошунуну тәшкил едән һәмнин бәдәвиләр нечә төрәмишләр? Гәбилә тәшкилаты һәмнишә онларын мүүјән гауулара әмәл етмәләрини тәләб едирди; тотемизмин, бу гәбилә тәшкилатына хас олуб-олмадығы индијә гәдәр ајдынландырылмамышдыр. Гәбиләнин әсас нүвәси, оған ушагы чох олан аиләдән ибарәт иди; белә бир аилә башга аиләләри өз башчысынын (шејхин) һөрмәт вә с'тибарыны гәбул етмәјә вә онун әтрафында бирләшмәјә мәчбур едирди. Бир тәсирин олдуғу вә ја бир чинајәт етдији үчүн гәбиләдән кәнар едилән адам, башга бир гәбиләнин һимајәси аятына кечә билмәсә, демәк олар ки, чарәси вәзијәтдә иәләч галырды (Мохәммәдин һәјатында да белә бир ан олмушду). Гәбиләдә гадынлар, шәһәрли гадынара исебәтән даһа азад јашајырдылар, ләкин бүтүн ев иши онларын еһдәсиндә иди. Кишиләр малдарлыг, овчулуг вә алыш-веришлә, һәмчинин бастынычылыгына мәнгул олурдулар. Ән гәдим заманлардан мә'лум олан бу бастынар (гәзвә вә ја рәззу) гошну гәбиләјә сүр'әтлә һүчүн едиб мал-гараны, бир чох һалларда исе һәтта гадын вә ушаглары гачыртмагдан вә сонра онлары азад етмәк үчүн пул алмагдан ибарәт иди. Бу кими бастынарда һәр васитә илә чалышырдылар ки, ган төкүлмәсинә јөл верилмәсин, чүнки ган төкүлмәси чох чидди нәтичәләр верә биләрди.⁴ Бәдәвиләрин гәнимәт әлә кечирмәкдән дујдуғлары бу анаданкәлмә зөвг, онлары сәһраја јахын јерләрдә јаннајанлар үчүн чох тәһлүкәли едирди. Гәдимдә белә иди, инди јашадығымыз күнләрдә дә вәзијәт беләдир. Бастын нәтичәсиндә әлә кечирилән гәнимәтдән башга, бәдәвиләрин әсас кәлир мәнбәләриндән бири, әввәлләрдә олдуғу кими инди дә, һимајәчилик һаггыдыр, јәни өтүрүб јола салдылары

⁴Адетән гапчылыгыла, гапчы дүшмән олмагла нәтичәләнирди.

вә бә'зон дэвә илә тәчһиз етдикләри карванлардан алдыглары рүсумат веркисидир. Шәһәрлиләр дә гәбиләнин эразисиндән кечмәк үчүн пул («гардашлыг» һаггы) вермәли идиләр. Јол әтрафында јашајан әһали дә бәдәвиләрә мүгавимәт кестәриб онлары дәф едә билмәдији һалда бач вермәли иди. Арадан бир мүддәт кечәндән сонра бәдәвиләр отураг әһалинин бечәриб истифадә етдији бә'зи торпаглары јенә дә сәһра һалына салмышдылар (бу вәзијјәт мәсәлән, Ирагда мүшаһидә едилминдир).

Төвратда (Библијада) белә рәвәјәт едилнр ки, әрәбләр Ибраһимин нәслиндән төрәмишләр: шималда јашајан әрәбләрин улу бабасы Исмаил, чәнубда јашајанларынкы исә Гәһтан олмушдур. Һазырда әрәбләр арасында һәгигәтдә мөвчуд олан гәбилә бөлкүсүнә көрә, әрәбләр шималдакы гәбиләләр (низариләр вә ја мәәдиләр) илә чәнубдакы гәбиләләрә (јәмәниләр) ајрылыр ки, бу да јухарыдакы рәвәјәтә ујғундур. Бу бөлкү тамамилә дүзкүн ола билмәз, чүнки хүсусән јәмәниләр арасында мүһачирәтләр олурду; бу мүһачирәтләрә исә гураглыг, бөлкә дә, торпагын кетдикчә даһа чох гурумасы вә бунун нәтичәсиндә иглимин дәјишилмәси сәбәб олурду. Көрүнүр, сујун чатышмазлыгы јәмәниләрни өз өлкәләрини бурахыб башга јерә көчмәјә мәчбур етмишди, нечә ки, буна әкс олан бир сәбәб үзүндән, јәни күчлү јағышларын шиддәт етмәси нәтичәсиндә Мајја гәбиләләри Гватемаланы тәрк едиб Јукатана (Јунтингтона) көчмүшдүләр. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу мүһачирәтләрин игтисадн сәбәбләрдән догдуғуну күман етмәк олар. Һәр һалда бу мүһачирәтләри шималда вә чәнубдакы әһали арасында әмәлә кәлиб, Мәһәммәд сағ икән Мәккә әһалиси (низариләр) илә Мәдинә әһалиси арасында мөвчуд олан зиддијјәтни әсас амили һесаб етмәк олар.

Шималдакы гәбиләләр өз адларыны әфсанәви улу бабаларындан (Низар вә ја Мәәд) алыб ики әсас група бөлүнүр: рәбиә вә мозар; ислам дини һәлә мејдана кәлмәздән әввәл Ирага көчән бу ики групун хатирәси Фәрат чајы һөвзәсиндә Дијар-Рәбиә вә Дијар-Мозар дејилән јерләрин адларында индијә гәдәр галмышдыр. Бу ики групдан бир чох гәбилә төрәминдир; бу гәбиләләрдән бири индијәдәк Мәккәнин јахынлығында јашајан гүрәјш гәбиләсидир ки, Мәһәммәд дә бу гәбиләјә мәнсубдур.

Чәнубда гәһтан групу (бу груп гәбиләләриндән биринин ады индијәдәк гәһтандыр) һимјәр вә гәһлан группларына бөлүнүр. Гәһлан гәбилә групундан төрәмиш дикәр

гәбиләләр арасында ләхм, киндә вә гәссан гәбиләләри дә вардыр.

Бу гәбилә группалары, һәгигәтән, Әрәбистаны тарих сәһифәләринә кечирмишләр.

Чәнуби Әрәбистан падшаһлыглары. Бизим ерадан әввәл III минилликдән башлајараг, Бабил китабәләриндә Маган падшаһлығынын адына тәсадүф едилир. Бу ад алтында баша дүшүлән саһә, бәлкә дә, бүтүн Чәнуби Әрәбистаны әһәтә сдән Мәли (вә ја Мәни) падшаһлығыдыр. Јенә дә һәммин китабәләрдә Мәлуһ падшаһлығы адына тәсадүф едилир ки, бу да әмаләгә гәбиләләринин гурдугу Әмәлик падшаһлығы ола биләр.

Халис әрәб абидәләри даһа сонракы замана аиддир. Чәнуби Әрәбистанын әи гәдим китабәләринин үстүндәки тарих б. е.-дан әввәл 800-чү или көстәрир; бу китабәләр диалектик чәһәтдән ики бөјүк група ајрылыр: биринчиси, Ж. Галевинин Сән'а рајонунда, Глазевин исә Гәтәбан рајонунда топләдыгы Мәан падшаһларынын китабәләри вә икинчиси, Сәба падшаһларынын китабәләри. Әи гәдим Сәба китабәләринин тарихи сонунчу Мәан китабәләринин тарихинә ујғундур. Чәнуби Әрәбистан тарихиндә үч бөјүк падшаһлығын ады чәкилә биләр: Мәан, Сәба вә һимјәр падшаһлыглары (классик мүәллифләрин ән'әнәсини давам етдирән һомериләр).

Чәнуби Әрәбистандакы бу падшаһлыглар өз инкишафларыны бурадакы торпагын зәнкинлијинә («әтријат өлкәси» олмасына), һәмчинин һиндистандан Суријаја кәдән тичарәт јолунун Әрәбистан саһилләри бојундан кечмәсинә борчлудурлар. Тәнәззүл дөврү, дәниз сәјјаһларынын әлдә етдикләри мүвәффәгијәтләр нәтичәсиндә һинд океаны илә Гырмызы дәниздән кечән тичарәт јолу⁵ ачылыб ишә салындыгы замандан е'тибарән башиланды. Бурада изләри тапылыб ашкара чыхарылан вә өлкәјә бәрәкәт верән сүн'и суварма системи дә, бәлкә бу сәбәбә көрә тәнәззүл етмишдир. Ола билсин ки, јухарыда гејд едилән мүнәчирәтләрин сәбәби мәһз бу јерләрин амансыз вә бош галмасындадыр; одур ки, бу мүнәчирәтләрин сәбәбини бир тәк иглим шәраитинин дәјишилмәсиндә көрмәк олмаз.

Бундан башга Гырмызы дәниз саһилләриндә јашамын һимјәриләр ефиопларын данми һүчумларына уграјырдылар. Самиләрин Ефионијаја етдикләри мүнәчирәтин

⁵Бу тичарәт јолу б. е.-дан әввәл I әсрдә ачылыб ишә салынмышды.

башлангыч тарихи дүрүст мүнөзүндө адилмөмүшдүр, чох ентимал, бу мүнөзүндө б. с.-дан эввел V эсрдө башланмышдыр. Нимжөр падшаһлыгындан бир аз эввел эмелө келиб Аксум сүлалеси тәрәфиндөн тә'сис олуван вә чох шиддәтли сийаси чөкишмөлөрө бахмажараг, бу күнө гәдәр дуран Ефиопия падшаһлыгы бу мүнөзүндө нәтижәсиндә тәшкил едилмишдир. Бизим еранын V эсринин ахырларында Нимжөр падшаһлыгында һәм јәһудилик, һәм дә христианлык јайылмышды. Јәһуди дининә ишанан падшаһ өзүнүн христиан тәбәэләрини тә'гиб едирди, олар исә тәсвир олуван бу һадисәләрдән һәлә јүз ил эввел дөндөрилиб христиан едилән аксумлулардан көмөк ахтарылдылар. Аксумлулар өз сийаси шийәтләрини һәјата кечирмөк фүрсәтини элдән гачыртмадылар: олар бир заманлар мүнөзүндө етдикләри Јәмәнә һүчүм едиб бу өлкәни естила етдиләр. Ефиопия падшаһынын манишинләри бу өлкәни идарә етмөжө башладылар. Бу вәзијәт о вахта гәдәр давам етди ки, нимжөриләр нәслинә мәнсуб оланлардан бири, Бизанс империясындан эбәс јерә көмөк истәјиб буна наил олмајандан сонра (Бизанс, христиан аксумлуларга каршы чыхыш едә билмәзди), Бизансын тәбни дүшмәни Иранин Сасанилар империясындан гошун алды. Бу гошунун көмөји илә ефиоплар говуддулар. Анчаг Чәнуби Әрәбистан үчүн бу вәзијәт өз башынын ағасыны дәјишдирмәкдән башга бир шеј олмады, чүнки Чәнуби Әрәбистан Иран сатраплыгындан бири олду. Беләликлә дә Чәнуби Әрәбистанын тарихи баша чатды.

Шимали Әрәбистан падшаһлыгы. Чәнуби Әрәбистан гәбиләләри арасында ләхм, гәссан вә киңдә гәбиләләри олдугу јухарыда гејд едилмишди. Бу гәбиләләр шимала кечүб орада тамамилә башга мәдәнијәт эмелә кәтирмишдиләр; вахт етибары илә даһа сонракы олан бу мәдәнијәт Иран вә Бизанс империялары илә доғрудан-доғруја әлагәдар иди. Бу ики империя өз сөрһәдләрини сәһра әһалисинин һүчүмларындан мүдафиә етмөк үчүн гошун гарнизонлары сахлајырды, ләкин олар өзләри низам-интизамы даим өз гәјдәсында сахлаја билмедикләринә көрә, арәб гәбиләләри илә сазишә кәлмәли олмушдулар. Бунун нәтижәсиндә Ләхми вә Гәссани сүлаләләри

¹Ефиопияда баш вермиш ингилаб нәтижәсиндә (феврал, 1974) монархия деврилмиш, республика јаранмишдыр.

сүр'әтлө күчләнмишди. Сурија сәһрасынын кәнарларында јерләшән бу ики сүләләһин биринчиси Иран Сасаниләри үчүн, икинчиси исә бизансылар үчүн јардымчы гүввә еһтијаты олмушду, јә'ни бунлар өз араларында, демәк олар, фәсиләсиз мүһарибәләр едирдиләр.

Ләхмиләр падшаһлығынын јашадығы илк дөвр чох долашыг олуб әфсанәләрлә долудур. Бу падшаһлығын пајтахты Һирә шәһәри (Куфә шәһәри әтрафында, гәдим Бабил шәһәринин јакынылыгында) иди. Һирәдә отураг әһалинин хејли һиссәси «ибад»дан, јә'ни бәдәвиләр арасында маарифин јайылмасына көмәк едән христиаһлардан ибарәт иди; сонралар Һирә шәһәри мәдәнијјәт мәркәзи олмушду. Тарих елминә мә'лум олан биринчи Ләхми падшаһы (онун мәгбәрәси ашкара чыхарылмышдыр) 328-чи илдә өлмүндүр. Ләхмиләрин зордүшт мәзһәбли иранлыларда иттифакы, христиаһлығын нестөрчүлүг (нестури) мәзһәбинә кечкәләринә мане олмамышды. Ләхмиләр сүләләси VI әсрин соһунадәк, јә'ни Ләхми падшаһы илә онун Сасани сүзерени арасында дүшмәнчлик ортаја чыханадәк давам етди; бундан сонра Ләхми вәсәланы иранлы сәрдар (чаниһин) әвәз етди. Арадан бир нечә ил кечкәндән сонра әрәбләр Зугар вурушмасында (Куфә шәһәри јакынылыгында) Сасаниләрдән чох парлаг интигам алдылар. Бу вурушма өз әбәмијјәтинә көрә Канна вурушмасы вә ја Пуатјә вурушмасы гәдәр бир чох негичә доғура биләчәк мүһүм вурушма иди, чүнки бу вурушма күнүндә әрәбләр ајдын көрдүләр ки, онларын гүдрәтли гонунлары һеч дә мәглубедилмәз гүввә дејилдир. Әрәб-мүсәлман истилаларынын рәһбәрләри, заманы кәләндә буву хағырладачағлар.

Гәссаниләр дә өз гәһүм вә дүшмәнләри Ләхмиләр кими христиаһлығы (моһофизит мәзһәбинә) гәбул етмишдиләр. Ләхмиләрә әкс оларағ даими әразиси олмајан Гәссаниләр Финикијаны, Фәләстини вә гәдим нәбатиләр торнағларынын бир һиссәсини тутмушдулар; онларын јашамағ үчүн ән чох севдији саһә Дәмәшг шәһәриндән чәнубда јерләнирдди. Бизансын тә'сирин илә Гәссаниләр арасында мәдәнијјәт Ләхмиләрә нисбәтән даһа јүксәк дәрәжәдә чатмышды. Ләхмиләр тарихиндә олдуғу кими Гәссаниләр тарихи дә әфсанә илә долудур. Лакин дүрүст мүәјјән едилмишдир ки, 529-чу илдә император Јустиниан Гәссаниләрдән бирини Суријадакы әрәб гәбиләләринин рәнси тә'јин едиб она (о заманын ән јүксәк рүтбәси олан) филарх вә патриси ады вермишди.

Гессаниләр илә Ләхмиләрнин ән бөјүк тәрәггиси VI әсрдә мұшаһидә едилмишдир. Гессаниләр илә ләхмиләр арасындакы мұбаризә шиддәтләнмиш вә бу әсрин ахырларында һәр ики тәрәфин сон дәрәчә тағәтдән дүшүдү-јүнүн әләмәтләри өзүнү кәстөрмәјә башламынды. Саса-ниләр илә ләхмиләр вә Бизанс императору илә гесса-ниләр арасында чәкишмәләр оларду. Мүсәлманларын истиласы кәстәрди ки, бир чох илдән бәри бу сұла-ләләрнин һәгиги күчү галмамынды.

Чәнубдан шималә көчән үчүнчү гәбилә киндә гәби-ләси иди. Лакин бу гәбилә Мәркәзи Әрәбистанда дајан-мыш вә V әсрин сонунда орада бир падышаһлыг гурмуш-ду. Ләхмиләрнин гошшулуғунда јашајан Киндиләр әввәл-ләрдә Ләхмиләрә мұвәфғәгиләтлик басғынлар едирдиләр. Лакин 529-чу илдә Гессаниләр өз инкишафларынын ән јүксәк нөгтәсинә чатанда Ләхмиләр һүчүмә кечәрәк Киндиләрә гәти зәрбә вурдулар. Киндиләр падышаһлыгы нә гәдәр кечичи олса да, шималдакы үч падышаһлығын ән әһәмијјәтлисис кими көрүнүр. О бири ики падышаһлыг икинчи дәрәчәли рол ојнајырды. Әрәб гәбиләләри ара-сында биринчи олараг киндә гәбиләси «үмуми банчы-нын рәһбәрлији алтында бирләшмәјә» (Гвиди)⁶ тәшәб-бүс етди. Мәркәзләшмә гәјәсини һәјата кәчирмәк үчүн дини үнсүр чатышырды. Арадан чох кечмәдән Мәһәм-мәд бу чатышмајан үнсүрү әләвә етди.

Әрәб бүтпәрәстлији. Әрәбләр ислам дининдән әввәл һансы динә инанырдылар? Чәнуби Әрәбистанда тәсадүф едилән китабәләр кәстәрир ки, әрәбләр арасында аја вә киши чинсиндән олан аллаһлара ситајиш күнәшә вә гадын чинсиндән олан аллаһлара (илаһәләрә) ситајиш-дән үстүн иди. Әрәбләрнин бир чох банга аллаһлары вә о чүмләдән Лат (вә ја Илаг) адындакы ана илаһә һолә бир јана дурсун, Әссар, Син вә Нәкруһ адлы аллаһлары бабиллиләрнин Интар, Сина, Макру аллаһла-рыны хатырладыр. Шимал-гәрбдә, хүсусән һичазда әрәб-ләрнин ситајиш етдикләри вә адлары Гуранда чәкил-миш Вәдд, Узза, һүбәл вә дикәр аллаһлар илә (71, 22—23; 53, 19—20)⁷ јанашы олараг ана илаһә Лат

⁶Гвиди, Игнатсио (1844—1935) — италијалы самвишүнас вә ефиопшүнасдыр.

⁷Бурада вә буидан сонракы сәһифәләрдә јарымгара шриффт илә дүзүмүн рәгемләр Гуранын сурәләрини, ачыг рәнкли рәгемләр илә әјәләрнин кәсгәрир.

адына да тәсадүф едилик. Бүтпәрәстлик дини е'тигадынын тәфсилаты үзәриндә дајанмага дәјмәз, ләкин бунларын бә'зи хүсүсijјәтләрини гөјд етмәк ләзымдыр. Чәнуби Әрәбистанда («әтријјат өлкәсиндә») аллаһларә сәчдә едилик јерләрин мөһрабларында онларын шәрәфинә әтирләр јандырылырды. Јунаң әлифбасынын әләвә һәрфләри һәлә бир јана дурсун, јунаңларын Аполлон, һермес вә Латона аллаһларыны (јунаңча — Л е т о , әрәбчә — Л а т) бухур тачирләри вәситәси илә чәнуби әрәбләрдән әхз етдикләрини күман етмәк һеч дә мүмкүн олмајан бир шеј дејилдик.

Чәнубдакы әрәбләрин дини е'тигадлары һаггында мөвчуд олан мә'лумат, демәк олар, тамамилә китабәләрдән әлдә едилиминдик. Шимал-гәрәбдәки әрәбләрин дини е'тигадларыны исе јалпыз китабәләр дејил, бә'зи мүсәлман мүәллифләринин әсәрләри дә (доғрудур, бир гәдәр шүбһәли әсәрләри) көстәрир. Мәсәлән, һичазда вә һечдә динин әсас чәһәти бетилләрә (сами дилләриндә «аллаһын еви, мәнзили» мә'насында ишләдилән «бејт-әл» сөзүндәндик. Мүгајисә ет: Варлыг, 28,18—19; Левит—26,1; Әдәләр,33,52)⁸ пәрәстишдән ибарәтдик; менкир⁹дашлары кими дик гојулмуш дашлара белә (әрәбчә «нүсуб») дејилир. Бетилләрә пәрәстиш едиләр вахташыры, еһти-мал ки, јазда вә пајызда мәрәсимләр дүзәлдик бетил әтрафында дөврә вурур вә она сүртүнүрдүләр ки, дашын ичиндәки гүввәнин бир һиссәси онлара кечсин. Бу чүр ики даш Мәккә мә'бәдинин мүгәддәс һасары ичиндә инди-јәдәк галыр; бу ики дашдан бири әрәбчә «гара даш» мә'насына кәлән «һәчәри әсвәд», о бири дә «Мәгамил Ибраһим» дашыдыр. «Нә әиләви пәрәстишдән, нә дә ев аллаһларындан данышмаг артыгдыр. һичрәтдән әввәл-ки әрәбләр динин анчаг ичтимаил формаларыны таныјыр-дылар, чүнки онун чоһ надир тәзаһүрләри әрәбләрин сәтһи дини дүјгүсуну тамамилә тә'мин едирди» (Ламменс). Чоһ вахт бетилләрә гоша-гоша раст кәлмәк олур (мәсәлән, Исаф-Наилә, Лат-Узза) ки, бу дә дуализм әләмәтидик; сонралар ислам дини өзүнүн ән сәрт монотеизминин бу дуализмә гаршы гојачагдыр. Мүәјјән јердә гојулуб даим

⁸Бурада јарымгара шрифт илә дүзүлмүш рәгәмләр Төвратын (Библијанын) мүхтәлиф адлы китаб фәсилләринин, ачыг рәнкли рәгәмләр исе бу фәсилләрин ајаларинин көстәрир.

⁹М е н к и р - дик гојулмуш узунсов вә јонулмамыш дашлара дејил-лик.

орада дуран бетиллөрдөн башга, јери дәјишдирилөн сәјјар бетилләр дә варды. Сәјјар бетилләр гәбиләниң кетдији јерә апарылыр вә вурушма заманы, гәдим јунаиларын Паллади илаһәси кими, гәбиләни горујан мүдафиәчи ролуну ојнајырды; јенә дә һәмни китабә мәтиләриндә дејилдијинә көрә әрәбләр арасында мүгәддәс сајылан дәвәниң белиндә бир кәчавә дүзәлдиб бетили бу кәчавә ичиндә кәздирдириләр; кәһинләр вә хүсусилә кәләчәји хәбәр берән јәһуди гадыңларының, демәк олар, ејни олан гадын кәһинләр бу кәчавәниң әтрафында табил чалыр вә учадан «сәч» охујуб овеуңчулуғ едирдиләр; «сәч» — өлчүлмүш везни, кәскин вә сүр'әтли аһәнки олан гафијәли ибарәләрә дејилир ки, доланығ нахышлар кими һөрүлүб техунмуш бир јығын овеуңдур» (Мамменс). Сопралар истам дини, бу чүр «сәч» охумағын вә сачлары дағылыб далгаланан гадыңларын бу чүр «табил чалмаларының әлејиниң чыхачағдыр: Мәһәммәд «сәч» охумағы шејтан дили һесаб едиб исләјәчәк, Мәккәјә, зијарәтә кетмәкдән [һәмчдән] башга бир дини ајинә, һеч бир руһанилијә ичазә вермәјәчәк, гадыңларын азадлығыны мәһдуд едәчәкдир.

Бетилләрә нәрәстиилә јанашы, өлүләрә, хүсусән улу бабалара нәрәстиш дә вар иди. Һеч бир вахт бәдәви әрәб бир гәбрин үстүнү өртән галага бир парча даш вә ја бир будаг әләвә етмәдән бу гәбрин јанындан өтүб кетмәздән [өз гәбиләсиндән узағда (гүрбатдә) өлмәкдән даһа бөјүк бәдбәхтлик јох иди]. Бу адәт индијә гәдәр давам едир. Адәтән бир өлү басдырылдығы заман гурбан кәсилирди. Гурбан кәсиләчәк дәвәниң вәтәрләри кәсилдикдән сопра ону гәбрин үстүндә гојурдулар ки, орада чаны чыхыб өлсүн. Гәссаниләр һәтта христианилығы гәбул едәндән сопра да бу адәтдән әл чәкмәмишдиләр. Белә бир факт, бүтнәрәстәлик галыңларының, хүсусән, Әмәви (Бәни Үмәјјә) хәлифәләри заманында јаннадығының парлағ сүбүтү әлә биләр; одур ки, һәмни хәлифәләрини мә'минлији шүбһә ојандырыб, она тез-тез һүңүмлар едилирди.

Бәдәви әрәбләр руһун өлмәзлијинә иланырдылармы? Белә көрүнүр ки, ченубдакы әрәбләрин дини дүјгулары шималдакылары дини дүјгуларындан хәлн гүввәтли иди. Буна бахмајарағ, шималдакы әрәбләр белә күман едирдиләр ки, өлүм руһун дәрһал бәдәндән ајрымасына сәбәб өлмүр. Онуна белә тәсвир едирдиләр ки, өлү «өз гаранығ мәскәниндә ширин-ширин јатыб бир мүддәг әрзиндә јарышчурулу везијәтдә галыр... Гадыңлар өлүнүн

үстүндө гулагбатыран сөслө аглайыб охшамагла, өз өлүм габыгындан мүмкүн гэдэр тез чыхыб азад олмага чөнд едөн руһу бөдөндө, санки тутуб сахламаг истәйрләр. Кишиләр исә онлара сөз верирләр ки, интигамы кечикдирмәјәчәкләр» (Ламменс).

Һәгигәтән Эрәбистанда мүнәрибә вәзијәти арасы кәсилмөдөн давам едирди вә бүтпәрәст бәдәвиләр ган интигамыны (сә'р) өзләри үчүн дини бир борч һесап едирдиләр. Ган интигамы «пичрәтдөн эввәл эрәбләрин мискин дини вә әхлаги һәјатына гита верән чох чүз'и мәфһумлар мәчмусунда (динүләрәб)» мүнүм рол ојнајырды. Ган интигамында һәјати бир принцип варды: бу интигам, инсанын анаданкәлмә кор-коранә инстинктини тә'мин етмәк үчүн дејил, чәмијјәтин әсас ваһидини тәшкил едөн аиләјә вурулан зәрәрин әвәзини чыхмаг үчүн дини дүјгунун вердији әмрә көрә алынырды. Ислам дини, јени дөврүн дуели гэдәр гәти олан бу дини интигам борчуну нәһәјәт гәбул етмәздән бир аз эввәл бу динин, төкүлән ган мугабелиндә ганбаһасы (дијәт) алмаг һүгуғу бу интигам борчу илә гаршы-гаршыја чыхарылачагдыр. Гурандакы бу ганбаһасы мәсәләси, гәдим самиләрин гисас алмаг кими мугәддәс һүгуғунун мугәјим шәклиндән башга бир шеј дејилдир.

Беләликлә, ислам динидән эввәлки бәдәви эрәбләрин шүурунун әсасыны нәсил руһу вә ја, даһа дүрүст десәк, аилә дини тәшкил едирди; аилә дини елә бир дүјгү иди ки, һилмә, јә'ни ағыл вә әхлаг әсасында һәрәкәт едән инсанын һалына әкс олараг «кобудлуғ» вә һәтта «вәһшилик» мә'насына кәлән чаһилијјәт һалыны әмәлә кәтирмиш бүтүн тәмајүлләр бу дүјгудан доғурду. Бүтпәрәст бәдәвинин өзүнә көрә әхлаг мәфһуму варды, лакин бу мәфһум ејни заманда һәм чәсарәтдән, һәм дә аличәнаблыгдан ибарәт олан мүрүввәт (virtus) формасында иди; чәсарәт өз гәбиләсини мүдафиә етмәк үчүн иди; аличәнаблыг дүшмән һағғында (ганлылыг интигамы мүстәсна олмага) кәстәрилирди; онлар чох гонагпәрәст идиләр (инсаны, јемәк вә шәраба гонаг едирдиләр) вә гонаг галмасыны онлардан хаһиш едәнләрә тохунмурдулар; нәһәјәт, онлар вердикләри сөзүн үстүндә содагәтлә дурурдулар, лакин бурасыны да демәк лазымдыр ки, бәдәвиләрин бә'зи мәнзүмәләриндән бизә мә'лумдур ки, онларын бу хасијјәти өз борчуну өдәмәз бир борчлу олмаларына мане олмурду. Лакин чох вахт

ачлыг «көртөнкөлө вә чәйрткә» јејән бәдәви әрәбләри рәһмисизлијә вадар едирди. Онлар «артыг ағыз» һесаб етдикләри гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырырдылар (лакин, тәхминән јүз ил бундан әввәл Чиндә императорун вердији фәрманлара бахмајараг, гыз ушагларыны јенә дә ачлыг үзүндән суја атыб боғмурдулармы?).

Биз чаһилијјәт дөврү һаггындакы мә'луматы башлыча олараг мәнзумәләрдән әлдә едирик. Бәли, әрәб әдәбијјатынын баниси мәһз бу көчәри бәдәвиләр олмушдур. Чәнубдакы диалектләр тамамилә јох олуб арадан галхдыгы һалда, шималдакы диалектләр елә бир дил догурду ки, бу дил Гуранын дили олду вә латын дили Гәрбдә нә кими рол ојнадыса, бу дилә дә бүтүн ислам дини өлкәләриндә ејнн ролу ојнамаг һисмәт олду. Бу әрәб дили өз нормал инкишафы просесиндә өзүнү һәр шејдән әввәл әдәби әсәрләрдә көстәрди; бу әсәрләр доғру олдуғлары дәрәчәдә бизә бәдәвиләрин ичтимаи һојаты һаггында мә'лумат верир. Бундан башға «мәһз шаирләр ислам дининдән әввәлки дөврүн көчәриләринә елә һәкиманә кәламлар ирс гојмушлар ки, бунлар да, демәк олар, мүгәддәс китабә мәтнә эһәмијјәтинә малик олмуш вә көчәриләр үчүн әхлаг вә дини е'тигад мәчәлләси хидмәтини көрмүшдү. Буна көрә дә шаирләрин эһәмијјәтини азалтмаг үчүн Мәһәммәдн әлипдә өз әсәсләры вар иди. Ахы Гуран бу чаһилијјәт дөврүнүн әхлаг вә илаһијјат мүәллимләринин јерини тутмаға чәһд едәчәкдир. Гуран буна мүвәффәг олачагса да, бу иш һеч дә зәһмәтсиз олмајачагдыр» (Ламменс). Бурасыны да демәк лазымдыр ки, ирәлидә көрәчәјимиз кими, Мәһәммәд сәһра сакинләринә дејил, шәһәрлиләрә архаланачагдыр. Көчәриләрин чохаллаһлылыг е'тигадына әкс олараг, Мәһәммәдин тәкаллаһлылыг вә'зләри шәһәрләрдә сәсләнәчәкдир. Ренанын¹⁰ «сәһра инсаны монотеист едир» дүстурунун Әрәбистана гәтијјән тәтбиг едилә билмәјәчәјини көстәрмәк үчүн һәмш дүстуру бу мүнәсибәтлә хатырлатмаға еһтијач вармы?

Јаделли тә'сирләр. VII әсрин әввәлләриндә бүтпәрәстлик сәһрада һәлә галмышдыса да, әһалиси отураг олан

¹⁰Ренан Ернест [1823--1892]—фраңсыз шәрғшүнәсы вә динләр тарихчисиدير: «ариләрин» самиләрдән үстүнлүјүнү иддиә едән иргчилик фикринин тәрәфдары вә мұдафиәчисиدير.

Тинамә харичдән кәлән һәртәрафли тә'сир алтында иди. Шималда Ләхмиләр илә Гәссаниләр бу чәһәтдән васитәчи ролуну ойнайырдылар. Христиан вә јәһуди ичмалары гәдимдән Јәмәндә вә хүсусән Ичһазда јерләшиб көк салмышдылар. Христиан ичмаларынын ән бөјүјү Нәчран ичмасы иди; јәһуди тачирләр вә хүсусән јәһуди әкинчиләр Хейбәр вә Јәсрибдә (сонракы Мәдинә шәһәриндә) фираванлыг ичиндә јашайырдылар. Бүтүн бу ичмалар Мәккә шәһәри илә әлагә сахлайырдылар; бу шәһәрин бөјүк әһәмијјәти варды, чүнки о, узун сүрән даими гураглыглар өлкәсиндә һәјатын әсас шәрти олан су чешмәсинин әтрафында салынмышды.

Мәккә шәһәриндә су чешмәсиндән (Зәмзәм гујусундан) башга Кә'бә адында мә'бәд дә варды; мүһүм карван јолу Мәккәдән кечирди. Бүтүн бу вәзијјәт нәтичәсиндә Мәккә шәһәри бөјүк бүтпәрәст јармаркаларынын дүзәлдилдији јер олмушду; һәм шәһәрлиләр, һәм дә бәдәвиләр басгынларын вә дүшмәнчилијин мүвоғгәти олараг дајандырылдыгы мүгәддәс дөврдә бу јармаркада бир јерә јығышырдылар. Башга бөјүк бир јармарка Указ адлы јердә дүзәлдилди: «сәһра кими бомбош јерләр чанланырды, һәр ил дүзәлдилән тичарәт базары заманында тачирләр чадыр гуруб алвер едирдиләр, бәдәвиләр дә тәзәчә тәртиб едилән мәнзүм әсәрләрини чыхыб охујурдулар» (Ламменс). Демәли, гәдим Јунаныстандакы бөјүк олимпиаја ојунларында олдуғу кими, бу јармаркаларда да шәр мүсабигәләри (мүшаирәләр) олуру.

Мәккә јармаркасы кими Указ јармаркасы да бетиләрә пәрәстишлә әлагәдар иди. Указ бир рајонун тичарәт мәркәзи вә Таиф бу рајонун башлыча шәһәри иди. Бу шәһәр, Иран көрфәзиндән кәлән вә Нәчддән кечән карван јолунун гуртарачагындакы јүксәкликдә јерләширди. Лакин Таиф игтисади чәһәтдән Мәккә шәһәриндән керидә галырды, чүнки Мәккәнин үстүнлүјү Суријаја вә дәннзә даһа јахын олмасында иди. Бундан башга VI әсрин сонунда Иран илә Бизанс арасында шиддәтли мүһарибәләр кедирди вә бу ики дүшмән бир-бирини зәифләтмәклә гејри-ихтијари олараг ислам дининин гәләбәсини һазырлајырдылар. Өн Асија јолларыны тачирләрин үзүнә бағлајан бу бурушмалар Палмира вә Иранин сүгутуну сүр'әтләндирди. Мәһз о заман бизанслылар иранлыларын габагыны чәтинликлә алыр-

дылар, иранлылар исә Јәмәндә өзләри үчүн јени-јени имканлар ахтарырдылар вә Узаг Шоргдән Аралыг дәнизи һөвзәсинә кедән транзит тичарәт јолунун әлә кечирилмәси онлара бөјүк фајда вәд едирди. Беләликлә, парфијалылар Фәрат чајындан кечән јолу өз әлләриндә тут-дуглары заман иранлылар Августун сијасәтини тәкрар едиб, Гырмызы дәниздән кечән әлагәләрини кенишләндир-мәјә чәнд едирдиләр. Ирәлидә көрөчәјик ки, сонралар, илк мүсәлман истилачылары (фәтеһләри) Месопотамијаја кирәчәкләри заман вәзијјәт тәрсино дәјишиб Әрәби-станын зәрәринә олачагдыр. Лакин Аббаси хәлифәләри заманындакы дахили муһарибәләр үзүндән Фәрат — Сурија јолу чәтинликлә кечилән бир јол олачагы вахта Әрәбистан бунун әвәзини чыхардачагдыр.

Беләликлә биз көрүрүк ки, VII әсрин әввәлләриндә Һиндистан илә Иран, Бабил, Ефиопија, Сурија вә Фәләстин арасындакы јолларын говшагында јерләшән Гәрби Әрәбистанын алвер базарлары тамамилә тәрәгги етмишди. Карванлар ән муһтәлиф мал дашыјырды: Әрәбистандан дәри, гијмәтли метал вә әтријјат, Африкадан гызыл гум вә фил диши, Суријадан нарча, силаһ, тахыл вә битки јаглары, Чиндән ипәк дашынырды (Ефиопијадан кәтирдилән гара гул тичарәти һәлә бир јана дурсун). Һәтта гадынлар, мәсәлән, Мәһәммәдин биринчи арвады Хәдичә, Һичаза бөјүк сәрвәт кәтирән бу тичарәтә нул тојурдулар.

Тәкрардан горхмајыб дејәк: Мәһәммәд өз дини хут-бәләри илә слә инсанлара мураччәт едәчәкдир ки, онлар вәһшиләр кими өзләрини кәнара чәкәрәк ајрылыгда јашамагдан чохран әл чәкиб һәрби, сијаси, тичарәт вә дини тә'сирләри өз үзәрләриндә һисс етмишдиләр. Ислам динини һансы јолла мејдана кәлдијини даһа јахшы баша дүшмәк үчүн дини тә'сирләр үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Шүһбәсиз ки, «Мәккә сәрмајә саһибләри илә ишбаз адамлар бирләшмәсинин мәркәзи иди; онларын һамысы гүрәјшиләрдән олуб һесаба вә иш бачармагда чох мәнһәрәтли идиләр» (Велһаузен). Мәһәммәдин өзү, Гуранын јазы дилиндә ашкар из бурахан тичарәт илә ишә башлајачагдыр. Лакин гүрәјшиләрлә јанашы олараг јәһудиләр вә христанлар да тичарәт илә мәшгул олурдулар. Бәс Һичазда онларын вәзијјәти нечә иди?

Јәһудиләр вә христанлар. Јәһудиләр арасында ичти-май бирлик христанларынкындан хејли мөһкәм иди.

Христианлар мұхтәлиф килсәләрә мәнсуб идиләр; бу килсәләр арасындакы рәғабәт онлары зәифләдир вә мүсәлман истилачылыгы үчүн әлверишли зәмин һазыр-лајырды. Булар Иран вә Ефиопијадакы¹¹ Нестор килсәләри илә Ермәнистан килсәсиндән вә тәфритә ичиндә дидилиб парчаланан Мисир килсәсиндән ибарәт иди. Бундан башга Мәккә христианлары: бир мачәра ахтаранлар, көһнә шеј әлверн едәнләр, шәраб сатанлар вә ади фәһләләр кими хырым-хырда адамлар иди. Мәккәдә көһнә аяләләрин евләри мә'бәдин әтрафында јерләшдији һаизда, христианлар шәһәрнн көнар мәһәлләләриндә јашајырдылар; бир сөзлә, христианлар һәгиги ичма дүзәлт-мәк габилијјәтиндә олмајан тәк-тәк адамлар иди.

Јәһудиләр исә, әксинә, христианларын дағыныг һа-лышдан фәргли олараг, даим бирләшәп, мүтәшәккиә бир гүввә тә'сирини бағышлајырды. Онларын динидә тәф-ритә вә тәригәтчилик јох иди, онларда дини рүтбәләр силсиләси вә дини ситајиш чидди шәкилдә низама са-лынмышды. Мәккәдә јәһудиләр дә шәһәрнн көнарлары-да јашајырдылар, ләкин онларын Јәсрибдә торпағы вә сәрмајәси варды. Мәһәммәд Мәккәдән Јәсрибә көчәчәји заман јәһуди плутократијасына гаршы бу шәһәр әрәб-ләринн бәдхәһлығы, еһтимал ки, Мәһәммәдин Јәсрибдә гаршыланыб гәбул едилмәсиндә ифадә олуначагдыр. Бундан башга, сәә бурадача демәк ләзимдыр ки, Мәһәммә-дин тәблиг етдији дини нәзәријјәнин икиншафы үзәриндә белә бир вәзијјәтин изи вардыр: нә гәдәр ки, Мәһәммәд Мәккәдә јашајырды, сонралар Гурана дахил олан јәһуди-христиан әфсанәләри, јалпыз зәиф чизкиләр шәк-линдә тәсвир едилмишди. Мәдинәдә исә Мәһәммәд гүд-рәтли јәһуди ичмасы илә эләгәјә киришијинә көрә она аллаһын вәһјләри кәлдикчә бу әфсанәләрин сајы да артырды. Мәһз о заман Мәһәммәд Ибраһимнн (Шималда-кы әрәбләринн улу бабасы олан Исмаилнн атасыны) Кә'бәни вә Мәккәни зијарәт етмәк (һәчч) мәрәсиминнн баниси етмишдир. Бу әсас фикир, ислам дининн доғурмуш фикирләрдән бириди, чүнки о, јени диннн бүтпәрәстлик-дән вә јәһудиликдән һәгигәтән мүстәгил олмасыны бәргәрар етмишдир.

Гуранда Ибраһимнн ады «һәниф» сифәти илә бирлик-

¹¹Ефиоплар о заманларда олдуғу кими бу күнә гәдәр монофизит тәригәтинә мәнсубдурлар.

дә бир нечә јердә чәкилир (мәсәлә, 3,89; 6,79, 162). Мәһәмәдин әввәлки дөврдән алынмыш «Һәниф» сөзү, көрүнүр, нә христианлыга, нә дә јәһудилија е'тигад етмәјиб еһкам вә мәрасимдән даһа чох азад олан тәк-аллаһлы али бир динә е'тигад етмәјә сә'ј көстәрән инсан-лар һаггында ишләдилирди. Мәһәмәд јәһудилик вә хри-стианлығы бир-бириндән ајдын бир шәкилдә ајырмырды; о, аллаһдан кәлмин вәһј китаблары олан бу ики динин һәр икисинә һөрмәт бәсләјирди. Сонралар Мәһәмәд тәк-аллаһлы динә, јә'ни бүтүн башга динләри јалпыз өзү-пүн мүхтәлиф нөвләри һесаб едән әсас вә өзәли динә кәлиб чатмаг үчүн јәһудилији дә, христианлығы да ачыг-дан-ачыга бир тәрәфә атачагдыр. Әсрарәнкиз һәнифләри һәгигәтән Мәһәмәдин сәләфләри һесаб етмәк ләзым-дырса¹² онларын дини арзулары тәкаллаһлы диндә гәти шәкилдә ифадә едилмишдир.

Мәһәмәд. Ушаглығы вә кәнчилији. Мәһәмәд Мәккәдә гызғын тичарәт вә банклардакы һәјәмчанын диндар адам-ларын тутгун дини хәјалларыны боғуб пуч едә билмәдији бу шәһәрдә, сон дәрәчә чанлы вә рәнкарәнк шәраитдә анадан олмушдур. Бу һадисә 570 вә 580-чи илләр арасын-да (Мәһәмәдин анадан олмасынын бир ән'әнә олараг гәбул едилән тәхмини тарихи) баш вермишдир. Онун тәрчүмеји-һаллары, Гуранда вә VII әсрин сонунда әрәб тарихчиләринин јазмаға башладығы сирә дејилән көчүр-мә әсәрдә сәпәләнмин һалда верилән гарышыг ишарәләрә әсасланыр. Демәк олар ки, әфсанәви сирә әсәри Мә-һәмәдин шәхсијәтнин гисмән дәјишдирмишдир; неј-ғәмбәрин өзү ән ади инсан олдуғуну дәфәләрлә демиш олса да, сирә әсәри онун тәрчүмеји-һалына елә гејри-те-билик үнсүрләри эләвә етмишдир ки, бу тәрчүмеји-һал Муса вә Исанын тәрчүмеји-һаллары илә мүгајисә едилә биләр. Беләликлә, Мәһәмәд өз нөгсанларыны һамыдан әввәл бојнуна алдығына бахмајараг ән мүкәммәл бир инсан нүмунәси олмушдур. Бир нечә ил бундан әввәл шәрғшүнаслар сирә әсәрини тәнгиди чәһәтдән көздән кечирмәјә башламышлар. Орада әсас е'тибары илә дејиләнләр будур.

Мәһәмәд ушаглыг илләриндә хошбәхт олмамышдыр;

¹²Шүһбәсиз ки, һәнифләрин нәзәријәси ислам дининдән әввәл олуб бу динә тә'сир көстәрмишдир. Гуранын рәһман сурәләри дејилән бә'зи Мәккә сурәләри бунун үчүн сүбүт ола биләр.

о өз атасы Абдулланы һеч көрмәмишди; алты яшында онун анасы Аминә, үч-дөрд ил бундан сонра да бабасы Әбдүлмүтәллиб өлмүшдү. Онда Мәһәмәдин әмиси Әбу-талиб ону яшына алмышды. Мәһәмәдин бөјүдүјү аилә Мәккә күбарларына, он нәслә бөлүнән гүрејш гәбиләсинә мәнеуб иди. Бу гәбиләнин мәншәји һеч мәлүм дејилдир. Әфсанәјә аз-чоһ яхын олан бир рәвајәтә көрә, Мәккә шәһәри әввәлләрдә Чүрһүм гәбиләси тәрәфиндән тутулушду, чәнубдакы гәбиләләрин мұһачирәти заманында исә Хүзәә гәбиләси Мәккә әразисиндә дајаныб галмыш вә бир нечә ил сонра чүрһүмиләри орадан сыхышдырыб чыхартмышды. Мәккә шәһәри әтрафында көчәри һәјат сүрүб өз дәвәләрини кирајә верән вә карванлара бәләдчилик едиб онлары өтүрән, бир аз да чобанлыг вә гулдурлугла мәшғул олан гүрејшиләр елә бу заман ортаја чыхдылар.

Гүрејшиләрдән Гусаж өз гәбиләсинин дағыныг һиссәләрини бирләшдириб, шәһәрдә мөһкәм көк салды. О өз сәләфләри заманында тәнәззүлдә олан ситајиши јенидән бәрпа едиб әсил конститусија е'лан етди вә мә'бәдин гоншулуғунда тикилмиш бир бинада (әрәбчә «јығынчаг еви» мә'насына кәлән «дарүннәдвә»дә) һөкүмәтин даими јерини мүәјјәиләшдирди. Шәргшүнас Каетани¹³ тамамилә һағлы оларағ, Гусажын ојнадығы ролу Тезејин вә ја Ромулун ојнадығы рол илә мұгајисә едир. Гусаж гүрејшиләрин имтијазыны вә сәрвәтләринин әсасыны тәшкил едән вәзифәләри јеринә јетирәрәк, зијарәтә кәләнләрә рәһбәрлик едирди, онларын әрзағ мәсәләси илә мәшғул олурду, һәрби бајрағы мұһафизә вә һәрби сәфәрләрдә команданлыг едирди. Гусажын бөјүк оғлу Әбдүддарын јерини кичик оғлу Әбд Мәнаф тутмушду. Әбд Мәнафын дөрд оғлу варды; бунларын ән бөјүјү Әбд Шәмсдир ки, онун Үмәјјә адында бир оғлу Әмәви хәлифәләринин улу бабасыдыр; икинчи оғлу һашим исә Мәһәмәд пејғәмбәрин улу бабасы олмушдур.

Бир јығын әфсанә вә рәвајәтдән әлдә едилә биләчәк

¹³ Каетани, Леоне [1869—1935] — италян исламшүнасы олуб, «Шәрг тарихи хүләсәси» вә «Ислам саянамәләри» адлы әсәрләрин мұәллифидир. Эрәбистанда иглим шәраитинин дәјишилмәси үзүндән сами халқларынын бурадан мұһачирәтләринин ардычыллыг нәзәријјәсини һазырламышдыр. Онун фикричә сами мұһачирәтләринин сон далғасыны, ислам дини бајрағы алтында өз доғма јарымадаларындан мұһачирәт едән әрәбләр тәшкил едир.

эсас фактлар беләдир. Демәли, Мәһәммәд өзүнүн нәсил шәчәрәси чәһәтдән Мәккә шәһәрннин баниси илә әләгәдар иди. Мәһәммәд бу гәдәр әсил-нәчабәтли бир нәсилдән олмасына бахмајараг кәнчлијиндә өз әмәји илә јашамышдыр ки, бу барәдә Гуранда белә бир ишарә вар: «Мәкәр о (аллаһ) сәни јетим һалында тапыб сәнә сығыначаг вермәдми? Мәкәр о сәни азмыш бир һалда таныб дүз јола чыхартмадымы? О сәни јохсул һалда таныб варлы етди» (93,5—7).

Ҳашимин нәвә-нәтичәләри јохсул иди, буна көрә дә Мәккәдә Үмәјјәнин нәвә-нәтичәләри ағалыг едирдиләр. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд узун илләр боју карванларын јанынча кедиб бунлары өтүрәндән сонра чох јакшы шәһрәт газаныр вә ола билсин, бу шәһрәти сајәсиндә бир тичарәт фирмасыны идарә едән Хәдичә адында бир дул (вә ја әриндән бошанмыш) гадынын јанында гуллуға кирир. Хәдичәнин тапшырығы илә сәфәрләрә чыхан Мәһәммәд Суријада бир христиан раһибинә раст кәлир. Мәһәммәдин раһибләрлә (Серкеј, Бәһира, Нестор илә) сәһбәтләр етдијини көстәрән мүсәлман рәвајәтләри аз дејилдир. Бу әфсанәләрлә мүсәлманлар чалышыб көстәрмәк истәјирдиләр ки, христианлар Мәһәммәдин пејғәмбәрлик маһијјәтини тез дујуб баша дүшмүшдүләр. Лакин Гуранда шүһбәсиз, христиан тә'сириндән чох јә'һуди тә'сири даһа ајдын көрүнүр.

Лакин бу рәвајәтләрин әрәб тарихчиләринин нағыл етдији шәкилдә кор-коранә гәбул етмәјиб, бу јакындарда Андре Торун мүәјјәнләшдирдији гәрибә охшарлыглары бурада гејд етмәк лазымдыр; чунки Гуранын бир чох јерләри Гәдим Сурија дини мәтнләрини хатырладыр. Бундан әлавә гуранда ән гәдим дөврә аид олуб, ахирәтдән бәһс едилән ајәләр шәрғи христиан килсәсинин мәһшүр хадимләриндән мүгәддәс Јефремин дини хүтбәләринин бә'зи јерләринә гәрибә охшајыр; бунлары өз гызғын еһтирасына көрә Јеремиянын дини хүтбәләри илә мүгајнәсә едирдиләр (бах: Gaydefroy Demombunes Rerye de 'Lisicoire des religions, 1927). Дикәр тәрәфдән, Гуранда бәһс едилән сабиләрин тә'сиринә самариялыларын мүмкүн олан тә'сирини дә әлавә етмәк лазымдыр (бах: El, art «Samareains»).¹⁴

¹⁴«Ислам әнциклопедијасы». («Encyclopedie de l'islam») — ислам дининин јайылдыгы өлкәләрини вә бу динә е'тигад едиб инанан халгла-

Демәли, сһтимал вар ки, Мәһәмәдин бу вә ја башга бир раһиб илә етдији сөһбәтләр ону ахирәт дүнјасынын сирри үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур етмишдир. Лакин Мәһәмәдин 25 јашында икән өзүндән чох бөјүк олан Хәдичә илә евләнмәси бу вәһји кечикдирди. Бу евләнмә бир чох чәһәтдән әһәмијјәтли бир һадисә иди: Мәһәмәд өзүнүн илк вәһјләриндән сарсылмыш бир һалда олачағы заман Хәдичә она инаначагдыр; Мәһәмәд мүбаризәјә башладығы заман Хәдичәнин пулу она көмәк едәчәкдир. Буна көрә дә демәк олар ки, ислам дининин илк инкишаф мәрһәләсиндә Хәдичәнин тә'сири гәти олмушдур. Нәһәјәт, Мәһәмәднн Хәдичәдән олуб тез-тез хәстәләнән вә һәмшиә гәмкин вә мә'јус олан гызы Фатимә пејғәмбәрин нәслини јашадыб давам етдирән јекәнә өвләдыдыр, чүнки Фатимә Әлинин арвады олдуғуна көрә пејғәмбәрин сајсыз-һесабсыз нәвә-нәтичәләринин (Һасәнин өвләды шәрифләрин вә Һүсејнин өвләды сејидләрин) улу анасы олмушдур. Нә гәдәр ки, Хәдичә сағ иди, Мәһәмәд башга арвад алмамышды; бу да онун нәзәриндә Хәдичәнин нә гәдәр нүфузлу олдуғуну сүбут едир.

Мәһәмәд. Вәһј вә илк пејғәмбәрликләр. Мәһәмәдин аилә хошбәхтлији ону дини мәшғулијјәтләриндән ајырмырды. Онун Мәккәдә олдуғу вә тичарәт ишләри илә әләгәдар олараг, сәфәрә чыхдығы заман дини мәсәләләрлә нә гәдәр тез-тез мәшғул олдуғу мә'лум дејилдир. Рәвәјәтә инансаг, Мәһәмәд һәмшиә Мәккә шәһәринин әтрафында бир мағараја чәкилиб кедәрмиш. Онда бу адәт ја өз-өзлүјүнә, ја да бир кушәјә чәкилиб инсанлардан узагласан заһидләрин тә'сири алтында әмәлә кәлмишди. Һәр һалда Мәһәмәд бир нечә ил руһн һәјәчан кечирдикдән сонра бир сәс ешидир вә әввәлчә белә күман едир ки, бу сәс бир чин сәсидир. Лакин бу сәс кетдикчә ајдынлашыр вә Мәһәмәд өз арвады Хәдичәнин көмәји илә јаваш-јаваш тәскинлик тапыр.

Бәс бу илк вәһјләрин маһнјјәти нә иди? Гуранын ән гәдим вә ејни заманда ән көзәл сурәләри әсасында бу вәһјләр һаггында бир тәсәввүр әлдә едилә биләр. Бә'зи

рын чографијасы, тарихи, әдәбијјаты вә динләри һаггында мә'лумат верән хүсуси нәшријјатдыр (Лејден, 1908—1934, ч. I—IV вә әлавәси). Ејни заманда һәм алманча, һәм никилсчә, һәм дә франсызча нәшр едилрди. 1954-чү илдә икинчи нәшри ајры-ајры бурахылыш шәклиндә чап олунмаға башламышдыр. 1961-чи ил үчүн I чилди чапдан чыхмышдыр (ирәлидә ихтисар едилмиш ады *ЕI*-дир).

ајэлэри охујанда тасэввүр едирсэн ки, бунлар кечэ вахты јазылмындыр (хүсусэн 73 вэ 74-чү сурэлэр). Бу мәтн-лэрдэ Мәһәммәд сөзүн там мә'насы илә аллаһ тәрәфин-дән көндәрилмиш бир елчи дејилдир: аллаһ ону өз өјүд-нәсиһәтләринин мүһафизи сечмишдир; Мәһәммәд бу өјүд-нәсиһәтләри аллаһдан јалныз мәләкләр васитәси илә алыр; эввәлчә онун көзүнә көрүнән мәләк Исрафилдир, сонра исә баш мәләк Чәбраил онун көзүнә көрүнүр (Гуран, 53, 9—11; 81, 19—21). Јалныз сонралар Гуранда Мәһәммәд «хәбәрдарлыг едиб чәкинديرән» (мүнзир) вә «елчи» (рәсул) ады илә гејд олунар.

Башга бир ајәдән белә мә'лум олур ки, Мәһәммәд өзүнә аллаһдан назил олан (көјдән кәлән) вәһјләр һаг-гында өз јахын адамларына хәбәр вермәјә тәләсмирди (Гуран, 10, 17). Нәһајәт, Мәһәммәд көјдән алдыгы әмрә әмәл едәрәк, өзүнә назил олмуш вәһјләри тәблиғ етмәк гәрарына кәлир (Гуран, 96). О, бүтпәрәстләрин чохал-лаһлы дин е'тигадына гаршы чыхыб, аллаһын тәклијини е'лан едир. Бундан башга Мәһәммәд јер үзүндәки не'-мәтләри чох севән мүасирләринә хәбәрдарлыг едиб бил-дирир ки, инсанлар өлөндән сонра јенә дә дирнләчәк-ләр вә бундан сонра чох дәһшәтли чәза күнү олачаг-дыр (Гуран, 96, 8; 102; 92, 14 — 18).

Бу дәһшәтли чәза күнү һаггында ајдын тасэввүр верилмир; мә'лум олмур ки, бу чәза күнү дүнјанын ахы-ры шәклиндәми олачаг (бир вахт кәләчәк ки, бу белә лабүд олмајачаг), јохса бу чәза гәдимдәки әфсанәви эрәб вә ја јәһуди халгларыны мәһв едән фәләкәтә бәнзәр бир шејдир. Бәс бу чәзадан хилас олуб бир ничат јолу тапмаг үчүн нә лазымдыр? «Онлара нәсиһәт едилмиш-дир ки, анчаг аллаһа баш әјиб сөчдә етсинләр, сәмиј-јәт вә сә'ј илә онун гуллуғунда олсунлар, намаз гыл-сынлар, зәкат версинләр» (Гуран, 98, 4); «Ким ки, әли-ачыгдыр вә аллаһдан горхур... асанлыга чатмағын асан јолуну онун үзүнә ачачагыг» (92, 5 — 7). Гуранда әбәди хошбәхтлик (88), мүртәдләри көзләјән эзаб-әзијјәтә экс олараг, чох еһтијатла тәсвир олунамушдур.

Бу сосиалист тәмајүллү пејғәмбәрлик Мәккәнин јал-ныз варлы тачирләрини дејил, верилән гурбан вә нәзир-ләр, һабелә зијарәтә кәлән зәвварлар һесабына јаша-јыб Кә'бәдә гуллуғ едән бир чох адамы да Мәһәммәдин әлејһинә галдырмалы иди. Бундан әлавә Мәһәммәд өз фикрини аһәнкли, кәсик-кәсик вәзни олан гыса ибарәләр

шәклиндә ифадә едирди. Бу ајәләр гејбдән хәбәр верән бүтпәрәст каһинләрин сәч'ини, тамамилә олмаса да, мүәјјән дәрәчәдә хатырладырды; одур ки, Мәһәммедин мүасирләри ошу дәрһал бүтпәрәст каһинләринә бәнзәтмишдиләр. Гуранын бир чох ајәләри (мәсәлән, 81, 22 вә 69, 41) бу иттиһамлара чавабдан ибарәтдир.

Рәвајәтә кәрә, Хәдичәдән сонра биринчи олараг Мәһәммәдә иман кәтириб инанан адам пејғәмбәрин әмиси Әбуталибин оғлу Әли олмушдур. Лакин Әлинин кәнчлији онун дөнүб мүсәлман олмасынын гијмәтнини азалдырды. Адлы-санлы тачир олуб Мәһәммәдә һеч бир васитә илә сарсыдыла билмәјән бир мәнәббәт бәсләјән Әбубәкрин дөнүб мүсәлман олмасы чох бөјүк рол ојнады. Бундан әлавә Мәһәммедин оғуллуға көтүрдүјү Зејд (ошун ады Волтер тәрәфиндән «сејид» шәклиндә дәјишдирилиб франсыз дилинә кечмишдир) пејғәмбәр үчүн чох етибарлы дајаг олду. Лакин Мәһәммәд мәисуб олдуғу аилә үзвләриндән башга, гүрејшиләрин дүшмәнчилији нәтичәсиндә дини етигады сарсылмыш хырым-хырда адамлары өз әтрафында топламышды. Дөнүб мүсәлман олан бу талесиз адамлар Мәһәммедин мәсләһәти илә көчүб Ефиопијаја кетмишдиләр вә орада неғус бу көчәриләрин даһа јахшы күнләр кәлиб чатанадәк өлкәдә мәскән салмаларына нчазә вермишди. Сонралар ислам дининин таләји үзәриндә бөјүк тәсир көстәрмиш, сон дәрәчә зирәк вә чалышган Әмәрин бирдән-бирә дөнүб мүсәлман олмасы, гүрејшиләр илә јени дин тәрәфдарлары арасында гәтн бир тәфригә әмәлә кәлмәсинә мане олмады. Бу бәдбәхтликләрә үстәлик Хәдичә вә Әбуталиб өлдүләр. Өз аиләси вә (даһа писи) өз гәбиләси тәрәфиндән тәрк едилән Мәһәммәд әввәлчә Таифдә көмәк ахтарыб тапмаг истәди, лакин орадан говулду. Мәһәммәд јалныз гүрејшиләрдән бир нәфәрин һимајәси сәјәсиндә Мәккә шәһәринә гајытмаг имканыны әлдә едә билди.

Һичрәт. Мәһз о заман Мәһәммәд Јәсрибдән (Мәдинәдән) кәлмиш тачирләрә раст кәлди. Бу тачирләр јәһудиләрлә јахын әлагә сахладығларына кәрә һеч өзләри дә һисс етмәдән тәкаллаһлылығы гәбул етмәјә артыг һазыр вәзијјәтдә идиләр; онларын Мәккә әһалисинә гаршы дүшмәнчилији исә онлары Мәһәммедин тәрәфини сахламаға мәчбур едирди. 610-чу иллә 620-чн ил арасында Мәдинә әһалисиндән бир нечә нәфәр тәнһа бир јердә Мәһәммәд илә көрүшүб она сәдагәтлә тәрәфдар ола-

чагларына анд ичдиләр (она беј'эт етдиләр); бу бир нечә нәфәр мәдинәлијә сонралар әнсар («көмәкчиләр») ады верилди. Беләликлә, Мәһәммәд ејни заманда һәм дини, һәм дә сијаси бир партијанын башчысы олду. Рәвајәтә көрә Мәһәммәдин әмиси вә аббаси хәлифәләринин улу бабасы Аббас бу көрүшдә әсас рол ојнамышдыр. Сонра бу андичмә мәрәсими тәкрар едилди. Мәдинәлиләрә күвәниб е'тибар едән Мәһәммәд өзү илә бирликдә Мәккәдә галмыш шакирдләриндән бир нечә нәфәри она беј'эт едәнләрин даһынча көндәрди. Өзү исә Мәдинәјә ахырынчы олагаг көчдү вә онун бу кедиши, адәтән күман едилдији гәдәр дә фачнәли олмады. Сонралар гәрарлашдырылдығына көрә Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинәјә көчмәси (һичрәт) күнү, даһа доғрусу, кечәси, јә'ни 622-чи ил ијул ајынын 26-сы мүсәлман тарихинин башланғычы олду. Бу һичрәт «гачмаг» дејил, «көчмәк» иди. Јени динә иман кәтириб Мәһәммәддән әввәл Мәдинәјә кедән мәккәлиләр мүһачир («көчән») сајылдылар. Беләликлә, Мәһәммәд үчүн әзијјәтли дөвр битмиш олду.

Мәһәммәд Мәдинәдә. О замана гәдәр Мәһәммәд вә онун тәрәфдарлары мүдафиә тактикасыны јеридирдиләр. Лакин бир аз сонра онлар һүчума кечдиләр. «Вурушун о адамларла ки, аллаһа инанмырлар... та о вахта гәдәр ки, онлар тагәтдән дүшүб итаәт етсинләр, өз чанларыны хилас етмәк үчүн чизјә версинләр» (9, 29). Бу Гуран әјәси, бир аз сонра Мәккә илә Мәдинә арасында башлајачаг мүһарибәнин дини вә демәк олар, ејни дәрәчәдә игтисади характерини ачыб ашкара чыхардыр.

Лакин гаршыда дуран биринчи вәзифә Мәдинә эһалисинин бүтүн мүхтәлиф үнсүрләрини: јерли әрәб вә јәһудиләри, Мәккәдән кәлмиш мүһачирләри вә мәдинәли әнсарлары бирләшдирмәк зәрурәтиндән ибарәт иди. Мәдинә шәһәринин ики әсас гәбиләси: әвс вә хәзрәч гәбиләләри арасында көһнәдән рәгабәт варды. Мәһәммәдин дини руһу гәдәр парлаг олан сијаси агыл вә зәкасы өзүнү чох гијмәтли бир вәсигәдә (чүнки бу вәсигә һәгиги вәсигәдир), јә'ни мүсәлман ичмасынын низамнамәсиндә көстәрди. Низамнамәдә дејилир ки, бундан сонра мүһачирләрлә әнсарлар ваһид бир ичма тәшкил едиләр вә јәһудиләрлә бүтпәрәстләр дә бу ичмаја дахил олуб өз динләрини мүһафизә едиләр.

Беләликлә, Мәдинәдә ајры-ајры нәсилләр галмады, зиддијјәтли мәнәфе арадан галхыб јох олду вә бунуи

эвэзіндэ өз шәһәрини мүдафиә етмәјә вә бүтүн мүба-
һисәли мәсәләләрдә аллаһа вә онун елчиси Мәһәммәдә
мүрачнәт етмәјә һазыр олан ваһид халг әмәлә кәлди.
Гәдимдән галма сигәгардашлыг адәтинә әсасланан вә
Мәккәдән кәлмиш мүһачирләр илә Мәдинә шәһәринни
мүсәлман олан вә олмајан, әһалисини бөлүнмәз бир там
һалында бирләшдирән бу һадисәнин әһәмијјәтини ајрыча
гејд етмәјә еһтијач јохдур. «Чох еһтимал ки, Мәһәм-
мәд өз һәмвәтәнләри арасында биринчи олараг дини гар-
дашлығы ган бирлији бағлары үзәриндә дејил, башга
бир әсас үзәриндә гурмаға сәј етмиш, лакин бу прин-
сини вердији бүтүн имканлардан истифадә едә билмә-
мишдир. Чаһаншүмул бир дин олараг ислам дининни
әсас фикирләри јалһыз хилафәт заманында әмәлә кәлди»
(Ламменс).

Беләликлә, Мәһәммәд көзләнилән етник әдавәтин гар-
шысыны алараг, дин ганунларыны јаратмаг јолунда әмәк
сәрф етмәјә давам едә биләрди. Бир тәрәфдән, бүтпә-
рәстлик адәтләрини мүмкүн гәдәр арадан галдырмаг ла-
зым иди (ирәлидә көрәчәјик ки, Мәһәммәд бу адәтләр-
дән бир чохуну, банлыча олараг зијарәтә кәлән зәв-
варлар үчүн сахлајыб мүһафизә етмәјә мәчбур олду);
дикәр тәрәфдән исә Мәһәммәд јени дини ајинләрини
тәртиб едиб дүзәлтмәли иди. Беләликлә, дәстәмаз алмаг,
әзан вермәк, намаз гылмаг вә оруч тутмаг гајдалары
бир-биринин далынча аддым-аддым мүәјјән едилиб бәр-
гәрар олду. Биринчи мәсәид Мәһәммәдин Мәдинәјә кәл-
мәсиндән бир аз сонра тикилди.

Лакин Мәһәммәдин өз һакимијјәтини мөһкәмләндир-
мәк үчүн чыхардығы бүтүн бу гәрарлар, малијјә чәһәт-
дән өз үстүнлүкләриндән мәһрум олачагларындан горхан
јәһудиләри онун әлејһинә галдырмагда кечикмәди. Доғ-
русуну десәк, онлар өз дүшмәнчиликләрини ачыг ифа-
дә етмирдиләр. Буна көрә дә Гуранда онлара «мүнафи-
гин», јәни «икиүзлүләр» ады верилмишдир. Мәһәммәд,
Мәдинә әһалисинин бунча мүхтәлиф үнсүрләри арасын-
да бир васитәчи ролуну ојнамаг арзусу илә әввәлчә јә-
һудиләри өзүнә тәрәф чәлб етмәк истәјирди. Мәһәммәд
јәһудиләрлә әлагә сахламаг нәтичәсиндә Әһди-этиг илә
таныш ола билмишди; һәгигәтән, Гуранын о заманлара
айд һиссәләриндә бунун әкс олундугу көрүнүр. Биз Мә-
һәммәдин улу баба Ибраһими нечә усталыгла ислам ди-
нинә гатдығыны јухарыда көрмүшдүк. Лакин Гуран ајә-

ләриндә мәһз Әнди-әтиг әфсанәләринин тәкрарландыгы јерләрдә сәһвләрә тәсадүф едилір. Өз үстүнлүкләринә тамамилә инаныб күвәнән вә пејгәмбәрлик габилијјәтинин куја јалныз Исраилин имтијазы олараг галдығындан әмин олан јәһудиләр бу сәһвләри лага гојурдулар. Бундан башга ылар јерли гәбиләләр арасында дүшмәнчилији гызышдырмаға чәһд едирдиләр. Бу исә Мәһәммәдин е'тибары үчүн чидди бир тәһлүкә иди. Одур ки, Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсиб өзүнә дүшмән һесаб етди вә онлара зәрбә вурмаг үчүн бир фүрсәт көзләмәјә башлады (мүгајисә ет: Гуран, 5, 82 — 85).

Јәһудиләрлә әлагәнин кәсилдијинин ашкар әламәти бундан ибарәт олду ки, намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гибләнин истигамәти дәјишдирилди. Мәһәммәд һичрәт күнүндән е'тибарән јәһуди адәтинә әмәл едирди, буна көрә дә мүсәлманлар намаз гыlanda үзләринин Јерусәлим (Бейтүлмүгәддәс) шәһәринә тәрәф чевирдиләр; лакин һичрәтдән 16 — 17 ај сонра Мәһәммәд Кә'бәнин баниси һесаб етдији Ибраһимә һөрмәт олараг, Јерусәлимдән әл чәкиб гиблә истигамәтинин Мәккәјә тәрәф чевирди. Беләликлә, көһнә әрәб ән'әнәси јәһудлијин кечичи тә'сирнә үстүн кәлди. Намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гиблә истигамәтинин дәјишдирилмиш олмасы, Мәһәммәдин јернтдији сијасәттә әмәлә кәлмиш дәјишклијә ујғун иди; одур ки, Гуранда бу мәсәләјә хејли диггәт верилмишдир (2, 136 вә сонракы ајәләр).

Беләликлә, һичрәтин 2-чи илиндән е'тибарән Кә'бә ислам дининин һәјати әһәмијјәтә малик мәркәзи олду. Әсас гајә олдуғуну јухарыда гејд етдијимиз фикир, дүзкүн һәдәфин Мәккә олдуғуну диндар мүсәлманлара кәс-тәрмәк имканыны Мәһәммәдә верирди. Мәһәммәд диндар мүсәлманлары Мәккә кими дини пајтахты тутуб алмаға вә ејни заманда гүрәјшиләрин өз әлләриндә тутмаг иддиасында олдуғлары тичарәт ағалығыны әлә кечирмәјә тәһрик едирди. Беләликлә, бүтпәрәстлик заманынын тоггушмаларындан тәгрибән һәч фәргли олмајан басғынлар дөврү башланды. «Ја пејгәмбәр! Диндарлары һәвәсләндириб вурушмаға тәшвиғ ет: әкәр аранызда ијирми нәфәр мөтанәтли адам олса, онлар ики јүз нәфәрә галиб кәләрләр...» (Гуран, 8, 66). Бу сөzlәр, Мәккә әһалиси ичәрисиндә гочаглыг вә чәсарәтин чатышмадығына ачыг бир ишарә иди; чүнки мәккәлиләр бәдәвиләрдән даһа

интизамлы олан музд илэ тутулмуш ефиоп әскәрләрин көмәжинә эл атырдылар.

Мәккәлиләрин зәрбә вурула биләчәк ән зәиф јери онларын карванлары иди. Одур ки, Мәһәммәд Мәккәнин тичарәтини сарсытмаг мәгсәдини өз гаршысына гојду вә онун етдији басгынлар ејни илэ бир нечә әср сонракы барбар дәниз гулдурларынын¹⁵ басгынлары кимн иди. Мәһәммәдин адамлары мүвәффәгијјәтсиз олан бир нечә тәшәббүсдән сонра, мүгәддәс сајылан ајлардан бириндә бир карваны сојдулар. Мүгәддәс ајларда динчлији позан бу һадисә бүтүн Мәдинә әһалисини һәјәчана кәтирди. Лакин аллаһын бир вәһјн карвана басгын едәнләрә һагг газандырды: «...бу заманда (бу мүгәддәс ајда) мүһарибә етмәк бир күнаһдыр; лакин аллаһын јолундан кәнара чыхмаг, она вә мүгәддәс мәсчидә инанмамаг, бу мәсчидә кәләнләри орадан говмаг аллаһ гаршысында даһа бөјүк күнаһдыр» (Гуран, 2, 214). Мүбаризәнин көзләнилмәз вә дәјишкән һадисәләри Мәһәммәдә имкан верди ки, мүвафиг вәһјләрдән истифадә едәрәк, әсас торпагларын, һәрби гәнимәтин вә өләнләрин әмлакынын белүшдүрүлмәсинн, мәғлуб оланлар гаршысында ирәли сүрүлән шәртләри мүәјјән етсин.

Мәһәммәдин, чох һалларда кичик тоггушмаларла нәтичәләнән һәрби сәфәрләрини әтрафлы сурәтдә тәсвир етмәк јоручу бир иш оларды. Лакин онун бә'зи һәрби сәфәрләри чидди нәтичәләр доғурдуғуна көрә бунлары гејд етмәк лазымдыр.

Һичрәтин 2-чи илнндә рамазан ајынын ортасында Мәһәммәд Бәдр адлы јердә мәккәлиләр үзәриндә гәләбә чалды; Бәдр, Мәдинә јолунун әсас карван јолу илэ бирләшдији јердә шһрин су чешмәсинин олдуғу базар јери иди. Мәһәммәд, Мәккәдән Суријаја бөјүк бир карван кетдијини вә мүсәлманлара дүшмән олан партијанын башчысы, адлы-санлы тачир Әбу Сүфјанын карванын башында дурдуғуну хәбәр тутан кими карванын габағыны кәсиб дајандырмаг гәрарына кәлмишди. Мәккәлиләр Мәһәммәдин бу фикринн дујараг, тәләснк јығдыглары гошуи дәстәләрини карванын мүдафиәсинә көндәрди-ләр, лакин бунлар гачдылар; бу исә һәмнн фәрариләрнн

¹⁵ Барбар дәниз гулдурлары— XVI—XVIII әсрләрдә Аралыг дәнннндә авропалыларын тичарәт кәмиләрннә һүчүм едән, бә'зән дә дәнннздән Испанија, Франса, Италија вә һәтта Инкилтәрә саһилләринә басгынлар едән Шимали Африка дәнннз гулдурларыдыр.

мәғлуб вә јох едилмәләринә сәбәб олду. Әбубәкр илә бирликдә Мәһәммәд тәһлүкәсиз бир јердә галырды. О, әлдә едилән гәнимәти галиб кәләһләр арасында биринчи дөфә олагаг бөлүшдүрмәли вә бу иши бир вәһјин көмәји илә (Гуран, 8, 42) көрмәли олду.

Мәккәлиләр интигам алмаг үчүн кәлән илә һазырлыг көрүрдүләр; онлара јалныз бу тәһгирин гисасыны алмаг дејил, карванлар үчүн јолу тәмизләмәк дә лазым иди. Одур ки, мәккәлиләр Оһуд дағынын јанында ордукаһ гурдулар вә әкинләрә басғынлар едәрәк мәднәлиләри шәһәрдән кәнара чыхмага вадар етдиләр. Әввәлчә үс-түнлүк мәднәлиләрин тәрәфиндә иди, лакин сонралар мүсәлман истилаларынын бөјүк хадими олан гүрејшиләрдән Халид онлары кери чәкилмәјә мәчбур етди. Мәһәммәд дөврәјә алыныб јараланды. Лакин гүрејшиләр Мәдинә шәһәринин һасарлары јахынлығында мәднәлиләри даһа тәғиб етмәдиләр. Онлар шәһәрә һүчум етмәјә чүр'әт едә билмәдиләр, одур ки, онларын галибијјәти мөһкәмләндирилмиш олмады.

Мәһәммәд өз адамларыны үз верән мә'јуслуға дәрһал сон вермәк арзусу илә һәрби сәфәрләри давам етдирмәк гүввәсини өзүндә тапды. Бундан башга Гуран (3, 137 вә сонрақы әјәләр) тәрәддүд едәнләрин руһуну јүксәлтди. Мәһәммәдин севкили арвады вә Әбубәкрин гызы Аишә бир һәрби сәфәрдән гајыданда бүтүн дәстәдән керидә галдыгына вә сонра ону кәнч бир мүсәлман кәтирдијинә көрә бу әһвалат деди-годуја сәбәб олмушду. Лакин Мәһәммәд бир нечә күн давам едән тәрәддүддән сонра өз чаван арвадынын күнаһсыз олдуғуну бир вәһј илә (24, 11) сүбут етди. Мәһәммәд бу барәдә Әлинин фикрини өјрәнмәк истәјәндә Әли Аишәни бошмаг фикринә тәрәфдар олдуғуна көрә, ирәлдә көрәчәјик ки, Аишә бунун үчүн Әлијә сон дәрәчә нифрәт бәсләмәјә башламышды. Башга бир вәһј (33, 37) Мәһәммәдин өз сәдагәтли огуллуғу Зејдин арвады Зејнәб илә кәбин кәсдириб евләнмәсинә вә Зејдин бу евләнмә хәтинә өз арвадыны тәләснәк бошамасына имкан верди.

Һичри 5-чи илдә мүсәлманлар јени бир тәһлүкә илә гаршылашдылар. Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсәндән сонра онлары Мәдинәдән тәдричән сыхышдырыб чыхармышды. Өзләринә Хейбәрдә сығыначаг тапан јәһудиләр өз диндашларыны инандырмышдылар ки, мәккәлиләрлә вә башга гәһнләрлә бирликдә Мәһәммәдн

элејинэ бирлэшиб бир иттифаг дүзэлтмэк лазымдыр. Музд илэ тутулмуш Ефиопиялы мүкәммәл әскәрләрин (әһабиш) дахил олдуғу гүввәтли гошунун команданлығыны Әбу Сүфјан өз өһдәсинә көтүрдү. Мүсәлманлар бу гошун илэ вурушмағы һеч ағылларына да кәтирә билмәздиләр. Одур ки, мүсәлманлар гала тикмәк гәрарына кәлдиләр: Мәдинә шәһәринин әтрафында бир хәндәк газылды (рәвајәтә көрә бу хәндәк, дөнүб мүсәлман олмуш Салман адында бир иранлынын тәшәббүсү илэ газылмышды). Хәндәјин газылачагыны көзләмәјән иттифаг гошуну шәһәрн мүһаснрә етди. Лакин бундан үч һәфтә сонра өзүнү көстөрән әрзаг чатышмазлығы вә чәкишмәләр (ола билсин, бу чәкишмәләр Мәһәммәднн мәһарәтлә јеритдији сијасәтин нәтичәси иди) онлары мәчбур етди ки, шәһәрн мүһасирәсини галдырсынлар. Мәһәммәд гәти олараг үстүн кәлди. Онун өзү дә буну баша дүшүрдү; Мәһәммәд һаднсәләрин кедишини сүр'әтләндирдији вә мәккәлиләрлә доғрудан-доғруја мүһарибә етмәји лазымсыз һесаб етмәклә бәрәбәр, данм басғынлар дүзәлтмәклә өз адамларыны һәмишә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә сахлајырды. Сонра, һичри 6-чы илдә Мәһәммәд мүгәддәс ајлардан истифадә едәрәк Мәккәјә кетмәк кими чидди гәрара кәлди. Мәккә сәфәринә чыхан Мәһәммәд бу шәһәрн јахынлығында һүдәјбијә адлы јердә дајанды. Һәр ики тәрәф бураја өз нүмајәндәләрини көндәрди вә бир сазиш бағланды. Бу сазишә көрә бир ил сонра гүрәшиләр Мәккәнн үч күнлүјә тәрк едиб шәһәрдән кәнара чыхачаг, Мәһәммәд исә өз диндарлары илэ бирликдә шәһәрә кирәчәк иди. Беләликлә, Мәһәммәд заһирдә өз дүшмәнләринә санки күзәштә кетмнш кнми олурду, һәгигәтдә исә онларла бәрәбәрлик әсасында данышыг апарырды. Бу сазиш Мәһәммәд үчүн бөјүк бир сијасн мүвәффәгијјәт иди; һәрчәнд ки, Мәдинәјә гајыдан мүсәлманлар Кә'бәни зијарәт едә билмәдикләринә көрә мә'јус олмушдулар.

Мәһәммәд гүрәшиләр тәрәфиндән өзүнә архајынлыг тә'мин едәндән сонра јәһудиләрн ишнини битирмәк гәрарына кәлди. О, јәһудн гәбиләләри арасындакы нифаг вә әдавәтдән истифадә едәрәк Мәдинәнин өзүндә јәһудиләрә артыг диван тутмушду. Лакин Хејбәрн күчлү мөвгеји Мәдинә шәһәрини әввәлки кими горху алтына алырды. Хејбәрн әтрафындакы кичик истәһкамлары мәһв етмәк үчүн там бир ај вахт лазым олду. Бу

кнадлы мүгавимәт чох шиддәтли чәзаја сәбәб олды: јә-һудиләр өз торпаглары үзәриндә мүлкијјәт һүгүгундан мәһрум олдылар вә хәлифә Өмәр тәрәфиндән Әрәбистандан тамамилә говуланадәк өз галибләринин јанында јалныз ичарәдар кими галдылар. Рәвајәтә керә бир јә-һуди гадыны Мәһәммәд пејғәмбәри зәһәрләмәјә чәнд етдији үчүн онун сәһһәти узун илләр боју позулубмуш. Лакин суал олуна биләр, Мәһәммәдин вахташыры тәк-рарланан кефсизлији Хејбәр вә Мәдинәдә тез-тез мүша-һидә едилән гыздырма хәстәлијиндән ирәли кәлмирдими?

Һүдејбијә сазиши Мәккә карванларына һүчум етмәји мүсәлманлара гадаған едирди. Буна керә дә мәдинә-лиләр Суријаја јахын јерләрдә мүвәффәгијјәт ахтармага башладылар. О тәрәфләрә әсил һәрби сәфәр дүзәлдил-ди. Бу дәфә мәтләб Мавәраји-Әрдәндә јашајыб, Бизан-са табе олан әрәб гәбиләләринә һүчум етмәк үстүндә иди. Мәһәммәд бу һүчум әмрини өз истәји иләми вермиш-ди? О, Әрәбистанын тәбии сәрһәдини кечмәклә өз та-лејини сынамагмы истәјирди? Һәр һалда нә онун өзү вә нә дә ән јахын мүбаризә јолдашлары, мүвәффәгиј-јәтсизликлә гуртармыш бу һәрби сәфәрдә иштирак ет-мәмишдиләр. Өлү дәниз јахынлығындакы Муте мүһари-бәсиндә Зејдин гошуну дармадағын едилиб өзү өлдү-рүлдү; Халид бу гошунун анчаг галыгларыны Мәдинә-јә кәтириб чыхарда билди.

Мәдинәдән узагда баш верән бу мәғлубијјәт Мәһә-мәднн е'тибарыны сарсытмады. О, бир мүддәтдән бәри Әбу Сүфјанла, «сонралар Әмәвиләр сүләләсинин гәбул етдији сијаси системнн, либерализмин мүкәммәл нүму-наси» (Ламменс) олан бу адамла данышыг апарырды. Мәһәммәд һәтта Әбу Сүфјанын гызы илә евләнди Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу евләнмәдән әввәл, мәсәлән, Өмәрин гызы Һәфса илә вә ја Әбубәкирин гызы Аншә илә олдугу кими, Әбу Сүфјанын гызы илә дә сијаси мәг-сәдлә евләнмишди. Һүдејбијә сазишини бәрпа етмәк бә-һанәси илә Мәдинәјә кәлән Әбу Сүфјан, Мәккәнин тәс-лим олмасыны һазырлајачағыны өз күрәкәнинә вә'д ет-ди. Бундан башга гејд етмәк лазымдыр ки, Әбу Сүфјан Мәдинә шәһәри әтрафына хәндәк газылдығы үчүн мү-вәффәгијјәт газана билмәдији һәрби сәфәриндән гајы-дандан сонра иш башындан чәкилмишди; өз гызынын пејғәмбәр илә евләнмәси исә онун әл-голуну бағлајыр-ды. Буна керә дә Мәһәммәд гәбиләләр арасындакы

чәкишмәләрдән истифадә едәрәк, Мәккәниң үстүнә һәрәкәт етди вә 630-чу илдә ворушмасыз шәһәрә кирди. О, мәккәлиләри багышлајыб эфв едәчәјини вә'д етди вә еһтимал ки, Мәккәдә мәскән салыб јашамајачағы һаггында онлара тә'минат верди. Кә'бәниң ағалығыны өз элине кечирән Мәһәммәд ики һәфтәдән сонра Мәдинәјә гайытды.

Мәккәниң тәслим олмасы бәдәвиләрин бир мүддәт сонра күчлү бир иттифаг дүзәлтмәләринә мане олмады. Онда Мәдинә илә Мәккә әһалиси үмуми дүшмән әлејһинә биринчи дәфә олараг бирләшди. Лакин кечә вахты бирдән-бирә едилән һүчүм мүсәлманлар арасына бөјүк вәлвәлә салды; әкәр Мәһәммәдә бир нечә дәфә көмәк етмиш Аббас бу сәфәр дә көмәјә кәлмәсәјди, о һүчүм күнү мүсәлманлар үчүн бәдбәхтлик кәтирән чох уғурсуз бир күн оларды. Бәдәвиләрин итаәт алтына алынмасы Таиф әһалисинин вә бир сыра гәбиләләрин итаәт етмәсинә сәбәб олду. Бу чүр итаәт халис сијаси характердә олдуғуна көрә итаәт алтына алынғанларын һәмишә дөнүб галиб тәрәфин динини гәбул етмәләри, јә'ни мүсәлман олмалары илә нәтичәләнмирди. «Әрәбләр дејирләр: биз иман кәтирдик. Лакин онлара сөјлә ки, сиз иман кәтирмәмишсиниз; дејиниз ки, биз ислам гаршысында итаәт етдик; чүнки һәлә сизин гәлбиниздә иман өзүнә јер тапмамышдыр» (Гуран, 49,14). Бундан башга о заман пејгәмбәр бир-биринин пахыллығыны чәкән мәккәлиләр илә әнсар арасында васитәчилик етмәли иди, чүнки бу пахыллыг узун чәкәчәк әдавәтин башланғычы ола биләрди.

631-чи илдә Мәһәммәд күчлү гошунун башында дурараг, ола билсин Муте мұһарибәси заманы өлдүрүлән мүсәлманларын интигамыны алмаг мәгсәди илә, Сурија истигамәтиндә һәрби сәфәрә чыхды. Лакин Бизанс сәрһәдинин јанында јерләшән Тебукдән о тәрәфә кетмәјиб Гырмызы дәниз саһилләринә бир нечә басғын етмәклә кифәјәтләнди. Тарихчиләр һичрәтин бу 9-чу илинә «елчиликләр или» адыны вермишләр; чүнки бу илдә мүсәлманлара табе олан гәбиләләр Мәһәммәдин јанына елчиләр көндәрирдиләр. Мәһәммәдин гүдрәт вә күчү күндән-күнә артыб мөһкәмләнирди.

Һичри 10-чу (632-чи илдә Мәһәммәд Мәккәни зијарәтә кетди; бу һәчч зијарәти онун биринчи вә јекәнә зијарәти иди. Доғрудан да бундан әввәл Мәһәммәд Мәк-

кәнин зијарәтинә кетмиш олса да, бу јалныз гисмән едилән јарымчыг зијарәт иди (әрәбчә: «үмрә»); чүнки Мәккәни, сөзүн там мә'насында һәччә кетмәк үчүн мүәј-јән сдилән вахтда дејил, бундан кәнар бир заманда зи-јарәт етмишди. Мәһәммәд һәччә кедәндә өзүндән әввәл ораја бир нүмајәндә көндәрди; ола билсин, Мәһәммәд һәләлик чыхардыб кәнар едә билмәдији бүтпәрәстләрин дә дахил олдуғу зәвварлар групуна башчылыг етмәмәк үчүн белә һәрәкәт етмишди. Бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыхарылыб кәнар едилмәси исә 632-чи илдә Гуранын бир әјәсиндә (9, 28) е'лан едилди; ејни заман-да бу әјә бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыха-рылыб кәнар едилмәсинин доғура биләчәји игтисади нә-тичәләр һаггында мүсәлманлара тәскинлик верирди.

Мәһәммәдин бу һәччинә «һәччи вәда» («видалашма һәччи») ады верилмишдир. Мәһәммәд һәччдән Мәдинә-јә гајытды. Өзүнү чох јорғун һисс едирди вә јорғуилуғу кетдикчә артырды. Үч әј сонра Мәһәммәд плсврит хәс-тәлијнидән өлдү (632-чи ил ијун ајынын 8-дә).

Белә бир адам һаггында бир нечә сәтирлик бир фи-кир ирәли сүрмәк мүмкүн дејилдир. Оун бүтүн һәјат јолуна нәзәр салсаг, көрәрик ки, Мәһәммәд әсәби вә үс-јанкар тәбиәтли вә гәлби һәмишә әсрарәнкиз һәјәчан кечирән бир адам иди. Сонра оун әсас көрүш вә фи-кирләри ваһид аллаһ вә ахирәт һәјатынын реаллығы этрафында бүллур кимн әјдынлашды вә Мәһәммәд бу нманыны, өзүнүн сәмнми-гәлбдән кәлән мө'минлији, чох көзәл бәләғәт габиліјјәти вә мәтанәти сәјәсиндә өз әт-рафындакыларын һамысына тәлгин егди. Сонралар оун пејғәмбәрлик габиліјјәтинә һәм дипломат, һәм дә дө-јүшчү олан бир дөвләт хадиминин исте'дады әләвә олун-ду. Мәһәммәд ингилабчы дејилди. Әксинә, «о данышыг апармағы, бир иши јенидән тәшкил етмәји, ујғунлаш-дырмағы вә ишин ахырында ону өзүнә ғатмағы үстүн тутурду» (Ламменс). О, әлверишли фүрсәт көзләмәји бачарырды; одур ки, «Заман вә мән» дејә биләрди. Әл-бәтгә, Мәһәммәд өлдүјү заман ислам дини һәлә бүтүн Әрәбистаны әһагә етмәмишди; лакин һичазда өзүнә мөһ-кәм јер еләмишди. Мәһәммәдин инсанлары бирләшдирә билән дини вә сијаси дүһасы сәјәсиндәдир ки, әрәбләр өз варлығларыны идрак едәрәк, чәһаләт вә һәрч-мәрчлик вәзијјәтиндән чыхдылар вә мөдәнијјәт тарихин-дә өз јерләрини гәти шәкилдә тутмаг үчүн һазыр олдулар.

И ф а с и л

ЭРЭБ ҺӨКМРАНЛЫҒЫ

Биринчи дөрд хәлифә. Пејғәмбәр өлөндән сонра онун киши чинсіндән бир вариси галмады. Онун оғуллары һәлә ушаг јашларында өлүрдүләр; Мәһәммәдин гызларындан јалныз бири, Әлинин арвады Фатма (Фатимә) бири Һәсән, о бири Һүсејн адында ики оғлан ушағы доғараг она өвлад вермишди. Мәһәммәдин вариси мәсәләси әтрафында кәскин сијаси бөһран әмәлә кәлди; чүнки мәдинәлиләр илә мәккәлиләр биринчилик үчүн мүбаризә едирдиләр. Бир чох партија тәшкил олуимушду. Лакин Өмәр бүтүн еһтираслары јатыртды, Әбубәкрә беј'әт едиб сәдагәт анды ичди вә әксәријјәти онун тәрәфинә чәлб етди. Беләликлә, тәфригә тәһлүкәси арадан галдырылмыш олду. Мәһәммәднн әмиси оғлу вә күрәкәни Әли пејғәмбәрин дини нәзәријјәсинә илк иман кәтирәниләр сырасында олдуғуна кәрә бу үстүнлүкләриндән истифадә едә биләрди. Лакин Әли гәтијјәтсизлик кәстәриб өз тәрәфдарларыны тәшкил едә билмәди вә бу гәтијјәтсизлик сонрадан онун мәһвинә сәбәб олду. Лакин Әбубәкрин дә хидмәтләри аз дејилди: мүсәлманлар Ефиопијаја мүһачирәт етдикләри заман Әбубәкр һәмишә пејғәмбәрин јанында галмагла она өз сәдагәтинн сүбүт етмишди, һичрәт заманы онун јол јолдашы олмушду (мүгајисә ет: 9,40: «онлар анчаг икиликдә галмышдылар»); онун гызы Аишә пејғәмбәрин арвады олмушду. Һәрби сәфәрләрдә Әбубәкр өзүнүн динч вә сакит хасијјәтли бир адам олдуғуна бахмајараг, һәмишә пејғәмбәрин јанында олурду. Мәһәммәд мүһүм ишләри е'тибар едиб Әбубәкрә тапшырырды: әввәлчә, һичри 9-чу (631-чи)

илдә һәччә кедән илк мүсөлман зәвварларыны өз јанында Мәккәјә апармағы, сонра исә өлүмчүл хәстә олдуғу заман өзүнүн әвзиндә намаз гылмаг мәрәсиминә рәһ-бәрлик стмәји Әбубәкрә тапшырмышды. Бу иш Әбубәкрин хәлифә олмасына хүсусилә бөјүк көмәк етди. Бундан әлавә ортаја бир суал да чыха биләр, мәкәр Өмәр Әбубәкрә беј'әт етмәклә һәр шејдә күзәштә кедән бу үзүјола гочанын архасында идарә ишини өз әлиндә тутачагына күвәнмирдими?

Һәгигәтән, Әбубәкрин хәлифәлији заманында бүтүн идарә иши үч нәфәрин: Әбубәкр, Өмәр вә пејгәмбәрин «мүчаһид» адланан мүбариз јолдашларындан олуб сынагдан кечмиш дөјүнчү Әбу Үбејдәнин әлиндә иди. Бәһранлы вәзијјәт әмәлә кәлмишди: Мәһәмәдин јалныз шәхсн е'тибары үзәриндә гурулуб тезчә әмәлә кәлмиш әрәб империјасы гаршысында парчаланыб дағылмаг тәһлүкәси дурурду: бә'зи бәдәви әрәбләр ислам динини гәти олараг рәдд едирдиләр, бә'зиләри дә верки вермәк истәмирдиләр вә ја өз һәрәкәтләри илә бөјүк шүбһә ојадырдылар. Хилафәт ишләрини идарә едән үч нәфәр гаршысында икитәрәфли вәзифә дурурду; бир тәрәфдән, харичи сijasәт саһәсиндә Суријанын сәрһәд бојундакы рајонлара басгынлары давам етдирмәк лазым иди, чүнки бу басгынлар јалныз Суријанын истила едилмәсини һазырламаг дејил, һәмчинин Мәһәмәддән чох әввәл Бизанс әразисиндә јашајыб Әрәбистана харичи нүфузун кечмәсинин гејри-ихтијари көмәкчиси ролуну ојнајан әрәб тајфаларына ислам дининин гәбул етдирилмәсини дә һазырламалы иди; диқәр тәрәфдән исә, дахилдә е'тибарсыз тајфалар илә дипломатик данышыглар анармаг вә ислам дининдән үз дөндәрән мүртәдләр илә гулдурлары чәзаландырма әмәлијјаты кечирмәк лазым иди.

Бундан башга, бөјүк дин тәблиғатчысынын өлүмүндән сонра һәмишә олдуғу кими Әрәбистанын мүхтәлиф јерләриндә дә јаланчы пејгәмбәр ортаја чыхды. Бу јаланчы пејгәмбәрләрдән бири Јәмамәдә шиддәтли мүгавимәт көстәрди; Јәмамәнин бөјүк зәһмәтлә истила едилмәси Ирана табе олан Бәһрејн саһәсинә јол ачды. Бәһрејни һәрби гүввә илә зәбт едән әрәбләр Фәрат чајы рајонунда кранлыларла доғрудан-доғруја үз-үзә кәлдиләр. Чәнуби Әрәбистанда да (Умман, һәзрәмут) динчлик тә'мин едилди.

Беләликлә, Әбубәкрин ики иллик хәлифәлији (632 — 634). әрзиндә ислам дини Әрәбистанда сабитләшди вә Сурија илә Ирагын истиласы башланды.

Әбубәкр тамамилә мүәјјән шәкилдә демишди ки, Өмәр онун хәләфи слачагдыр; бурасыны да гејд едәк ки, мүсәлманлар да бунун белә олачагыны көзләјирдиләр. Өмәрин ониллик хәлифәлији ислам тарихинин галибијјәтли јајылма вә мөһкәм тәшкилат дөврү олду. Өмәр өләндә (644-чү илдә) Ираг, Сурија, Мисир вә Киренаика (әрәбчә: Бенгази) истила едиләрәк әрәб сәрдарлары тәрәфиндән идарә олунурду. Мөһәммәд чошгун бир ганунверичи, һәмчинин милли вә дини бирлијин баниси иди исә, Өмәр ислам диннин јајылмасыны тә'мин етди. Өмәр дә Мөһәммәд вә Әбубәкр гәдәр садә вә сәрт хасијјәтли бир инсан олуб парлаг гәләбәләриндән сонра да сјни хасијјәтдә галараг, гәдим Романын бә'зи дөјүшчү императорларыны хатырладырды. Һәм истилачы (фәтәһ), һәм дә һөкмдар сифәтләрини өз варлығында бирләшдирән Өмәр јалныз чох чалышган вә зирәк бир адам олмагла галмајыб мөвчуд шәрайтдән, инсанлардан вә онларын дини чошгунлуғундан истифадә етмәји бачаран бир адам иди. «Өмәрин әсас вә шәксиз хидмәти бундан ибарәт иди ки, о, ајрылма тәрәфдарларынын үстүн кәлмәсинә имкан вермәди; Әмәвиләр дөврүндә даһа мөһкәм дөвләт низам-интизамынын гурулмасыны һазырлаја билди» (Ламменс). Әсасән гүввәләринин тәшкил олунмасы, даһа догрусу, истила едилмиш өлкәләрин мәнимсәнилмәси хидмәтини дә Өмәрин һесабына јазмаг лазымдыр. Онун хәлифәлији заманында Әлнин мәсләһәти илә бүтүн мәктуб вә јазыларын тарихи һичри һесабына кечирилди (17 вә ја 18-чи илдән е'тибарән).

Суријанын истила едилмәси она көрә асан олмушду ки, Иран илә етдији мүһарибәдә тагәтдән дүшмүш Бизанс, Суријадакы сәрһәд гошунунда музд илә гуллуғ едән әскәрләри јығмаг үчүн лазым олан кредитләри ләғв етмәјә мәчбур олмушду. Мүһарибә ики ил (634—636) давам етмиш вә ики тәрәфдән һеч бири үстүн кәлмәмишди. Сонра исә бизанслылар Јәрмук вурушмасында мәғлуб едилдиләр. Беләликлә, онлар Суријаны һәмншәлик әлдән чыхартмыш олдулар. Бир нечә шәһәр һәлә әбәс јерә мүгавимәт көстәрирди; бу шәһәрләрин ахырынчысы 640-чы илдә тәслим олду.

Јәрмук гәләбәси Иран эразисиндә јерләшмиш гәдим Ләхмиләр падшаһлығынын јолуну эрәбләрин үзүнә ачды. Беләликлә, Иранын истила едилмәсн башланды. Бурада да эрәбләрин газандығы мүвәффәғијјәтин әсас шәрти ондан ибарәт иди ки, дүшмән тәрәфдә әдавәт вә зиддијјәт варды. Көһнә Сасаниләр сүлаләсинин сијаси вә дини чәһәтдән дөзүлмәзлији өлкәни зәифләтмишди; Бизанс илә илләр боју давам етмиш мүһарибә үзүндән өлкә тагәтдән дүшмүшдү; Гафгаз хәзәрләри вә Бактријадан (Бәлхдән) кәлмә түркләр Ирана һәмишә һүчүм едирдиләр.

Иран империјасында сами әјәләтләри олан Халдеја вә Асурија¹ эрәбләрин Гадсијә вурушмасында (637-чи ил) газандығлары илк гәләбә нәтичәсиндә онларын һакимијјәти алтына кечди. Лакин эрәбләр бунунла кифәјәтләнмәдиләр; Иранын өз торпағларына сохуларағ, 642-чи илдәки Нәһавәнд вурушмасында икинчи гәти гәләбә газандылар. Бундан сонра Иранын тамамилә истила едилмәси јалныз заман мәсәләси олду. Иран эрәб һөкмдарларынын бојундуруғу алтына дүшмүш олса да, өз милли хүсусијјәтләриндән әл чәкмәјәрәк, бүтүн тарих боју өзүнүн јашамағ габилитәтинини сүбүт етди. Лакин Иран өзүнүн сијаси чәһәтдән јенидән чанланмасыны дөрд јүз ил көзләмәли олду. Анчағ о заман Иранда мејдана кәләчәк мәһәлли сүлаләләр, јорғун эрәбләри әвәз едиб хәлифәләр империјасына јахынлашма јолларыны, Иран илә Туран² арасындакы чох гәдим мүбаризәнин јени сәһифәсинин ачмыш түркләрин басгынларындан мүдафиә едәчәкләр.

Эрәбләр Нәһавәнд вурушмасы илиндә Мосул рајону-ну ишғал едәрәк, Ермәнистанын пајтахтына гәдәр кедиб чатмыш вә бу шәһәри чапыб талан етмишдиләр.

Өмәр Суријанын идарә едилмәсини әмәвиләрдән нүфузлу Әбусүфјанын оғлу Мүавијәјә тапшырмышды. Бу тәјјин, сонралар әмәви сүлаләсинин мүәссисн олан Мүа-

¹ Бактрија—Гәдим Орта Асијада Гиндигуш сыра дағларындан шималда вә Аму-Дәрја чајынын орта ахарында јерләнән саһәјә гәдимдә верилән аддыр. Халдеја (Кәлданијә) илә Асурија илә Чәнуби вә Шимали Мессопотамијаја (Бейләннәһрәји) дејилир.

² Туран — Мәркәзи Асија илә Орта Асијада түрк тајфа вә халғларынын јашадығы эразини көстәрмәк үчүн ишләдилиб ајдын олмајан гејри-мүәјјән бир аддыр; адәтән Иран ады вә аслајышына әк оларағ ишләдиләншидир.

вијенин јуксак мәнсәбә чатыб бөјүмәсинин башланғычы олду. Мүавијә донанма дүзәлтмәк тәклифини ирәли сүр-мүшдү, чүнки бунун үчүн лазым олан һәр шеј Суријанын саһил боју шәһәрләриндән асанлыгла тәһвил верилә биләрди. Лакин хәлифә Өмәр бу јенлији рәдд етди; одур ки, Мүавијә анчаг Өмәрин јерини тутан хәләфи заманында һәрби кәмиләр дүзәлдә билди. Онын донанмасы бир нечә ил әрзиндә Екеј дәнизиндә һәрәкәт едәрәк, бизанслылара раһатлыг вермирди.

Әввәлчә белә бир фикир ирәли сүрүлмүшдү ки, Мүавијәнин Суријаја тәјин олунамасы Мисирин истила едилмәсинә долајы јолла сәбәб олмушдү; чүнки Сурија ордусу баш команданы Әмр өз јеринә Мавијәнин тәјинатындан наразы олдуғуна көрә, хәлифә тәрәфиндән гадаған едилмиш олмасына бахмајараг, 640-чы илдә өз гошунунун башында бирдән-бирә Мисирә тәрәф һәрәкәт етмишди. Һәгигәтдә исә әрәбләр бурада да өз гоншулары арасында һөкм сүрән һәрч-мәрчликдән истифадә етмәјә тәләсирдиләр. Мисирин дини мүбаризә дидиб парчалајырды. Сасаниләрин Иранда јеритдикләри ејни сијасәти Мисирдә јеридән Бизанс һакимләринин гәрәзкарлығы вә хырдачылығы мисирлиләри әсәбиләшдирирди. Әмр, Пелусиуму ишғал едәндән сонра көмәјә кәлән јени гошунун кәлиб чатмасыны көзләди, сонра исә Һелиополисдә газандыгы гәләбә Бабилјонун (көһнә Гаһирәнин) кәнарлары вә галасына кирмәк јолуну онун үзүнә ачды. Беләликлә, Нил вадиси әрәбләрин ағалығы алтына кечмиш олду. Шиддәтли мүгавимәтдән сонра Искәндәријјә тәслим олду. Дөрд ил сонра бизанслылар шәһәрә гәфилдән сохулдуларса да,³ әрәбләр шәһәри икинчи дәфә һүчумла алдылар (Өмәрин әмри илә шәһәр китабханасынын јандырылдыгы әфсанә һесаб еднлмәлидир). Мисир гәти сурәтдә фәтһ едилди. Ејни заманда Әмр Киренаиканы тутду.

644-чү илдә Өмәр бир иранлы христиан тәрәфиндән өлдүрүлдү. Бу хәлифә һәлә өлүм ајағында икән алты нәфәрлик бир һеј'әт тәјин едә билди; бунлар, кимин Өмәрин хәләфи олуб онун јеринә кечмәсн мәсәләсини һәлл етмәли иди. Пејғәмбәрин күрәкәни Әли барышмаз вә һәр шејн ачыг дејән үрәји саф бир адам олдуғу үчүн

³ Бизанс кәмиләри Искәндәријјә лиманына кирмиш вә кәмиләрдән саһилә чыхарылан гошун әрәб гарнизонуну сыхышдырыб шәһәрдән чыхартмышды.

онун намизэдлији рэдд едилди; чүнки о, Мәһәммәд өлөндөн сонра эмәлә кәлмиш дәјишикликләр илә һесаблашмадан ислам динини пејғәмбәрин вахтында олдуғу шәкилдә бәрпа етмәк истәјирди. Буна көрә дә пејғәмбәрин башга бир күрәкәни эмәви Османын намизэдлији үзәриндә дајанмагдан башга бир әлач галмады; Осман јаша долмуш вә чох ағыр һәрәкәт едән бир адам олдуғуна көрә Өмәрин ишини давам етдирмәјә һеч габилијјәти јох иди.

Лакин Өмәрин вердији тәкан о гәдәр гүввәтли иди ки, јени-јени истилалар мүнтәзәм бир шәкилдә давам едирди: Кичик Асијаја вә Екеј дәнизи адаларына басгынлар едилирди, Ермәнистан тәдричән ишғал едилмишди, Иранда сон һәрби эмәлијјат кечирилирди вә Шимали Африкаја һүчумлар едилирди. Лакин бу узаг һәрби сәфәрләр кетдикчә даһа чәтин олурду, әлә кечирилән гәнимәт исә әввәлки гәдәр бол олмурду. Итәәт алтына алыннан халглар, ислам динини, өз дини етигадларына көрә дејил, даһа аз верки вермәк мәгсәди илә гәбул едирдиләр. Әрәбләрин өзләриндә дә истила едилмиш өлкәләрдә раст кәлиб көрдүкләри зинәт вә чаһ-чәлал зөвгү ојанмышды. Бүтүн бунлар сон дәрәчә чәтин малијјә вәзијјәти эмәлә кәтирмишди; одур ки, башлыча олараг өз гоһум-әгрәбасына торпаг пајламагла мәшғул олан Осман бу чәтин вәзијјәти дүзәлдә билмирди. Әјаләтләрдә гарышыгылар олурду, сијаси һәјәчан вә игтишашлар илә дини чәкишмәләр бир-биринә гарышырды. Гуранын гәти мәтнини мүәјјән етмәк үчүн Османын көстәрдији бүтүн чидд-чәһд сәрт хазијјәтли мөминләрин она гаршы дүјдуғу әдавәти азалда билмирди. Пејғәмбәрин ән һөрмәтли мүбаризә јолдашларындан бири әввәлчә әхлаг дүшкүнлүјүнә гаршы, сонра исә һәтта Османа вә Әмәвиләрә гаршы хүтбәләр охумаға башлады вә деди ки, анчаг Әли вә онун оғуллары пејғәмбәрин вәрәсәси олмаг һүгуна маликдирләр. Мисирдә дөнүб мүсәлман олан јәмәнли бир јәһуди дә бу һүгугун јеринә јетирилмәсини тәләб едирди. Ејни заманда мөминләр иртичасы өзүнү көстәрди; Мәһәммәдин һәлә чаван дул арвады Аишәнин рәһбәрлији алтында едилән сијаси фырылдаглар бу иртича һәрәкәтләрини даһа мүрәккәб бир һала салырды, чүнки Аишә дөвләт ишләриндә мүһүм рол ојнамаг истәјирди вә бу арзусунун әзабыны чәкәрәк һәрәкәт едирди.

Бу фырылдаглар гошунда нараһатлыг доғурду. Осман

өз аиләсинә сәдагәтли олан суријалы дөјүшчүләрә мүра-
чиәт едәрәк, онлардан имдад истәди (бурада XVI Лүдо-
вик вә һөкмдарлар ордусу гејри-ихтијари олараг адамын
јадына дүшүр); ону хәјанәтдә тәгсирләндирдиләр вә өз
евиндә гылынч зәрбәси илә өлдүрдүләр (656-чы илдә).
Беләлнклә, Османын хәлифәлији заманында, бир тәрәф-
дән, биринчи дахили мүһарибә әмәлә кәлди, дикәр тә-
рәфдән дә сүлаләнин гануни бир шеј олдуғу фнкри ортаја
чыхыб, Әлинин аиләсиндә тәчәссүм етди.

Онда Әли хәлифә сечилди, лакин бу сечки јекдиллик-
лә олмады: мисирлиләр она тәрәфдар чыхмышдылар, ла-
кин «Ики мүгәддәс шәһәр»⁴ вә Ираг әһалисини Әлинин
һакимијјәтини танымаға вә ирәли сүрдүкләри намизәд-
ләрдән әл чәкмәјә гане етмәк үчүн күнләрлә вахт лазым
олду; бу намизәдләр исә бүтпәрәстликдән дөнүб илк мү-
сәлман оланлар сырасындакы Тәһә илә Зүбейр иди (Зү-
бейр пејғәмбәрни арвады Хәдичәнин гардашы оғлу иди).
Османын әмиси оғлу вә Сурија һакими Мүавијәнни Әли-
ни хәлифә кими танымагдан бојун гачырмасы даһа чидди
нәтичәләр доғурду. Гүрејшиләрин бөјүк вә кичик будаг-
лары арасында тәһлүкәли нәтичәләр доғурмуш мүнағи-
шә јахынлашырды.

Тез вә гәти һәрәкәт етмәк лазым иди. Лакин Әли иши
ләнкитмәклә вә барышдырычы әһвали-руһијјәси илә һәр
шеји мәһв етди. Әли 656-чы ил декабр ајынын әввәллә-
риндә, јә'ни хәлифә сечилдији күндән беш ајдан артыг
вахт кечәндән сонра өз гошунунун башында Мәдинәдәи
чыхыб Бәсрә шәһәринә тәрәф һәрәкәт етди вә иш елә кә-
тирди ки, бир даһа Мәдинәјә гајытмалы олмады. Осма-
нын өлүмүнүн гисасыны алмаг бәһанәси илә Аишә илә
бирләшмиш Тәһә вә Зүбейри тамамилә әзиб табе етмәк
артыг бир зәрурәт һалына кәлмишди. Һәгигәтдә исә Аишә
чоходан Әлидән инчикли олуб ондан гисас алмаг истәјир-
ди, чүнки бир заманлар Әли пејғәмбәрә Аишәни бошама-
сыны мәсләһәт етмишди; бундан башга Аишә Зүбейрин
балдызы иди. Чох шиддәтли ворушма нәтичәсиндә Әли-
нин бу ики рәгибн өлдүрүлдү вә әсир едилән Аишә Мәдинә-
јә кәндәрилди.

Мүсәлманлар арасындакы бу илк ворушмаја «дәвә
ворушмасы» ады верилмишдир, чүнки бу ворушмада иш-
тирак едән Аишә, беллиә зирәһли кәчавә гојулмуш бир

⁴ Јә'ни, Мәккә вә Мәдинә.

дәвәјә минмишди. «Бурада биз мүгәддәс дәвә вә гүббә көрүрүк; бетилин јерини исә «мө'минләрин анасы» («үм-мәл-мө'минин») Аишә тутурду... Бу адәт сәһра бәдәвиләринин индики мүһарибәләриндә дә галыр; мүгәддәс дәвәнин белнндә һәмишә тајфанын ән адлы-санлы чаван гызы отуруп; бу гызын дүшмән әлннә кечмәсинә јол вермәк ән алчаг намусеузлуг сајылыр» (Ламменс).

Галиб кәлән Әли әрәб империјасынын һөкмдары олду; лакин Әмәвиләрнн ич галасы олан Сурија бу империјаны ики јерә бөлмүшдү. Әлинин гошуну Куфә вә Ктесифон (Сасаниләрин гәдим пајтахты Мәдаин) шәһәрләрини зәбт едәндән сонра Рәггә јахынлығында Фәрат чајыны кечди вә Сүффейн вадисиндә Мүавијәнин гошуну илә үз-үзә кәлди. Мүавијә әмр етмишди ки, бурада үстүнә парча өртүлмүш гүббә шәклиндә мә'бәдә бәнзәр бир шеј дүзәлдилсин вә суријалылар бу мә'бәд гаршысында дуруб өләнә гәдәр вурушачагларына анд ичсинләр. Ламменсин фикринә көрә бу әмр, гәдим јунашларын мүдафиә илаһәси Палладаја пәрәстиш галыгы олуб бүтнәрәстлик адәтләринин хүсусән Әмәвиләр арасында јашадығыны көстәрир.

Үч ај давам еднб данышыг апармаг үчүн арасы кәсилән кичик тоггушмалардан сонра Әли гәти бир вурушмада үстүн кәлди. Лакин сәркәрдә Әмр (Мисири истила едән фатех) һәрби һижләјә әл атмагла Мүавијәни хилас етди; о, суријалыларә әмр етди ки, өз низәләринин учуна Гуран вәрәгләри ассынлар вә беләликлә, әдаләтли бир мәһкәмәнин гурулмасыны аллаһа јалвардыгларыны көстәрмиш олсунлар. Әлинин силаһдашлары ону вадар етдиләр ки, мәсәләнин мүнсифләр мәһкәмәси васитәси илә һәлл едилмәсинә разы олсун; Әлинин буна разылыг вермәси онун ишини мәһв етди. Һәрби әмәлијјат тәрәфдарлары дәрһал Әлидән ајрылдылар. Бу мүтәәссиб адамлар әввәлчә Әлијә нә гәдәр бөјүк еһтирасла сәдагәт көстәрмишднләрсә, инди она ејни дәрәчәдә шиддәтлә нифрәт етдиләр вә чәкилнб Месопотамија илә Иран сәрһәдинә кетдиләр. Мүнсифләр мәһкәмәсиндә Әлинин нүмајәндәси һөрмәтли, лакин ачиз бир гоча адам иди; Әлинин јахын адамлары тәрәфиндән зорла онун бојнуна гојулан бу гоча нүмајәндә, Мүавијәнин нүмајәндәси тәрәфиндән ишләдилән алчагча һижләнин гурбаны оlanda, Әлидән ајрыланлар өз араларындан јени бир хәлифә сечдиләр. Тарих онлара харичиләр (әрәбчә чыхыб кетмәк, баш галдырыб үсјан

етмәк вә с. мә'насына кәлән «хәрәчә» сөзүндән) адыны вермишдир. Әлијә сәдагәтли галанлар исә шиә (әрәбчә: тәрәфдар оланлар мә'насына кәлән «шиә» сөзүндән) адланырлар.

Әлинин вәзијјәти фачиәли бир шәкил алырды. О, ики од арасында галмышды. Бир тәрәфдән Мүавијә Әлинин хәлифәликдән деврилмәси илә нәтичәләнмиш мәһкәмә комедијасындан сонра суријалылары мәчбур етмишди ки, ону хәлифә е'лан етсинләр. Дикәр тәрәфдән исә харичиләрин сечдији гондарма хәлифә Әлинин гошунуну Ктесифон рајонунда вурушмаға чәкирди. Әли өз гошунуну харичиләрин үстүнә јеридиб онлары вурушмада гырды; лакин онлардан бир чоху Ираг вә Ирана сәпәләнди; оларда харичиләрин дини нәзәријјәси тез јайылды вә сонралар Шимали Африкаја кедиб чатды. Сонра Әлинин иткиси даһа чох артды: Куфә әһалиси ондан үз дөндәрди, Мисир Мүавијәнин тәрәфинә кечди. Әли Әмәвиләрин Әрәбистана вә Месопотамијаја арасы кәсилмәдән етдикләри һүчумлара гаршы ики ил мүбаризә едәндән сонра харичиләр тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Әлинин ојнадығы рол вә характери һаггында индијәдәк мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Бәзиләри ону гәһрәман һесаб едирләр, бәзиләри исә дејирләр ки, Әли ән ади инсан иди. Һәр һалда Әли дә өзүнүн бүтүн әнлә үзвләри кими орта сәвијјәли бир сијасәтчи иди. Динчлик вә асајиш тәрәфдарлығы бир чох башгаларыны мәһв етдији кими Әлини дә мәһв етди.

Әли инадчыл, тәчрүбәсиз бир адам олдуғу үчүн өзүнүн иш башындан узаглашдырылмасына јол вермишди. Лакин Әлинин горху вә тә'нә билмәјән мәрдлији, рәвајәтә көрә көзәл хасијјәти вә (онун өвладынын фачиәли шәкилдә мәһв олмасы һалә бир тәрәфдә дурсун) башына кәлән фәлакәтләр, — бунларын һамысы она әзаб вә әзијјәт чәкмиш бир шәһид шөһрәтини газандырды. Буна көрә, шиә мүсәлманлар Әлини мүгәддәс һесаб едирләрсә, суфиләр она мәһәббәт бәсләјирләрсә вә бир заманлар бә'зи бид'әтчиләр (әлиаллаһиләр) она һәтта аллаһ кими пәрәстиш едирдиләрсә, буна тәәччүбләнмәк лазым дејилдир.

Һәр һалда, һашим нәсли тәрәфиндән гыса бир заман үчүн икинчи плана кечирилән Әбд Шәмсин нәсли⁵ јенә дә

⁵Јә'ни Әмәвиләр, Үмәјјә нәслинин үзвләри; Мәһәммәд илә Әли исә һашим нәслиндән иди.

Һакимијјәт башына кечмиш олду. Бу вәзијјәт Мәккә әш-рафынын гәләбәси демәк иди: Сурија партијасы хәлифәләрин сечилмәси принципини гәти олараг, сүлалә вәрәсәлији принципи илә әвәз етди вә бу јени принцип Әмәвиләр сүлаләсиндә тәчәссүм етди.

Кечмишә бир нәзәр салыб әрәб хилафәтнин илк дөрд нүмајәндәси заманында, јә'ни «пак вә тәмиз» адландырылан дөрд хәлифә («хүләфаји-рашидин») вахтында хилафәтин нечә тәкамүл етдијини көздән кечирсәк, көрәрик ки, Әбубәкрин заманында Әрәбистан сабитләшиб харичи истилалар һазырланмышдыр; Өмәрин заманында әрәб хилафәти галибијјәтли шәкилдә кенишләниб јайылмышдыр; Османын заманында истилалар мөһкәмләндирилмиш, зинәт вә чаһ-чәлалын кенишләнмәси нәтичәсиндә хәлифәнин һакимијјәти зәифләмишдир; Әлинин заманында хәлифәнин һакимијјәти даһа да зәифләнмиш, дахили мұһарибә башлајараг дини тәфригә доғурмуш, хилафәтин харичдә кенишләниб јайылмасы дајанмыш вә бәлкә дә Бизанс вә Иран падшаһларыны тәглид етмәк нәтичәсиндә ислам дининдә сүлалә вәрәсәлији фикри көк салыб бәргәрар олмушдур.

Әмәвиләр сүлаләси. Әли өләндән сонра онун Ирагдакы тәрәфдарлары Әлинин оғлу Һәсәни хәлифә е'лан етмишдиләр; неч бир исте'дады олмајан (вә чох еһтимал вәрәм хәстәлијинә тутулмуш) бу адамын бүтүн фикри өзүнүн хәлифәлик һүгугундан әл чәкмәси үчүн Мүавијәдән мүмкүн олдуғу гәдәр чох сәрвәт һопармаг иди. Һәсән Мәдинәјә чәкилиб кетди вә орада кәнч јашында өлдү.

Мүавијәнин илк вә чох мұһүм ислаһаты, пајтахтын Мәдинәдән Дәмәшг шәһәринә кечирилмәсидир; Мүавијә узун мүддәт бу шәһәрдә һаким олмуш, Бизанс һөкүмәт адамлары илә тәмәс сахлајыб онларын тәчрүбәсини мәнимсәмишди. Пајтахтын Дәмәшг шәһәринә кечирилмәси Әли тәрәфдарлары (Әләвиләр) партијасына гәти зәрбә вурурду, чүнки Мәдинә шәһәри онларын тәрәфиндә иди. Тәгрибән он доғгуз ил Мүавијә идарә ишини мүтләг һөкмдар кими өз элиндә сахлајыб әрәб дүнјасынын мә'нәви бирлијини бәрпа етди, дәниздә гүдрәтли олмаг фнкрини тәкрар ирәли сүрдү вә һәтта чүр'әт едиб Бизанс һүчүм етди. Онун христианлара гаршы сәбирли рәфтары Суријанын сарсылмаз сәдагәтини тә'мин едирди. Мүавијә һәлә өз сағлығында оғлу Језиди өзүнә вәрәсә тә'јин етди. Хәлифәнин сечки илә иш башына кечмәси үсулу ар-

тыг арадан галхмышды.

Лакин Језид ган төкүлмәсинә јол верилмәдән хәлифә тахтына отура билмәди. Нәсәнин кичик гардашы Һүсејн һәлә Мүәвијә заманында Мәдинәдә сүркүндә јашајырды вә өз айләсинин тәрәфдарлары ону јанларына чағырдылары һалда онларын сәсинә һеч һај вермирди; нә һајәт, һај вермәк гәрарына кәлиб Куфәдә онларла бирләшмәк үчүн Мәккәдән чыхыб кетди вә јолда әмәви атлыларын тәғибинә дүчар олараг Кәрбәлә јахынлығында мүһасирә едилди. Јанындакы кичик бир дәстә илә бирликдә Һүсејн он күн әрзиндә белә үмид едирди ки, бир тәсадүф ону бу чәтин вәзијјәтдән хилас едә биләр. Лакин, көрүнүр, хәлифә гошуну команданынын мәгсәди, Фәрат чајынын јолуну кәсмәк вә, беләликлә, Һүсејни су-суз гојуб вурушмасыз тәслим олмаға мәчбур етмәк иди. Лакин Һүсејн он күндән сонра да тәслим олмаға разылыг вермәди. Вурушма башланды. Хәлифәнин дөрд мин нәфәрлик гошуну Һүсејнин кичик дәстәсинин өһдәсиндән асанлыгла кәлди. Һүсејн сајча чох олан дүшмәнин зәрбәләри алтында һәлак олду. Өзлүјүндә хүсуси әһәмијјәти олмајан бу һадисә сајсыз-һесабыз сијаси вә дини нәтичәләр доғурду: шнәләр әзаб вә әзијјәтлә өлән илк шәһидләрни вердиләр.

Һүсејн өләндән сонра Језид хәлифәлик иддиасы ирәли сүрмүш даһа тәһлүкәли рәғиб Абдулла илә мүбаризә етмәли олду; Абдулла пејгәмбәрин бибиси оғлу Зүбејрин оғлу иди; вахты илә Зүбејр дә хәлифәлији әлә кечирмәк үчүн Әли илә инадлы мүбаризә апармышды. Һүсејн өлән кими Абдулла Мәккәдә өзүнү хәлифә е'лан етди вә тез бир заманда бүтүн һичаз онун хәлифәлијни таныды. Језидин гошуну хәлифәлик иддиасында олан Абдулланын тәрәфдары мәдинәлиләрә галиб кәләндән сонра чүр'әтлә Мәккә үзәринә јериди. Шәһәр мүһасирә едилди вә Кә'бәјә од вурулду; шәһәр ики ајдан артыг мүһасирәдә галдыгдан сонра Језидин өлүм хәбәри алынды. Чәнуби Әрәбистан, Ираг вә Суријанын бир һиссәси Абдулланын хәлифәлијини дәрһал таныды. Мүсәлман аләмнин јердә галан өлкәләри, Језидин ики вәрәсәсинин⁶ о гәдәр дә

⁶ Булардан бири онун азјашлы оғлу II Мүәвијә иди ки, чәми бир нечә ај хәлифәлик етди; бири дә Језидин гоһуму I Мәрван иди (683—685).

лэјагэтли адам олмадыгларына бахмајараг, Эмэвилэрэ сәдагэтли галдылар. Језидин үчүнчү хәләфи Абдүлмалик⁷ чох чәтин вәзијјәтдә галды. Чүнки үч нәфәр хәлифәлик иднасында олуб онунла рәгабәт едирди: бунлардан биринчиси «Һәнифәнин оғлу» адландырылан (Әләвиләрин адамы) Мәһәммәд ибн Һәнифә, икинчиси (харичиләрин адамы) Нәчд вә үчүнчүсү Зүбәјрин оғлу Абдулла иди. Лакин Абдүлмалик Эмэвиләрин һакимијјәтини бәрпа етди; Ираг јенидән истила едилди, Абдулланын гардашы вурушмалардан бириндә өлдүрүлдү; Абдулланын өзү исә 692-чи илдә хәлифәнин гошуну Мәккә шәһәрини аланда әлнндә силаһ һәлак олду. Беләликлә, көһнә партијанын һакимијјәти јенидән әлә кечирмәк тәшәббүсү нәтичәсиз галыб гуртармыш олду. Абдүлмалик илә онун хәләфи заманында әрәб империјасында низам-интизам сон дәрәчә бачарыглы назир һәччачын кәстәрдији фәалијјәт сәјәсиндә бәрпа едилди вә Бизанс илә мұһарибә јенидән башланды. Лакин бу исте'дадлы дөјүшчү вә һакимин Эмэвилэрә етдији хидмәт нәтичә е'тибары илә пис олду, чүнки һәччач өзүнүн залым вә гәддар хасијјәти илә һифрәт доғурурду.

Бундан сонра, VIII әсрин биринчи јарысы әрзиндә хәлифәләр бир-бирини тез-тез әвәз едирдиләр; јалныз јенијени өлкәләр истила едән фәтеһ вә орта сәвијјәли һаким Һишамын⁸ узун чәкән һөкмдарлығы бу чәһәтдән истиснадыр. Бүтүн бу хәлифәләр арасында јалныз II Өмәр әдаләтли, һотта дүшмәнә гаршы мәрһәмәтлә рәфтар етмәк тәрәфдары олдуғуна көрә мүгәддәс сәјылырды. Галан хәлифәләр: Сүләјман илә II Језид вә II Вәлид инчәсәнәт вә ја зөвг һәвәскары олдуғларына көрә тәбәәләринин анчаг наразылығыны артырырдылар вә өз сәркәрдәләринин хејли әрази тутмаларына бахмајараг, Эмэвиләр сүләләсинин сүгутуна көмәк едирдиләр.

Әлинин заманында гыса бир мүддәт әрзиндә дајандырылан истилачылыг Эмэвиләр заманында әввәлки гүввәти илә јенидән башланды. Мүавијонин дәниз донанмасы дүзәлтдијини јухарыда көрдүк. Гуруда да Шәргә вә Гәрбә доғру кетдикчә даһа чох һәрби сәфәрләр едилди.

⁷ Хәлифә Абдүлмалик 685-чи илдән 705-чи илә гәдәр һөкмдарлыг етмишдир.

⁸ Хәлифә Һишам 724—743-чү илләрдә һөкмдарлыг етмишдир.

Демәк олар ки, Әмәвиләр Бизанс илә мүбаризәни Сасаниләрдән ирс алмышдылар. Шәргдә әрәбләр һәлә 661-чи илдә Герат шәһәринә чатмышдылар вә орадан һәрәкәт едән әрәб гошуну Әфганыстандан кечнб Һинд чајына чатмышды. 674-чү илдән е'тибарән Трансоксианаја⁹ һүчумлар едән әрәбләр, нәһәјәт, 711-чи илдә бу өлкәни алдылар. Ејни заманда Ермәнистан әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилди. Онлар Анадолуну итаәт алтына ала билмәдиләр. Ислам дөвләти ғырх илдән аз бир мүддәт әрзиндә Шәргдә ән узаг сәрһәди олан Чинин кәнарларына вә Һинд чајы вадисинә чатды.

Гәрб истигамәтиндәки әрәб истилалары да ејни дәрәчәдә кениш иди. О заманлар Шимали Африканын бәрбәри тајфалары Бизанс империјасындан фе'лән даһа асылы дејилдиләр. Онлар үч әсас група бөлүнүрдүләр: шәргдә (Триполитанија, Чәрид, Ор) ловатә; гәрбдә (Гәбилијјәдә готамә, Мәракеш саһилиндә мәсмүдә вә Бөјүк Сәһрада өртүклә бүрүнәнләр) сәнһачә; бир һиссәси Тлемсен рајонунда топланмыш көчәри зәнәтә. Бурада да сәнһачә вә зәнәтә тајфалары арасындакы дүшмәнчилик әрәб истилачыларынын хејринә олду.

Ифрикијјәдә, јәни Шимали Африканын шәрг һиссәсиндә (бу саһәнин гәрб һиссәси Мәғриб адланыр) әрәбләрин илк ики һәрби сәфәри ади басғындан ибарәт иди; бу басғынлар заманы әрәбләр бурада бизанслылар илә үз-үзә кәлмишдиләр. Лакин әрәбләрин үчүнчү һәрби сәфәриндә бизанслылары бәрбәрләр әвзә етдиләр. Әрәб сәркәрдәси Огба бәрбәрләрин габағыны сахламаг үчүн 670-чи илдә бурада истилачыларын гәраркаһы олан Кајруан (Гејрован) шәһәрини салды. Јенә дә бу әрәб сәркәрдәси анчаг Мәракешин Атлантик оксаы саһилиндә дајандырылан мисли көрүнмәмиш басғындан сонра пусгуја дүшдү. Нәһәјәт, 697-чи илдә хәлифә Әбдүлмалик өз сијаси вәзијјәтинин мөһкәмләндијини көрүб Карфакенә һәрби сәфәр етмәк үчүн чидди һазырлыг кермәјә башлады. Бу шәһәр алыныб виран едилди, сонра бизанслылар шәһәри кери алдылар вә бир илдән сонра јенә дә әлдән вердиләр. О заман Орда шәһәриндә бәрбәрләр әрәбләрә гаршы мүгавимәт тәшкил етдиләр; рәвәјәтә көрә әф-

⁹ Трансоксиана вә ја Трансоксанија — Аму-Дәрја илә Сыр-Дәрја арасындакы саһәјә дејилер; әрәб вә фарс чографија китабларында бу саһәјә Мавәраүннәһр ады верилмишдир.

санэви Каһинэ бу мүгавимэтэ башчылыг едирди. Лакин эрэб дүшмәнләринин парчаланмыш бир везијјэтдә олмалары эрэблэрэ јенэ дә хидмэт етди вә онлар һәрби истилачылыгла ејни заманда өз динләрини јажмаға да мүвәффәг олдулар. Арадан илләр кечди, өз динләрини дәјишдирмәјә чохдан адәт етмиш бәрбәрләр ислам динини гәбул етдиләр вә Испанијанын эрэбләр тәрәфиндән истиласында һәрби гәнимәт элә кечирмәк кими чазибәли перспективни тәсири илә эрэбләрин ән мөһкәм дајагы олдулар. Эрэбләр Чәнуби Мәрәкешә басгынлар едәрәк, Тәнчә (Танжер) шәһәрини вә Балеар адаларыны тутдулар.

Вестготлар тәрәфиндән ишғал едилмиш Испанија һәгигәтдә христиан бир өлкә олмагдан чох, сөздә христиан өлкә иди. Феодаллар илә јепископларын гул һалына салдығы халг азадлығын һәсрәтини чәкирди. Хыласкар ролуну эрэбләр ојнамалы олдулар. Гуллар вә тәһкнмли кәндлиләр өз азадлыгларыны дөнүб мүсәлман олмаг баһасына сатын алдылар вә истилачыларын везифәсини асанлашдырдылар: эрэб атлылары христианларын пијадә гошунуна үстүн кәлди вә 712-чи илдә Толедо шәһәринин алынмасы готларын һөкмранлығы үчүн бир матәм маршы олду.

721-чи илдән етибарән эрэбләр Пиренеј сыра дағларынын о бири тәрәфинә басгынлар етмәјә башладылар. Меровингләр краллығы да Испанијадакы готлар монархијасы кими чан чәкиширди. Евд тәрәфиндән Гаронна чајы үстүндә дајандырылан эрэбләр һәрәкәт истигамәтини Рона чајына тәрәф чевирдиләр вә 725-чи илдә бу чај вадисини вран етдиләр. Једди ил сонра эрэб атлылары Гаскон саһәсини кечиб Бордо шәһәрини алдылар вә сүрәтлә Пуатје үстүнә јеридиләр, лакин Карл Мартел онлары орадан керн отуртду (Мәһәммәдин өлүмүндән јүз ил сонра). 737-чи илдәки Нарбонн вурушмасында Карл Мартел эрэбләри јенә дә гачмаға мөчбур етди.

Бу мәғлубијјәтә бахмајараг эрэбләрин истилачылығынын арасы кәсилмәди. О заман эрэб империјасы өз эзәмәтинин зирвәсинә чатыб Атлантик океанындан Гинд чајына, Хәзәр дәнизиндән Нил чајы астаналарына гәдәр узанырды. Әмәви хәлифәләрнин сијаси эзәмәти дә, әрази чәһәтдән кенишләnmә сон нөгтәсинә чатмаздаи бир нечә ил әввәл өз зирвәсинә чатмышды. Онларын гүдрәти хәлифә Әбдүлмалик заманында (VII әсрин сону) ән јүксәк нөгтәсинә чатды. Әмәви хәлифәләрин кестәрдији фәалиј-

јәт әсас е'тибары илә мәркәзләшмәјә доғру јөнәлдилмишди. Мәһәммәд јекчинс олмајан үнсүрләри ибтидаи ичма ичиндә әритмәји бачардығы кими Әмәвиләр дә чох јахын кечмишдә бир-бири илә мүбаризә едән халглары вә динләри чох бөјүк бир империјада бирләшдирмишдиләр; онлар дәвләт гурмағ фикрнини ирәли сүрмүш вә һәјата кечирмишдиләр. Лакин бу вәзифәнн јерннә јетирмәк үчүн либерализм лазым иди вә бу либерализм ејни заманда сијаси, дини вә фикри либерализм олмалы нди. Әмәвиләр бу чүр либерализми һәмишә көстәрирдиләр: Әбусүфјан хрстианлар вә јәһудиләр илә разылыг ичиндә јашајырды, онун нәслиндән оланлар христиан гадынларла евләнирдиләр, араларында һәм христианлара, һәм дә башдан-ајаға бүтпәрәст ән'әнәли инсанлара тәсадүф едилән натиг вә шаирләрә (мусигичнләр, мүғәнни вә мүғәннијәләр һәлә бир јана дурсун) пенсия тә'јин едирдиләр. Онлар һеч өзләри дә билмәдән гәдим Сурија мәдәнијјәтинә валәһ олмушдулар. Бу либерализм, ислам дини банисинин чанншинн олдуғларыны онларын јадындан чыхарда билмәди. Лакин нечә олса да, бу либерализм ислам дининин биринчи дәврүнүн сәрт руһуна хәјанәт етмәмиш диндарлара тохунурду; түнд тәбиәтли Мәдинә Дәмәшги пнсләјирди: нечә ки, сонралар, XVI әсрдә Ченеврә Романы пнсләмишдн¹⁰.

Сијаси чәһәтдән Мәдинә әрәб дәвләтинин пәјтахты иди, Дәмәшг шәһәри исә ислам империјасынын пәјтахты олду. Лакин бу империја о гәдәр кениш вә рәнкарәнк бир империја иди ки, онун бирлијн мөһкәм ола билмәздн. Империјанын сәрһәдләри даһа чох кенншләндикчә итаәт алтына алынмыш бир чох халг күтләләри илә сајча аз олан нстилачылар арасындакы ујғунсузлуг даһа кәскнн шәкилдә ортаја чыхырды. Бундан башга, Әмәвиләр инсанлары дөндәриб мүсәлман етмәјин алынан верки мәбләғини азалтдығыны јәгин едәндән сонра буна мане олмаға башламышдылар. Онлар итаәт алтына алдығлары халглара зүлм едиб онлары әзмәјә, дөзүлмәз дәрәчәдә ағыр верки илә вар-јохдан чыхармаға вә онларла өзләриндән ашағы инсанлар кими рәфтар етмәјә башламышдылар; һалбуки бу халглар гәдим мәдәнијјәтин вә рәсәси олуб буну хатырлатмағы севирдиләр (милләтчи шүүбијјә һәрәкаты). Нәһәјәт, харичиләр илә шиәләрин

¹⁰ Жан Калвинин (1509—1564) фәалијјәти нәзәрдә тутулур.

тәшвиғаты да бу боғуг наразылыға элавә олунду. Харичиләр илә шиәләрин фәал бир шәкилдә вә бөјүк усталыгла апардығлары тәблиғат Әмәвиләр сүлаләсинин сүгутуну сүр'әтләндирди.

Шиәләр әсил тәблиғата мө'мин хәлифә II Әмәр 720-чи илдә өләндән сонра башламышдылар. Лакин Әмәвиләрин тәрәфдарлары бир дәфә дә башгалары үчүн зәһмәт чәкмәли олдулар вә буну чох кеч баша дүшдүләр. Пејғәмбәрин эмси Аббасын нәслиндән оланлар ләјагәтли һәјат кечирмәклә чоҳдан бәри мүсәлманларын һөрмәтини газанмышдылар. Әмәвиләрә гаршы кетдикчә гүввәтләнән мүхалифәт Аббасиләри јаваш-јаваш бу фикрә кәтирмишди ки, Әмәви хәлифәләрини девириб онларын јерини тутмағ лазымдыр.

Суријадан мүхтәлиф вилајәтләрә сәдагәтли акеңтләр көндәрилди. Онлар хүсусилә Хорасанда әлверишли зәмин тапдылар, чүнки орада бә'зи иранлы групплары өзләрини әрәбләрдән чоҳ јүксәк һесаб етдикләринә көрә гул кими итаәт алтында олмағла разылаша билмирдиләр. Бундан башға Аббасын нәслиндән оланлара белә бир хошбәхтлик үз верди ки, шиәләр көзләnmәдән онлара көмәк етдиләр. Шиәләрин бу чүр мөвге тутмаларынын сәбәби бу иди ки, Әли аиләсинин тәрәфдарлары бу аиләни һакимијәт башына гајтармаға сә'ј едәрәк, мүттәфиғ ахтарырдылар; онларын бир-бириндән парчаланмыш вәзијјәтдә олмалары, һәмишә олдуғу кими, Аббасиләрин мәнәфејинә хидмәт етмәли иди. Һәгигәтән шиәләр ики партијаја бөлүнмүшдүләр: бунлардан бири (Кәрбәлә шәһиди) Һүсејнин оғлунун тәрәфини сахлајан имамиләр иди ки, бунлар Аббасиләрин апардығы тәблиғатдан кәнарда дурурдулар; бири дә Һашимиләр партијасыдыр ки, әввәлчә Һүсејнин өкәј гардашы олуб «Һәнифәнин оғлу» адландырылан шәхсин тәрәфини, о өләндән сонра исә онун оғлу ӘбуҺашимин (партијанын ады да бурадан әмәлә кәлмишдир) тәрәфини сахлајырды. 716-чы илдә ӘбуҺашим өлдү (ола билсин, зәһәрләнмишди) вә хәлифә тахтына отурмағ иддиасында олан намизәд һүгугуну Аббасын нәтичәси Мәһәммәд ибн Әлијә вәсијјәт етди. Шиәләр ичәрсиндәкн бу дәрин тәфриғә Аббасиләр тәблиғаты үчүн бир аләт олду. Бу тәблиғат Мәһәммәд ибн Әлинин өлүмүнә бахмајарағ фәал бир шәкилдә давам едирди. Мәһәммәд ибн Әлинин бу јолла гојдуғу әмәјин бәһрәсини онун ики оғлу көтүрдү; онлар өз нүмајәндәләриндән Әбумүс-

лимин, — эслиндә иранлы олан чох чәлд вә зирәк адамын көмәји сәјәсиндә буна наил олдулар. Аббасиләрин гара бајраглары Әмәвиләрин ағ бајрагларына гаршы сыраја дүзүлдү. Ики ил сонра Аббасиләрин биринчи һөкмдары Куфә мәсчидиндә хәлифә е'лан едилди. Әмәвиләрин сонунчу һөкмдары исә дүзәлдилмәси мүмкүн олмајан мәғлубијјәтә дүچار олду. Сонунчу әмәви хәлифәсинин гоһум-әгрәбасы тә'ғиб едилди, амансызлыгла гырылды. Лакин әмәвиләрдән бири Испанијаја гача билди вә 754-чү илдә орада бир сүлалә тә'сис етди.

Аббасиләр. Аббасиләр сүлаләси беш әср (750—1258) давам етмишдир. Әмәвиләр әрәб һөкмранлығыны гурмушдулар. Аббасиләр исә (бунлардан эи көркәмли олан ики хәлифәнин анасы фарс гадыныдыр) әрәб сүлаләси олмадан чох, мүсәлман сүлаләси олмушдур. Бу сүлаләјә бир тәрәфдән әрәбләр, диқәр тәрәфдән исә Аббасиләри һаким-ијјәт башына кәтирән иранлылар арасында мүвазинәт сахламаг лазым иди. Бу мүвазинәти әлдә етмәк чәтин иди; лакин бу чәтинлијә бахмајараг, хәлифә Мәнсурун дүһасы вә эслиндә иранлы олуб Бәрмәкиләр адланан назирләр сәјәсиндә јарым әср әрзиндә бу аһәнки әлдә етмәк мүмкүн олду. Сонра Нарун әр-Рәшидин оғуллары арасында дахили муһарибә баш верди. Бунлардан биринә әрәбләр, о бирисинә исә иранлылар тәрәфдар чыхдылар вә онлар бир нечә ил әрзиндә бир-биринә үстүн кәлмәјә чәнд едиләр.

Иран тә'сири Аббасиләри хәлифәләрин игамәткаһыны Дәмәшгдән Багдад шәһәринә кечирмәјә вә дөвләтин идарә олунмасы характерини дәјишдирмәјә мәчбур етди. Аббасиләрин хилафәти Сасаниләр падшаһлығынын јени тәчәссүмүнү ифадә едирди. Иран тә'сири өзүнү јалныз сарај мәрәсиминдә вә кејимдә көстәрмәклә галмајыб һәтта инчәсснәтә вә әдәбијјата да кечди.

Бурасы да вар ки, мәсәлә јалныз Иран тә'сириндән ибарәт дејилди, чүнки аббаси мәдәнијјәти чох мүрәккәб бир һадисә иди. Аббасиләрдән әввәл, демәк олар, бүтүн әрәб әдәбијјаты (јашадыгымыз замана гәдәр галан тарихи абидәләр әсасында нә дәрәчәдә фикир јеритмәк оларса) шаиранә әсәрләрдән вә натиглик сәнәти әсәрләриндән ибарәт иди. Лакин әрәбләрин итаәт алтына алдылары өлкәләрдә зейни әмәклә мәшғул оланлар илк Аббаси хәлифәләринин либераллығы сәјәсиндә әрәбләр илә јахынлашмышдылар вә гәдим јунан елми далдаланыб киз-

лэндији мектәбләрден вә монастырлардан бирдән-бирә ортаја чыхмышды. Македонијалы Искәндәрин һәрби сәфәрләриндән сонра еллизизмин Асијада нә гәдәр дәрин из бурахмыш олдуғу һамыја мә'лумдур. Јунан философлары вә алимләринин әсәрләри IV әсрдән е'тибарән несториләр тәрәфиндән Сурија дилинә тәрчүмә едилирди; бу әсәрләри башлыча олараг Сурија вә Месопотамијада тәдгнг едиб өјрәнирдиләр. Бундан башга Бактрија (Бәлх) вә Согдианадакы (Әфғаныстан)¹¹ иранлы ичмалары буддистләрлә элагә сахладығларына көрә онларын васитәси илә кечән һинд тә'сири дә өзүнү көстәрирди.

Еллин, арами вә һинд мәдәнијјәтләринин бә'зи наилјјәтләри, VIII—IX әсрләрдә мәдәнијјәт саһәсиндә башлыча рол ојнајан мүтәрчимләрин сајәсиндә әрәбләр арасында сүр'әтлә јайылырды. Иран тә'сири исә, хүсусән самиләрин дүһасына гаршы ариләрин әксүл-әмәлиндән бәһс едиләрсә, бә'зи тәдгигатчыларын күман етмәјә мејл көстәрдији гәдәр дәрин олмамышдыр. Иран тә'сири өзүнү, хүсусилә нәзмдә (поезијада) көстәрмнш олдуғуна көрә бу нәзм өз характерини дәјишдирди. Бундан башга иранлылар тәфәккүр инчәликләриндә һәлә тәчрүбәсиз олан әрәбләрә имкан верирдиләр ки, онлар елмин эзәмәтини вә диалектиканын гүввәсини дәрк етсинләр. Бир сөзлә иранлылар елми популјарлашдырыб јајан гүввә ролуну ојнајырдылар. О заманлар Бағдадда бизим XVI әсрдәки интибаһ дөврүнә чоһ охшајан һадисәләр баш верирди. Иранлыларын фәалијјәти I Франсиск заманында Франсаја кәлмиш италјанларын көрдүјү иши хатырладырды.

Мә'нәви һәјатдакы бу тәрәгги илә јанашы олараг, нгтисади фәалијјәт инкишаф едирди. Бағдад шәһәри Гәрб илә Узаг Шәрг арасында васитәчи вәзифәсини көрүрдү. Бағдадлылар һиндистанда вә һәтта Чиндә тичарәт конторлары ачырдылар. Буну да гејд едәк ки, бу тичарәт элагәләри, бащгаларынын һөкмән дөндәрилиб мүсәлман едилмәсинә сәбәб олмурду. Мадагаскар адасы Иран көрфәзи саһилләриндән әрәбләрин мүһачирәти нәтичәсиндә VII—IX әсрләрдә исламлашдырылмыш идисә, Индонезијаја вә чинин бә'зи рајонларына ислам хејли

¹¹ Бу ики гадим саһә әразисинин чоһ һиссән Әфғаныстанда дејил, индики Совет Орта Асијасында јерләшир.

сонра кечмишдир. Индонезијада ислам дини Суматра адасында бэргэрар олуб мөһкэмлэндикдөн сонра јалныз XIII эсрин икинчи јарысында һиндуизми сыхышдырыб арадан галдырмаға башлады (XVII эсрдә, демәк олар, тамамилә арадан галдырды). 751-чи илдә Талас чајы үстүндә баш верән һәлледици тарихи вурушмалардан бириндә Тан императору гошунунун эрәбләр тәрәфиндән дармадағын едилдији күн ислам дининин Чинә кечмәсиин башланғычы һесаб едилә биләр. Сонралар Чин императорлары, музд илә тутулан эрәб дөјүшчүләрини, өзләринин үсјан едән тәбәәләринә гаршы вурушмағ үчүн көмәҗ чағырмаға мәчбур олмушдулар.

Беш эсрлик аббаси хилафәтиин јалиыз биринчи эсри (Мәнсур илә Харун әр-Рәшид вә Мә'мун эсри)¹², доғрудан да, әсил әзәмәт вә тәрәгги иүмунәсиин көстәриб, тарихин көзәл дөврү олмушдур. «Инсанлар әбәди оларағ бу дөврүн һәсрәтини чөкөчөкләр» (Ренаи). Сонралар дөвләт гурулушунун нөгсанлары ашкара чыхды; эрәб империјасы олдугча кешиш иди вә империјада парчаланма әләмәтләри артығ мушаһидә едилрди. Бундан башга хәлифә мүлки һакимијәтин тәдричән әлдән чыхыб кетдијини һисс етдијинә көрә, өзүнүн руһани һакимијәтини мөһкәмләндирмәҗә чалышырды, бу исә башга динләрә дөзмәмәклә нәтичәләнирди. Бундан әлавә хәлифә һакимијәт сүрмәк үчүн хилафәти чох тез парчаламаға башламышды вә шиәләр илә харнчиләрин бир чох үсјанлары нәтичәсиндә тәшвишә дүшдүјүнә көрә өз әтрафындакы эрәбләрә вә эрәбләшмиш иранлылара инанмајыб өзү үчүн Орта Асијада эрәбләрин гаршылашдығы түркләрдән ибарәт музд илә тутулуш шәхси муһафизә дәстәси дүзәлтмишди. Бу музд илә тутулуш кешикчиләр дә (лап Карфакендә вә Бизансдакы музд илә тутулуш әскәрләр кими), тез бир заманда вәзијәтин ағасы олмаға башладылар. X эсрин ортасыдан е'тибарән хәлифә өз һакимијәтинин фе'лән әлдән вериб елә бил «тәнбәл крал» вәзијәтинә дүшдү кн, онун јанындакы «әмирләр әмири» (әмирәл-үмәра) Меровингләр сүләләси јанындакы мажордомлары хатырладыб, ја фарслар, ја да түркләрдән олурду.

¹²Бу хәлифәләрин һөкмранлығ илләри: 754—775, 786—809 вә 813—833.

Элбэттэ, мэркэзи һакимијјэтин бу чүр зөйфлэмиш ол-масы, арадан чох кечмэдэн сијаси мэркэзлэшмэнин дэ позулуб арадан галхмасы илэ нэтичэлэнди. Эмэвилэр сүлалэсинин сон хэлифэсинэ садиг галмыш Испанија, Аббасилэрин һакимијјэт башына кечмэси илэ элагэдэр олараг, 755-чи илдэн е'тибарэн хилафэтдэн ажрылды. Гачгын шаһзадэ Эбдүррәһман партијаларын (эрэблэрин, бәрбэрлэрин вэ јерли оланларын) бир-биринэ зидд олан арзу вэ чөһдлэрини барышдыра билдији заман Кордова (Гэртэбэ) эмирлији каһ христианлара гаршы чыхыш едэрэк, каһ да дахили ихтилафлары арадан галдырмаға чалышараг, аз мүвөффөгијјэт газанмамышды. 912-чи илдэ бөјүк һөкмдар III Эбдүррәһман ортаја чыхды. Өз сэләфлэри тэрәфиндэн элдэн верилмиш әјаләтлэри һакимијјэти алтына гажтаран III Эбдүррәһман Кордова дөвләтинин сијаси бирлијини вэ малијјэсини бәрпа етди, 929-чу илдэ исэ хэлифэ дэгәбини гәбул етди. Бөјүк месенат олуб елм вэ инчәсәнәти һимајә едэн II Һәкәмин һөкмдарлығы заманында Кордова шәһәри Бағдад шәһәринин рәгиби олду. X әсрдә мүсәлман Испанија дөвләти парлаг тәрәггијә чатды. Лакин бу тәрәгги кечичи характер дашыјырды, чүнки бу әсрин сонунда артыг тәпәззүл башлады; дахили чәкишмә вэ мүбаризэләр, христианларын һүчүм вэ басгынлары вэ башга динлэрә дөзмәмәк тәмајүлү бу тәнәззүлү сүр'әтләндирди. Даһи назир Ибн Әбу Әмир-әл Мәнсур (Гәрби Авропа тарихчилэринин дилиндә: Алманзор) әбәс јерә чөһд едиб Испанијанын сијаси бирлијини мүһафизә етмәјә чалышырды. Оун өлүмүндэн бир аз әввәл, XI әсрин әввәлләриндә өлкә јарым дүжүн хырда дөвләтә парчаланды вэ сонралар христианлар асанлыгла бу хырда дөвләтлэрин өһдәсиндэн кәлдиләр.

Аббасиләр һалә һакимијјэт башына кечмәмиш Шимали Африка бәрбэрлэри јени-јени дин дәјишдирмәк тәмајүллэринә бир дәфә дэ ујараг, ислам дининин гаты вэ сәрт еһкамындан әл чәкиб харичилэрин бид'әтчи дини нәзәријјәсини севинчлә гәбул етмишдиләр, чүнки бу нәзәријјә онлара сиркумселлионларын¹³ нәзәријјәсини хатырлатдығына көрә онларын демократик тәмајүллэринә

¹³ Сиркумселлионлар — IV—V әсрлөрдә Шимали Африкада гуллар вэ колонларын ингилаби һәрәкатында иштирак едәнләрә дөјиләр.

ујғун кәлирди. Ејни заманда дини вә милли олан бу һәрәкәт тәхминән 740-чы илдә Мәрәкешдә мејдана кәлмиш, сонра исә бүтүн Шимали Африкаја вә һәтта Испанијанын бә'зи рајонларына јајылмышды. Аббасиләр ганлы вурушмалар шәклиндә мүбаризә етмиш олсалар, да, ашағыдакы хырда мүстәгил сүлаләләрин әмәлә кәлмәсинә мане ола билмәдиләр: Таһерт шәһәриндә гурулуб харичиләр дәвләтинин нүмунәси олан Рүстәмиләр, Сичилмасәдә — Мидрариләр; Тлемсендә — Бену Ифрен; Фасда — Идрисиләр. 800-чү илдән е'тибарән хәлифә Ифрикијә әјаләтини (Туниси вә Константина вилајәтинин бир һиссәсини) һәр ил хәрәч өдәмәк шәрти илә ирси бир маликанә (лен) олараг өз чанишининә тәрк етди. Хәлифәнин бу һәрәкәти өз торпагларындан үстүөртүлү бир шәкилдә әл чәкмәси дәмәк иди. Бу чанишин вә онун тә'сис етдији Әғләбиләр сүлаләсн сонралар Италија, Франса вә Сардинија саһилләринә донанма кәндәрәчәкләр вә өзләринин арамсыз тәбәәләрнинни даим јер дәјишдирмәк чәһдләринә мүәјјән бир истигамәт всрәчәкләр. Онлар Сичилија адасыны итаәт алтына алмаг үчүн јарым әсрлик вахт сәрф едәчәкләр вә әсрләрдән галма мәдәнијәти олан бу өлкәдә бир тәрәфдән Јунаныстан илә Романын дүһасы, диқәр тәрәфдән дә Шәргин дүһасы бирләшмиш олачагдыр. Мүсәлманларла христианларын арзу вә сәјләри бу мәдәнијјәт күрәсиндә әријиб там аһәнқдар һала дүшәчәкдир.

VIII әсрдә Мисирдә, Бағдад хәлифәләриндән фә'лән асылы олмајан Тулуни һөкмдарлары, Ихшидиләр илә Фатимиләрин һакимијјәт башына кечмәсини һазырладылар. Фатимиләр хәлифәнин јалныз сијаси һакимијјәтинә дејил, дини һакимијјәтинә дә гәсд едиб әл узадырдылар. Аббасиләр кими Фатимиләр дә там бир орду гәдәр чохла кизли акеңтләрин вә истифадә етдикләри шиә мәзһәбинә мәнсуб бир тәригәт адамларынын көмәјн илә һакимијјәт башында бәргәрар олмушдулар. Фатимиләрин нәсил шәчәрәсинин гејри-мүәјјәнлији (онлар өзләринни Әли вә Фатимә нәслиндән олдуғларыны иддиә едиләр), онларын илк һәрби һәрәкәтләринин, дәмәк олар, гәһрәмәнлыг характерини дашымасы, чох чәлд вә сүр'әтлә һәрәкәт едиб Әғләбиләри девирмиш вә Ифрикијәни истила етмиш олмалары вә бундан 60 ил сонра Бағдад хилафәтинин тәһлүкәли рәгиби олан бид'әтчи хилафәти Гаһирәдә тә'сис етмәләри, — бүтүн бунлар

Фатимилэр сүлаләсинә нә исә әсрарәнкиз бир чазибә гүв-вәси верир. Исламын дини тәкамүлү үзәриндә Фатимиләрин нечә тә'сир кәстәрәчәјини ирәлидә (V фәснл) кәрәчәјик.

Шүбһәсиз, Әлинин нәслиндән олан Идрис Мәрәкешдә шиәлији тәтбиг едиб јени бир сүлалә тә'сис едәндән сонра арадан ијирми ил кечмишди. Идрисиләрин шиәлији Гәрби Мәғриб һәддини ашмырды. Лакин бүтүн Шимали Африка әввәлләр харичиләрин тәригәтини гәбул етдији кими, ејни илә Фатимиләрин кәстәрдији фәалијјәтин тә'сири нәтичәсиндә шиә мәнһәбли олду. Вахты илә Әбумүслим Аббасиләрин јүкәсәлмәсини һазырламыш олдуғу кими, мүсәлман дин тәблиғатчысы Әбу Абдулла да Мәккәдә бәрбәрләрлә әлагә дүзәлдиб Фатимиләрин јүкәсәлмәсини һазырлады вә сонралар Әбумүслим кими Әбу Абдулла да өзүнүн гүввәтли нүфузу илә өз һөкмдарыны тәшвишә салдығы үчүн бу тәшвишин гурбаны олду. Әбу Абдулланын һөкмдары Үбәјдуллаһ, Аббасиләр тәрәфиндән Мисирдән говулмуш вә өзүнә хошбәхтлик ахтармағ үчүн Мәғрибә кетмишди. Сичилмасә шәһәринин Мидрари һөкмдары ону тутуб һәбсханаја салмышды. Лакин она сәдәгәтли галан Әбу Абдулла Әғләбиләри девирди, Рүстәмиләри Таһәрт шәһәриндән говлады вә өз ағасыны һәбсханадан азад едиб Тунис шәһәриндә Әғләбиләрин тахтына отуртду (910-чу ил). Бу һадисәләрдән сонра узун илләр боју Шимали Африка харичилик илә шиәлик арасында шиддәтли вурушмалара сәһнә олду. 960-чы илдә шиәлик галиб кәлди. Бәрбәр тајфалары арасында јалһыз дини дејил, һәмчинин сијаси мүнәгишә әмәлә кәлди. Фатимиләрин тәрәфини сахлајан готамә вә сәнһачә тајфалары илә Кордовадакы Әмәви хәлифәләринә тәрәфдар олан зенатә тајфасы арасындакы мүбаризә вахты илә иранлылара тәрәфдар чыхан ләхмиләр илә Бизанса мејл кәстәрән гәссаниләр арасындакы мүбаризәни хатырладыр.

Мүсәлман гәрб өлкәләрини өз һакимијјәтләри алтын-да сахлајан Фатимиләр һәмишә хәјалларына кәтирдикләри Шәргә нәзәр салдылар. О замана гәдәр Фатимиләрин һүчумларыны дәф едән Мисир 969-чу илдә асанлығла истила едилди вә ики әср әрзиндә, һеч олмасса рәсми оларағ, шиәлији гәбул етди. Мисир истила едиләндән сонра Фатимиләр империјасынын мәркәзи дәјишилди. Фатимиләр өзләринә сәдагәтли олан сәнһачә бәрбәрлә-

рини Шимали Африканын кешијиндә гојуб Сурија үзәринә јеридиләр. Онларын бу өлкәдәки һөкмранлығы сабит олмадығына көрә, 1076-чы илдә Сәлчуг түркләри Фатимиләри Суријадан сыхышдырыб чыхартдылар.

X әсрин сонунда Фатимиләр империјасы бир тәрәфдән Мисир вә Суријаны, дикәр тәрәфдән исә Аралыг дәнизи адаларыны вә Атлантик океанына гәдәр Шимали Африканы эһатә едирди. Лакин бу вәзијјәт чох аз давам етди. Арадан чох кечмәдән Шимали Африка, даһа әввәлчә Аббаси хәлифәләринин бојундуругуну өз үстүндән атмыш олдугу кими, Фатимиләрин дә бојундуругундан хилас олду. Фатимиләрин пајтахты Тунисдән Гаһирәјә кечириләндән сонра бәрбәр һакимләри үзәриндә онларын һакимијјәти зәифләмәјә башламышды. 972-чи илдә Тунис чанишини Фатимиләрин һакимијјәтинә табе олмагдан бојун гачырыб Зириләр сүләләсини тә'сис етди, башга бир сүләлә дә 1007-чи илдә Әлчәзаирдә Бужи рајонунда јерләшән Һәммадиләр сүләләсидир; гәрбдәки бәрбәр тајфалары Идрисиләр һакимијјәтинин зәифләмин оласындан истифадә едәрәк, өз араларында чәкиширдиләр; ејни заманда јухарыда көрдүјүмүз кими Мүсәлман Испанијасы парчаланыб бир сыра хырда дәвләтә белүнмүшдү (рејес де таифас).

Шимали Африкаја сон зәрбәни вуран һадисә бәну һилал вә бәну сүләјм тајфаларынын басгыныдыр ки, бу һадисәнин бөјүк игтисади вә сијаси нәтичәләр доғуран эһәмијјәти олмушдур. Әрәбистандан көчүб кәлән бәну һилал вә бәну сүләјм тајфалары гулдурлуғла мәшғул олдуғуна көрә дағыдылыб Јухары Мисрә сүркүн едилмишди вә орада Фатимиләри нараһат едирди; тәгрибән 1050-чи илдә бир фатими хәлифәси Тунисдәки Зириләрин шиәликдән әл чәкәрәк јенә дә сүнни мәзһәбинә кечдикләрини көрәндә бәну һилал вә бәну сүләјм тајфаларыны бирдән-бирә гәрбә тәрәф бурахды. Бу тајфалар Триполитанијаны (Траблиси) виран етдиләр вә ики илдән сонра Тунисә кирдиләр. Зириләр илә Һәммадиләр бирләшә билмәдиләр вә бу басгыны дајандырмаға әбәс јерә чәһд едирдиләр. Тунис шәһәрләри мачәрапәрәстләрин гәнимәти олду. Мачәрапәрәстләр ишғал етдикләри әразидә бәзән әмирликләр тә'сис едирдиләр. Мәсәлән, Тунис шәһәри бәну хорасан тајфасынын сајәсиндә тәрәгги едиб јүксәлмәјә башламышды. Мүбаризә үчүн гүввәси олмајан Зириләр өз шәһәрләриндән бириндә истәһкам гуруб јер-

ләшдиләр. XII эсрин эввәлләриндә өз өмрүнүн сон күнләрини кечирән Һәммадиләр дә Зириләр кими һәрәкәт етдиләр. Аралыг дәнизиндә агалыг едән Сичилија норманлары 1148-чи илдә Һәммадиләри сон сығыначаларындан вуруб говладылар. О замана гәдәр бәрбәрләр арасында эрәбләр бир нөв олигархија везијјәтиндә иди. Бәнү һилал тајфасынын басгыны Шимали Африкада эрәбләри сајча бир аз күчләндирмиш олса да, сијаси вә дини һөрч-мәрчлији даһа да артырды. Башлыча мәсәлә исә будур ки, бу басгын Шимали Африканын игтисади рифаһыны позду, һәм дә о дәрәчәдә ки, бундан сонра Шимали Африка бир нечә эср эрзиндә тәнәззүл везијјәтиндә галды.

Инди дә бир эср кери гајыдыб Шәргә нәзәр саланда, башга бир мүбаризәнин нечә башланыб инкишаф етдијини көрәрик. Африкада бәрбәрләр эрәб һөкмранлығына гаршы үсјан галдырмыш олдулары заман, ислам аләмнин о бири учунда түркләр эрәб һөкмранлығыны тәһдид едирдиләр вә бу тәһлүкә арасы кәсилмәдән артырды. Иран илә Туран арасында гәдимдән галма мүбаризә, Узаг Шәргдән Бизанса кедән тичарәт јолуну өз әлләриндә сахлајан Сасаниләр өз сәрһәдләрини эввәлчә Түркүстандан кәлмә ефталитләрдән (һејталлардан), сонралар исә Алтајдан кәлмә түркләрдән горумага мәчбур олдулары заман кедән мүбаризә сакитләшмиш кими көрүндүјү һалда, јенидән шиддәт етмишди. X эсрдән с'тибарән Шәрги Иранда әмәлә кәлмиш сүләләләр, мәдәнијјәтин сәрһәд әјаләтләринин маркграфы вә префекти ролуну өз өһдәләринә көтүрәчәкләр. IX эсрдән башлајараг Бағдад хилафәтиндән асылы олмајан илк һөкмдарлар: Таһириләр илә Сәффариләр Хорасанда, Систанда вә Фарсда өзләринә торпаг голаран музда тугулуш дәстә башчысы ролуну ојнајырдылар. Лакин иранлыларын милли һисси Саманиләр сајәсиндә јенидән чаңланды: өзләринин Трансоксанија (Маврауннәһр) торпагларындан һәрәкәт едән Саманиләр Гырғызыстанын дәршиякләриндә мүһарибәләр едиб, Шәргдән өзләринә архајынлыг тәмин едәндән сонра бүтүн Шәрги Ираны истила етдиләр. Хорасан вә Трансоксанијанын бир чох шәһәрләри инчәсәнәт вә елм мәркәзи олду; эрәб дилинә пәрәстиш Иран әдәбијјатынын чичәкләниб тәрәгги етмәсинә манс олмады вә бу әдәбијјат өз һимајәчиләри олан Саманиләрә әбәди шәһрәт газандырды.

Ејни заманда Иранын гәрбиндә Бүвәјһиләр (Бујә) адында башга бир иранлы сүлалә эмәлә кәлиб сүр'әтлә жүксәлирди. Бу кечмиш әјаләт һакимләри Гәрби Ираны он беш ил әрзиндә зәбт едәрәк шиәлик мәнһәбини јајырдылар вә Бағдад хәлифәсинин јанында өз јерләрини мөһкәмләндириб хәлифәнин адындан өлкәни фе'лән идарә етмәјә башламышдылар. Буларла Саманиләр арасында бир-биринә үстүн кәлмәк мұһарибәси башиланды. Мұһарибә әлли ил давам етди. Мұһарибә нәтичәсиндә тагәтдән дүшүб зәифләјән Саманиләр өз тахтларыны һәрби олигархијаһын даими гәсдләриндән горуаг мәчбуријјәти гаршысында Бағдад хәлифәләринин кетдији јолу изләјиб түркләрдән көмәк истәдиләр. VII әсрдә мәккәлиләрә хидмәт едән ефиоплар, сонра да түркләр, бәрбәрләр вә зәнчиләр рәгабәт үзүндән Бағдад вә Гаһирәни ган дәрјасында боғдуғлары һалда бүтүн ислам тарихи бојунча һәмишә вә һәр јердә музд илә тутулуш гошундан истифадә етмәк кими тәһлүкәли һәрәкәт дәфәләрлә тәк-рар едилмишдир ки, бу да Авропа һөкмдарларынын сарајларында исвечрәлиләрин немә истифадә олундуғуну хатырладыр. Саманиләр Хорасанын идарәсини кечмишдә гул олан бу түркләрдән биринә тапшырмышдылар. Бу адам вәзифәсиндән кәнар едиләндән сонра Әфганыстан дағларына чәкилди вә Гәзнә шәһәриндә өз империјасынын бүнөврәсини гојду. Саманиләрин өмрүнүн сону јахын иди: јени Гәзновиләр сүлаләсинин бөјүк хадими Маһмуд 999-чу илдә Саманиләрин сон нүмајәндәсини Хорасандан гөвлады.

Маһмуд өз һөкмдарлығынын сонларына доғру јалһыз Шәрғи Ираны дејил, Һиндистанын бир һиссәсини дә иштила едәрәк орада ислам динини јајды. Маһмуд чох чидд-чәһд көстәрмиш мө'мин олдуғуна көрә өз һакимијәтинин Бағдад хәлифәси тәрәфиндән танынмасы вә тәсдигини хаһиш едирди. Маһмуд өз империјасынын сәрһәдләрини тәһдид едән Гашгар түркләри илә Сәлчуғиләрә гаршы исламын мұчаһиди ролуну ојнамагла өз ган гардашларынын һүчумуну јалһыз ғыса бир заман үчүн ләнкидә билди (һәмин китабын VI фәслинә бах). Хошбәхтлик бурасындадыр ки, сонралар Иран мәдәнијәти бунча мұхтәлиф үнсүрләрин һамысыны бирләшдирәчәкдир: *Persia capta ferum victorem cap et**

* Иран гәләбәнин дәмир гапысыдыр.

Беләликлә, XI әсрин ортасына доғру ислам аләми позғун бир һала кәлмишди. Ислам аләминдә дини тәф-ригә һөкм сүрүрдү: мө'мин сүнниләр бир тәрәфдән шиә-лијин, һәтта зәифләмиш һалда јенә дә тәһлүкәли олдуғу Ираг вә Мисирдә, дикәр тәрәфдән исә христианларын ишғал етднкләри Испанијада өз динләрини мүдафијә мәчбур олмушдулар.

Мүсәлман аләминин парчаланмыш вәзијәти онун снјаси мәркәزلәшмәсинин позулмасы илә нәтичәләнди. Чохлу хырда һөкмдардан һеч бири өз һөкманлығыны гурмаг үчүн кифајәт едәчәк гәдәр гүввәтли дејилди. Лакин гочалыб әлдән дүшмүш ислам аләминин ики кә-нар учунда һәрәкәтә кечмәк үчүн һазыр кәнч гүввәләр төрәјирди. Сәлчуг түркләри 1055-чи илдә Бүвәјһиләри Бағдаддан говлајыб Шәргдә снјаси вә дини бирлији бәр-па етдиләр; Бөјүк Сәһрадан кәлмә Әлмүрабиләр исә ејни иши Гәрбдә тез бир заманда көрдүләр. Беләликлә, беш әсрлик әрәб һөкманлығындан сонра ислам өлкәлә-риндә ағырлыг мәркәзинин јерини дәјишдирмиш бөјүк һүчумлар дөврү башланды (VI фәслә бах). Бу јени ера-нын астанасында онун илк дөврүнүн характерик чизки-ләрини көздән кечирмәк јериндә олар.

Әрәб експансијасынын шәраити. Бир чох амил әрәб истилалары үчүн әлверишли иди. Һәр шејдән әввәл бу чәһәти гејд едәк ки, әрәб истилалары үчүн лазым олан зәмин бир чох һалларда дахили чәкишмәләр илә һазыр-ланмышды. Јухарыда көрдүк ки, Бизанс бојундуруғуну өз чијинләриндән атмағы хошбәхтлиг һесаб едән Мисир гыбтиләри вә суријалылар әрәбләри, аз галсын, хиләска-р кими гаршылајырдылар. Иран вә Испанијадакы һөкм-дарлар да халға јабанчы иди. Әрәбләр исә јалпыз онунла кифајәтләндиләр ки, өзләриндән әввәл хырым-хырда өчәшмәләрлә әһалијә эзаб верән көһнә идарә апаратыны бир гәдәр дәјишдирдиләр, ону даһа чевик бир һала сал-дылар, лакин ләғв етмәдиләр. Онлар һәр шејдән әввәл дөвләт мә'мурларыны, хүсусән верки гојмаг ишини идарә етмәјә давам едән малијјә мүтәхәссисләрини сахладылар. Ахы веркиләр хәлифәјә өз гошунуун сәдагәтли олмасы-ны тә'мин етмәк имканы верән бәһрә кәтирирди.

Икинчи амил бу иди ки, һәтта ән һөкмлү (зәһмли) хәлифәләр өз орду командаларына кениш тәшәббүс сәрбәстлији верирдиләр. Османын вә Әмәвиләрдән бир чохларынын һөкмдарлығы заманында истилалар, демәк

олар, хәлифәнин иштиракы олмадан бир-биринин ардын ча давам едирди.

Һеч олмазса илк истилалар дөврүндә бир чох һәрби башчы өз дини е'тигадына әсасән үрәкдән һәрәкәт едирди. Лакин онларын һамысынын, хусусән хәлифә Өмәрдән сонракы һәрби башчыларын шәхси мәнфәәти һеч фикирләринә кәтирмәдикләрини күман етмәк чох чәтиндир. Мәсәлән, мәкәр Мүавијә Сурија сәфәри заманында өз мәнәфәјни һеч дүшүнмәмишдими? Мәкәр Әмр Мисрә гәфилдән сохулдуғу заман бу өлкәни өз чанишинлији алтында галачаг бир әразијә чевирмәјин мүмкүн олдуғуну әввәлчәдән нәзәрдә тутмамышдымы? Бу чүр суал, мәсәлән, Шинмали Африкада вә Испанијада һәрәкәт етмиш дикәр әрәб истилачылары һаггында да верилә биләр.

Ола билсин, бу һәрби башчылар үрәкләриндә өз шәхси мәнфәәтләрини дүшүнүрдүләр, лакин онларын командасы алтында олан авам вә сәрт хасијјәтли әскәрләрин әксәријјәти мүгәддәс китабда (Гуранда) вә'д олунан шәјләрә һеч тәрәддүд етмәдән инанырды; бу китабда исә вә'д едилмишди ки, дин јолунда өләнләри (шәһид оланлары) о дүнјада әбәди сәадәт көзләјир. Вә'д олунан бу әбәди сәадәт дөјүшчүләр үчүн түкәнмәз мә'нәви гүввәт, дөјүшчүләрин команданлары үчүн исә түкәнмәз һакимијјәт мәнбәји иди. Лакин, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилди ки, гошун ичәрисиндә бүтпәрәстлик дөврүндән галма сојғунчулуг дүјғусуну тә'мин етмәк хатиринә мүһарибәјә кедән тамаһкарлара тәсадүф едилмирди.

Нәһајәт, бу мүһарибәләр һеч дә илк бахышда көрүнә биләчәји кими тәсадүфи дејилди. Јухарыда көрдүк ки, әрәбләр каһ өз дүшмәнләри сырасындакы тәфригәдән, каһ да онларын бир дәгигәлик зәифлијиндән (мәсәлән, Сурија сәрһәдиндә олдуғу кими) нечә усталыгла истифадә едирдиләр. Бөјүк әрәб ордуларында һәрби тәчрүбә вә интизам јох дејилди. Аталары Ләхмиләр вә Гәссаниләр сыраларында көһнә Иран вә Бизанс ордулары илә вурушмуш олан бу адамлар арасында хејли сабитләшмиш һәрби ән'әнә тәдричән әмәлә кәлмишди. Чох еһтимал ки, өз тәбәәләрини пәјтахтдан узаглашдырмаг, һәмчинин гәләбә вә һәрби гәнимәтләрлә онларын ислам дининә сәдагәтини мөһкәмләндирмәк үчүн онлары силаһландырыб һәрби сәфәрә көндәрмәк хәлифәләрин хејринә иди.

Мүгәддәс мұһарибә (чәһад) вә итаәт алтына алынмыш әһалинин вәзијјәти. Әлдә силаһ ислам динини јажмаг дини бир борч иди. Мұһарибә инсанлары һәгиги имана кәтирмәк мәғсәди илә башланмышса, әдаләтли һесаб едилирди. Әкәр биз десәк ки, мүгәддәс мұһарибә (чәһад) ислама иман кәтирмиш һәр бир адамын әсас вәзифәләриндән бири олмушду, һәгигәтдән узаг олмарыг. Әкәр Гуран бир тәрәфдән инсанлары «һәкиманә вә хејрли нәсиһәтлә» (мәсәлән, 16, 126) аллаһын јолуна чағырмағы мәсләһәт көрүрсә, диқәр тәрәфдән биз көрүрүк ки, бурада «имана кәлмәјән кафирләри» (47, 4) гырыб түкәтмәк вә «аллаһ јолунда» (2,245) вурушмаг һаггында верилән көстәришләр дә вар. Көрүнүр Мәһәммәд мүгәддәс мұһарибәнин доғура биләчәји бүтүн нәтичәләри әввәлчәдән көрмәмишди. Буна бахмајараг, рәһбәр тутулмасы лазым кәлән әсас фикир (мүсәлман олмајанлар ислам дини гаршысында итаәт едәнә гәдәр онларла арасы кәсилмәдән мүбаризә етмәк фикри), Мәһәммәд өләндән аз сонра бәргәрар олду. Нәзәри чәһәтдән мүгәддәс мұһарибә, чисмән вә руһән сағлам вә сәрбәст олуб һәрби сәфәрә чыхмаг үчүн нә лазымса, һәр шејин саһиби олан киши чинсиндән бүтүн мүсәлманлар үчүн мәчбури бир борчдур. Лакин һәр бир диндар мүсәлманын шәхсән бу мұһарибәдә иштиракы вачиб дејилди, чүнки бир мигдар мүсәлман мүгәддәс мұһарибәдә иштирак едирдисә, бүтүн мүсәлманларын өз борчларыны јеринә јетирмиш һесаб етмәләри үчүн бу кифајәт иди.

Мүгәддәс мұһарибә гајдалары нечә иди? Ислам илә гоншу әразидә јашајан халглара гаршы мүгәддәс мұһарибә мәчбуридир. Башга сөзлә, десәк, мәтләб мұһарибә әразиси (дәрүлһәрб) сајылан јерләри ислам торпагларына (дарүлислам) чевирмәкдән ибарәтдир. Бир-биринә әкс олан бу ики мәфһум арасында мүбаһисәли сајылан әрази дә вардыр ки, әһалиси мүәјјән мүгавилә әсасында хәзинәјә бач верән әразидир (дарүлсүлһ).

Һәрби әмәлијјат һәлә башламадан «кафирләрә» тәклиф етмәк лазымдыр ки, онлар дөнүб һәгиги имана кәлсинләр. Әкәр онлар буна разылыг версәләр, дәрһал ичмаја (үммәтә) гәбул едилиб мүсәлманлара верилмиш һүгуга малик олулар, лакин ислам дининдән үз дөндәриб мүртәд олсалар, онлара өлүм чәзасы верилир. Онлар ислам дининә иман кәтирмәкдән бојун гачырдыглары тәгдирдә мүбаһисә ики јолла һәлл едилә биләр: ја

ислама иман кәтирмәкдән бојун гачыранлар илә мүсәлманлар арасында силаһлы мүбаризә етмәк (әнвә дејилән зоракылыг јолу илә истила етмәк); ја да өзләрини һимајә етдикләри үчүн онларын мүсәлманлара верки өдәмәләри (сүлһ дејилән тәслим олмаг јолу илә истила етмәк).

Биринчи һалда (зоракылыг јолу илә истила етмәк) вурушма заманы әлдә едилмиш дашынан әмлак (гәннмәт) илә дашынан вә дашынмајан әмлак, о чүмләдән вурушмада ишғал едилмәјиб истиладан сонра әлдә едилән торпаглар (фиј) арасындакы фәрг һәлә ән биринчи мәрһәләдә мүзјән едилмишди. Гәннмәтин бешдә дөрд һиссәси вурушмада билаваситә иштирак едәнләр арасында бөлүшдүрүлдү вә атлылара пијада әскәрләрдән чох пәј верилрди. Гәннмәтин галан бешдә бир һиссәси исә, Бәдр вурушмасындан бир аз сонра којдән назил олан бир вәһј әјәсинә көрә «аллаһын пәјы» һесаб олунурду; бу әјәдә белә дејилр: «Билин ки, әлдә етдијиниз бүтүн гәннмәтин бешдә бири аллаһын, рәсулун вә онун гоһум-әгрәбаларынын, јетимләрин, јохсулларын, сәфәрдә олан сәјјаһларын... пәјыдыр» (8, 42). Һәрби әсирләр дә әлдә едлән гәннмәтин бир һиссәсини тәшкил едиб мүсәлман ичмасынын башчысы олан имамын ихтијарына верилр. Имам әсирләри гул едә биләр, бурахыб азад едә биләр вә ја е'дам едә биләр.

Икинчи һала, јә'ни мүгавилә јолу илә истила етмәк мәсәләсинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, Мәһәммәдин өзү бир тәрәфдән бүтпәрәстләрин истила едилмәсини, дикәр тәрәфдән исә вәһј илә аллаһдан назил олмуш китаблары олан јәһудиләрин вә христианларын истила едилмәсини бир-бириндән фәргләндирирди. Бу китаблар Гурандан сонра өз һөкмүнү итирмиш сајылмасына бахмајараг, јенә дә јәһудиләрә вә христианлара пејгәмбәрләрдән биринә е'тигад кәтирмиш «китаб әһли» (әһләл-китаб) адланмаг һүгугуну верирди (мәсәлән, мүгајнсә ет, Гуран, 5, 51: «Гој Инчилә инананлар орада аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јеритсннләр; аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јернтмәјәнләр исә позгун адамдырлар»). Беләликлә, Мәһәммәд јәһудиләрлә христианлара, табе олдугдан сонра мүзјән верки өдәмәк шәрти илә өз дини әјинләрини сәрбәст шәкилдә ичра етмәк һүгугуну верирди. Бундан башга арадан чох ксчмәдән мүсәлманлар, әввәлчә Бәһрејндә биринчи дәфә раст кәлдикләри зәрдүштиләри, сонра

Фәләстиндә самаријалылары, даһа сонра, хәлифә Мә'мун заманында (IX эсрдә), өзләрини Гуранда ады чәкилмиш әфсанәви Сабииләрин нәслиндән олан адамлар кими гәләмә верән һәрран Сабииләрини «китаб әһли» һесаб етмәјә башладылар (мәсәлән, 2, 59: «Һәгигәтдир ки, иман кәтирәнләри, дөнүб јәһуди оланлары да, нәсраниләрин дә, Сабииләри дә, аллаһа вә ахирәт күнүнә инаныб хәјир иш көрәнләри дә аллаһын онлар үчүн ајырдыгы әчр көзләјир...»). Бу чүр башга динләрә дөзмәк принципи сонралар, XIV эсрдә чинлиләрә дә шамил едилди. Беләликлә, һимајә алтына алынан бу инсанлар «мүгавилә тәәһһүд адамлары» (әһл-әз-зиммәт вә ја зимми) һесаб едилди. Бу зиммиләр мүстәсна олмагла бүтүн гејри-мүсәлманлар материалист (дәһри) вә ја бүтпәрәст һесаб едилдијинә көрә принцип е'тибары илә ја өлүмү сечмәлијдиләр, ја да дөнүб мүсәлман олмағы. Лакин әмәли олараг бу фәрг чох тез арадан галхды, чүнки зимми ады илә әлагәдар тәәһһүдләрә табе оланларын һамысыны бу категоријаја аид етмәјә башладылар (Һиндистанда бә'зи бүтпәрәстләр бу вәзијјәтдә галмышдылар). Бу тәәһһүдләр нәдән ибарәт иди?

Истила едилмиш өлкәләрдә киши чинсиндән олан әһлинин һамысы өз дини ајинләрини сәрбәст шәкилдә ичра етмәк һүгугу әвәзинә ислам хәзинәсинә чан веркиси (чизјә) өдәмәли иди; бу верки башга динләрә дөзмәк мүгавилиндә Гуранда гојулмуш верки иди (9, 29): «Вурушун... һәмчинин о адамларла ки, онлара мүгәддәс китаб назил олдуғу һалда, онлар һагг олан дини гәбул етмириләр; һәм дә о вахта гәдәр ки, онлар өз һәјатлары үчүн чизјә өдәмиш олсунлар...». Веркинин мигдары мүгавилә илә мүәјјән олунурду. Гадынлар, ушаглар вә гочаларла вурушмаг мүмкүн олмадығына көрә онлар бу веркини өдәмәкдән азад едилди; гуллар да бу веркидән азад иди; раһибләр јалныз јохсул олдуғлары һалда азад едилдиләр. Бу верки пул илә өдәнмәли иди, лакин ону мадди бир шејлә (чинслә) дә өдәмәк оларды (анчаг шәрабла вә өлүб мурдар олмуш, ја да башы кәсилмәјиб һәр бир башга јолла өлдүрүлмүш һејванла өдәмәк олмазды). Веркини өдәмәјәнләрә чисмани чәза вермәк олмазды, онлары һәбсханаја салмаг лазым иди.

Һимајә алтында олан зиммиләр дашынмајан әмлак үчүн (бу әмлакын ичарә едилдијиндән, ја да зиммиләрин шәхси мүлкијјәтини тәшкил етдијиндән асылы олма-

дан) торпаг веркиси (хэрач) вермэли иди (хэрач, еһтн-мал ки, јунанча «хорекна» сөзүндөндир). Бурасыны да демэк лазымдыр ки, бу чүр верки даһа эввэлчэ Бизансын вэ ја Иранын һөкманлығы алтына кечмиш саһэләрдә дә варды. Бу верки әрзаг шәклиндә өдәнилирди вэ мүсәлманлар сонра бу әрзагы өз мүвәккилләри васитәси илә пула чевирирдиләр.

Һәмчинин зиммиләр там бир сыра тәәһһүдләри јеринә јетирмәјә мәчбур олуб бә'зи мәһдудийјәтләрә дүчар идиләр. Онлар мүсәлман гошунуну сахламаг үчүн тәзминат вермәјә, әлаһиддә палтар кәјмәјә вэ бу палтарын үстүнә фәргләндиричи хусуси ишарә вэ әламәтләр дашымаға (ғијар, әғјар) мәчбур иди; ата минмәк, силаһ сахламаг¹⁴, дини снтајишлә әлагәдар олан јени-јени би-налар тикмәк вэ нүмајишкаранә шәкилдә ибадәт етмәк онлара гадаған еднлмишди; мүсәлман мәһкәмәләриндә онларын бир шаһид кими вердији ифадәләр мө'тәбәр сајылмырды; онлардан бири өлдүрүлсә, ганлылыг интига-мы дејил, анчаг пул илә ган баһасы алынырды. Бунун әвезиндә, мүсәлманлар кимн зиммиләрин дә шәхсијјәти вэ өмлақы ганун тәрәфиндән горунурду.

Чизјә вэ хэрач — зиммиләрин өдәдији ики нөв веркинин адыны кестәрән ики елә истилаһдыр ки, эввәлләр-дә бә'зән бир-биринин јериндә ишләднлирди. Бунларын арасындақы фәрг јалпыз сонралар гәти олараг мүәјјән-ләшдирилди вэ хусусән Өмәрин бөјүк истилаларындан сонра хэрач хәзинәни долдуран әсас мәнбә олду. Өмәр һәрби гәнимәти истилачылар арасында бөлүшдүрмүшдү. Лакин Өмәр верки мәнбәји әлдә етмәк истәдији үчүн-мү, јохса әскәрләрин истила еднлән торпагларда јурд са-лыб јерләшмәсини истәмәдији үчүнмү, бечәрилән торпаг-лары даһа эввәлчә бу торпагдан истифадә едәнләрин ихтијарына бурахмыш вэ бу әкинчиләр дөнүб мүсәлман оландан сонра да онлара верки гојмушду. Лакин итаәт алтына алынмыш әһалинин исламлашдырылмасы хэра-чын тәдричән өдәнмәмәсинә сәбәб олду; чүнки арадан вахт кечдикчә ислам дининә кечмәк һадисәләри тез-тез баш верирди вэ белә бир вәзнјјәт гаршысында һөкүмәт адамлары мәчбур идиләр тәзәчә дөнүб мүсәлман олду-ғуна көрә хэрачдан азад оланлара ичазә версинләр ки, онлар да әрәб мүсәлманлар гәдәр верки өдәсинләр. Биз

¹⁴ Бу мәһдудийјәтләр IX әсрдә гојулмушду.

билирик ки, мө'мин II Өмәр мүстәсна олмагла, Әмәви хәлифәләри башгаларынын ислам динини гәбул етмәләринә, адәтән рәғбәт көзү илә бахмырдылар, чүнки хилафәтин әкинчилик рајонларында ислам динини гәбул едәшләр бир чох һалларда мадди мүлаһизә вә мәгсәдлә белә һәрәкәт едирдиләр вә бу үздән хәзинәнин кәлири азалырды. Мәсәлән, Осман илә Мүәвијә арасындакы дөврдә Мисирдә алыннан веркидән әлдә едилән кәлир гыбтиләрин дөнүб мүсәлман олмасы нәтичәсиндә азалыб јарыбајары олмушду.

Дөвләт хәзинәси (бејтүлмал) һәлә Мәһәммәдин сағлығында тә'сис едилмишди. Јенә о заман әһалинин сјаһысы тутулмушду вә ајры-ајры мүсәлман аиләләринин нәсилләринин нә гәдәр гәдимлијиндән асылы олараг истила едилмиш торпаглардан кәлир кәтүрмәк һүгугу мүәјјән едилмишди. Әрәб нәсил шәчәрләринин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтинин сәбәби будур. Истилалар дөврүндә верки апараты хејли кенишләндирилди. Верки апаратынын кенишләндирилмәси бир нөв ичтимаи ингилаб кими бир шејди; һәм дә елә бир ичтимаи ингилаб ки, доғру олараг хәлифә Османын өлдүрүлмәсинин сәбәбләриндән бири һесаб едилир. Бир сөзлә, аллаһын пајы (мал-аллаһ) чох тез бир заманда дөнүб ичманын малы (маләл-мүслимин) олду. Бизанс вә Иран идарәләриндән нүмунә алынараг, дөвләт хәзинәси тәшкил едилмишди ки, бу да тәбии олараг тәкамүлә уғрамалы иди.

Нәзәри олараг дөвләт хәзинәси ишләринә мүсәлман ичмасынын мүлки вә руһани башчысы олан имам вә ја онун нүмајәндәси бахырды. Хәзинәнин кәлир мәнбәји бир тәрәфдән, зимиләрин (һимајә алтыида оланларын) өдәдији чизјә (башга динләрә дөзмәк веркиси) вә хәрачдан (торпаг веркисиндән), дикәр тәрәфдән исә мүсәлманларын гануни сәдәгә олараг өдәдији зәкатдан (хејријјә еһтијачлары үчүн алыннан веркидән) ибарәт иди; зәкат бечәрилмиш торпаглардан алындығы һалларда (бечәрилмәјә јарамајан торпаглар имамын ихтијарында иди) үшр (онда бир) дә адланырды. Бирдәфәлик алыннан ики верки дә варды; бунлардан бири фајдалы газынтылардан, дәфинәләрдән вә саирәдән алыннан хүмс (бешдә бир) веркиси иди; бири дә өлән бир адамын киши чинсиндән јахын гһум-әгрәбасы олмадығы һалда онун мирасынын бир пајына дөвләт хәзинәсинин һүгугундан ибарәт иди. Ирәлидә көрәчәјик ки, зәкат вә хүмс (һеч олмазса нәзәри

чәһәтдән) мүүжән едилмиш гајдалар әсасында хәрчлә-
нирди.

Бу веркиләр әјаләт һакимләри тәрәфиндән алыныр-
ды; һакимләрин чоху исә даһа әввәлчә ејни рајонларда-
кы һәрби дүшәркәләрин рәиси олмушду. Истилаларыи ке-
нишлији әрәб империјасынын мүхтәлиф һиссәләриндә һәр-
би мәркәзләрин тәшкил олунамасыны тәләб едирди. Та-
рихчи Мәс'уди¹⁵ өз әсәрләриндән бириндә мүсәлманларын
салдыгы ашағыдакы једди шәһәрин (әмсар) бир-бир ады-
ны чәкир: Иранын истиласына башландыгы заман салы-
нан Бәсрә вә Куфә шәһәрләри (булардан биринчиси тәх-
минән 635-чи илдә); Фустат (көһнә Гаһирә — тәхминән
640-чы илдә); Фәләстиндә Рәмлә вә Ирагда Васит (VIII
әсрин әввәлләриндә); аббаси хәлифәләриндән Мәнсур
тәрәфиндән тәхминән 762-чи илдә салынан Багдад; хәли-
фә Мө'тәсим тәрәфиндән тәхминән 835-чи илдә салы-
нан Самарра шәһәри. Мәс'уди јазыр ки, Мүстәсим музд
илә тутулмуш түркләри өз јанында гуллуға көтүрән би-
ринчи аббаси хәлифәсидир. Чох еһтимал бу хәлифәнин
Багдад шәһәриндән чыхыб кетмәсинин сәбәби бу иди ки,
шәһәр әһалиси јаделли түркләрин шәһәрдә олмаларына
чәтинликлә дөзүрдү. Мүсәлман инчәсэнәтинн тәдгиг ет-
мәк үчүн бөјүк әһәмијјәти олан хәлифәләр Авијону
Самарра шәһәрини једди хәлифә өзү үчүн идарә мәркә-
зи сечмәјә мәчбур олмушду.

Бә'зи вилајәтләрдә, хүсусән бизанслылардан алыныб
истила едилән вилајәтләрдә, һәрби тәшкилат дәјишдирил-
мәмишди. Мәсәлән, Суријада беш һәрби даирә (лекион
мә'насына кәлән чүнд — диван-әл-чүнд) тәшкил олу-
мушду; Бизанс фемаларынын ејни олан бу һәрби даирә-
ләр Фәләстин, Әрдән, Дәмәшг, Ромс вә Киннәсрин адла-
ры илә шәһрәт газанмышды. Гарун әр-Рәшид Киликија-
да да бир чүнд тәшкил етмишди.

Инзибати гурулуш. Мүгәддәс мүһарибәјә рәһбәрлик вә
истила олуномуш әразини идарә етмәк, өз мөвгәјинә көрә
хәлифәнин вәзифәси иди.

Хәлифә гүрәјш гәбиләсинә мәнсуб олмалы иди. О,
гејри-мәһдуд һөкмдар иди. Мүгәддәс рәвәјәтдә дејилир-
ди ки, хәлифәјә гаршы үсјан етмәк, аллаһа үсјан етмәк
мә'насына кәлир. Хәлифә, һеч олмасса нәзәри чәһәтдән,

¹⁵ Мәс'уди (956-чы илдә өлмүшдүр) әрәб тарихчиси, чографи-
јачысы вә сәјјаһәдир.

сечки илэ олурду. Бу вәзијјәтин галыглары, һәтта ирси хилафәт заманында һәр бир хәлифә тахта чыхдығы заман она сәдагәтлә гуллуғ етмәк һаггында анд ичмәк мәрәсими шәклиндә мұһафизә едилирди. Бир сөзлә, хәлифә пејғәмбәрин нұмајәндәси (наиб) вә аллаһын гојдуғу ганунун (шәриәтин) мұһафизәчиси сајылырды.

Өмәрин хәлифәлији заманындан башлајарағ, ичманын руһани вә мүлки башчысы «хәлифә» (даһа доғрусу хәлифәји-рәсул-аллаһ — аллаһын елчисинни мұавини) үнваныны дашыјырды. Сонралар, бу сөзүн мәнасы кенишлендирилди: одур ки, дини гардашлығ башчысы вә һәтта бир мәмур да (мәсәлән Мәракешдә) «хәлифә» адлана биләрди.

«Пејғәмбәрни мұавини (хәлифәси)» кими јүксәк ады олан хәлифә бир тәрәфдән истилачы ордуларын али баш команданы (Өмәрин гәбул етдијн «әмнрәлмәминни», јәни «диндарларын әмири» үнваны бурадандыр), бир тәрәфдән дә чамаат намазынын рәһбәри (имам) вәзифәсини көрүрду. Ачығ десәк, Әмәвиләрин чоһу адәтән чамаат намазында чамаат габағында дуруб имамлығ етсә дә, (бу чәһәти бир дә хатырлатмағ һеч дә пис олмаз ки,) әмәви хәлифәләри нмам олмагдан чоһ «диндарларын әмирн» идиләр. Онларын заманында дини ганунларын (шәриәтин) өјрәнилмәси Мәдинәдә мәркәзләшмишди. Лакин Аббасиләр хилафәт тахтына чыхандан сонра бу мәркәз Мәдинәдән Бағдада кечди. Әмәви хәлифәси әксәријјәт етибары илэ дөвләт башчысы олдуғу һалда, аббаси хәлифәси ејни заманда һәм һөкмдар, һәм дә дини башчы олуб пејғәмбәр әбасына (бүрдә, хиргә) бүрүнүб кәзәр вә онунла гоһумлуғуну рәсми шәкилдә тәсдиғ етмәк үчүн һеч бир фүрсәти әлдән вермәзди.

Лакин хәлифәнин јүксәк мөвгеји ону јалныз өз тәбәгәләриндән дејил, ишзибати идарә апаратындан да узағлашдырырды, бу вәзијјәт исә идарә апаратынын тамамилә мүстәгил һәрәкәт вә инкишаф етмәсинә имкан верирди. Диванлар (бу сөзүн әрәбчә чәм шәкли «дәвавин» дир ки, франсызча көмрүкхана мәнасына кәлән *divane* сөзү бурадан әмәлә кәлмишдир) әввәлчә веркиләри гејд едиб бунларын сијаһысыны дүзәлдән идарәләрә дејилирди: бу сијаһылар јунанча (Сурнјада вә Мисирдә) ја да пәһләви дилиндә (Иранда) дүзәлдилирди, сонра бунлары әрәб дилинә кечирмәјә башламышдылар; хәлифә Әбдүлмаликин заманындан башлајарағ бу сијаһылар анчағ

эрэб дилиндэ дүзэлдирилди. Аббасилэр заманында ма-
лнјјэ ишлэринэ бахан, хэлифэнин торпагларыны ндарэ
едэн органлар нлэ дөвлэт дэфтэрханасы вэ и. а. диван
адланырды. Бу мүхтэлиф идарэлэрдэ һөкмдар арасын-
да элагэ сахламаг үчүн бир васитэчи лазым олду; бу
васитэчијэ вэзир дејирдилэр. Вэзирлэр системиндэ киз-
лэнмиш бир һалда тэнэззүл рүшејми варды; чүнки һэр
ишдэ өз вэзиринэ бел баглајан хэлифэ һакимијјэт вэр-
дишини итирди. Көрүнүр, ади мирзэ (катиб) вэзифэси-
ни дашыјан бир адама баш назир вэзифэси вэ үстүнлүк-
лэрини верэн бу дәјишиклик Мәнсурун хэлифэлији за-
манында мәшһур Бөрмәкилэр аилэсинин биринчи нүма-
јэндэси Халид һаггында едилмишди; Халидин оғлу Јәһја,
хэлифэ һарун эр-Рәшидин вэзирин олмушду вэ она верил-
миш гејри-мәһдуд һакимијјэтэ дајанараг, он једди ил
эрзиндэ империјаны фе'лэн идарэ етмишди.

Лакин хилафэти мөһкөм мәркәзләшдирилмиш бир дөв-
лэт кими тәсәввүр етмәк олмаз. Әјаләтлэрдэ инзибати
вэ малијјэ чәһәтдән кениш мухтаријјэт варды вэ Әмә
вилэрин Бизанс илэ иранлылардан эхз етдикләри почт
идарэси ишинин јахшылашдырылмыш олмасы бу мухта-
ријјэт үчүн әлверишли иди. Хэлифэ вэ ја вэзир тәрә-
финдән тә'јин едилән почт стаисияларынын рәисләри ја-
ваш-јаваш дөнүб кәшфијјат акенти олмушдулар, одур
ки, әјаләт һакимләри бә'зән онлардан еһтијат етмәли
олурдулар.

Почтун ишиндән фајда көрәнлэр анчаг низибати ор-
ганлар дејилди; тичарәт дә почтдан аз фајда көрмүр-
дү. Мәсәлән, Аббасилэр заманында Бәсрә шәһәри јалныз
илаһијјатчылар вэ философлар мәркәзн дејил, һәмчинин
тичарәт мәркәзи иди. Бураја Узаг Шәргдән мал (ипәк
одвијјэ, гијмәтли ағач, фил дишиндән гајрылмыш мә'му-
лат) кәтирилирди. Бурадан исә Гәрбә шүшәдән гајрыл-
мыш мә'мулат, хурма, силаһ, парча, халча, гијмәтли бә-
зәк шејләри көндәрилирди. Дәниз тичарәтинэ кәлднк-
дә биз артыг билирик ки, Әгләбилэрин кәмиләри Аралыг
дәнизиндә ишләјирди. IX әсрдә Испанијадакы Әмәвилэр
донанмасынын Франса саһилләриндә, Әгләбилэр кәми-
ләринин исә Италија саһилләриндә дајаиачаг лиманла-
ры варды. Аралыг дәнизинин шәрг һиссәсиндә эрәблэр
бизанслылары сыхышдырыб арадан галдырараг, Авропа
илэ Асија арасында васитэчи вэ ән нәһајәт етник вэ

сијаси чәкишмәләрин позуб һәрәкәтсиз һала кәтирдији тичарәтин ағасы олмушдулар.

Әмәвиләрин тәшкил етдији полис империјанын инкишафы илә ејни заманда күчләндирилди. Полис мүдири вәзифәсинә (сонралар вали адланан саһибәшшүртә, јә'ни кешикчиләр рәнси) нәзарәтчи (мүһтәсиб) вәзифәси элавә едилдн; мүһтәсибин вәзифәси јоллара, инсанларын әхлагына, һабелә өлчү вә чәкиләрин дүз олмасына нәзарәт етмәк иди (Гуранын 83-чү сурәси фырылдагчылар лә'нәт охујур). Нәһажәт, хәлифә намаз гылынмасына рәһбәрлији әјаләт имамынын өһдәсннә вердији кими өзүнүн мәһкәмә һакими олмаг сәләһијјәтини дә газыја (гады), тапшырмышды. Бу ики вәзифә каһ әјаләт һакиминин шәхснндә бирләшдирилирди, каһ да хәлифәнин өзү тәрәфиндән тә'јин едилән ајры-ајры вәзифәли шәхсләрә тапшырылырды. Гази һәртәрәфли охумуш, дүз адам олмалы вә мәнсуб олдуғу мәһнәбин бүтүн ганунларыны јахшы билмәли иди. Газы мәһкәмә ишләринә бахмагдан башга, һәддн-булуға чатмамыш ушагларын вә ишә бачарығы олмајанларын әмлакы илә вәрәсәсиз әмлакы идарә етмәли, бир сөзлә бүтүн мүлкн иддиалар илә чинајәт иддиаларыны һәлл етмәли иди. Лакин ислам аләминдә мәһкәмә органлары һәмишә фе'лән икитәрәфли, јә'ни һәм мүлки, һәм дә дини олмушдур. Динн ганунлар (шәриәт) әсасында һәлл едилмәси мүмкүн олмајан ишләр газынын һүғуги сәләһијјәтиндән харичдә галырды. Инди ислам дини һүғугунун һансы әсаслар үзәриндә дајандығыны нәзәрдән кечирмәјин јсридик.

III ф а с и л

ИСЛАМ ДИНИ НҮГУГУНУН ЭСАСЛАРЫ

Гуран

Гуран, ислам дининин Төвратыдыр. Гуран сөзү нә демәкдир? Мүсәлман алимләри бу сөзүн мә'насы вә нечә тәләффүз олунмасы һаггында мүбаһисә едирдиләр. Гуран (гур'ан) әрәбчә «гәрәә» көкүндән — «охумаг» вә ја бир чох һалларда «учадан нбарә илә охумаг» мә'насына кәлән сөз көкүндән әмәлә кәлмишдир. Гуран аллаһдан Мәһәммәдә назил олан вәһјләрдири ки, Мәһәммәд пејғәмбәр сонра бунлары шәрһ етмишдир. Ислам диннин бу мүгәддәс китабына бә'зән «китаб» (китабә) вә ја «знкр» (хәбәрдарлыг, хатырлатма) дејилири.

Гуран 114 фәслә вә ја, әрәбчә десәк, сурәјә бөлүнүр. Көкү ајдын олмајан «сурә» сөзүнүн илк мә'насы, көрүнүр, «вәһј» демәк иди, сонра исә бу сөз «бир нечә вәһј мәчмусу вә ја вәһјләрдән парчалар» мә'насында ишләдилмишдир. «Сурә» сөзүнә Гуранын бә'зи елә ајәләриндә тәсадүф еднлри ки, ејни дәрәчәдә гијмәтли ола биләчәк бир вә ја бир нечә сурә гошуб демәләри һәмин ајәләрдә аллаһа инанмајанлара тәклиф еднлири (мәсәлән, 2, 21; 10, 39; 11, 16); һәмчинин елә ајәләрә дә тәсадүф едилри ки, орада аллаһ сурәләр васитәси илә әләмәт вә ишарәләр (ајат — ајәләр) верднјини билдиррири (24, 1); бундан башга бу сөзә, өз пејғәмбәрләриннин далынча мүһарнбәјә кетмәләрнини мүсәлманлара әмр едән фәснлдә дә (9, 87) тәсадүф едилри.

Сонралар Гураны учадан раһат охумаг үчүн отуз һис-сәјә (отуз чүз'ә) бөлдүләр вә ја он алты һисмә (һизбә — бөлмәјә) ајырдылар.

Гуран ајәләринин сајы (6211) Әһди-Чәдид (Инчил) ајәләринин тәхминән үчдә нки һиссәсннн тәшкил едир. Гуран кими әсәрдә гачынылмаз вә һәтта зәрури олан бир чох тәкрарлар бурадан чыхарылса, Гуран индикиндән хејли кичик олар. Лен-Пул¹ һаглы олараг гејд едр кн: «јәһуди рәвајәтләри, тәкрарлар, кечичи маһнјјәтдә чағырышлар вә шәхсн тәләбләр атыларса, Мәһәммәднн нитг-ләри чох аз јер тутар».

Мәһәммәд вә вәһј. Мәһәммәд өз вәһјләринин һансы мәнбәдән кәлдијини нечә изаһ едирдн? О дејирди ки, бу вәһјләрин мәнбәји, јалныз гәлби саф инсанлара мүјәссәр олан «сәма китабыдыр», «үммүл-китаб»дыр (13, 39), јә'ни «китаб анасыдыр». Мәһәммәдин өзү она әрәбчә назил олан бу китабын, анчаг бә'зи һиссәләринн дәрк етмиш-дир.

Бу вәһјләрин кәјдән нечә назил олдуғу һаггында Гуранда олдуғча гејри-мүәјјән мә'лумат верилр. Шүбһә-сиздир ки, Мәһәммәд бу хүсусда һеч вахт ајдын бир шеј демәмишдир. Дүрүст мүәјјән едилән тәкчә будур ки, аллаһ бир «руһ» васитәси илә Мәһәммәдлә сөһбәт едир-миш; Мәһәммәд бу «руһу» мәләк шәклиндә тәсвир едиб Чәбранл адландырыр. Даһа әввәлләр бу руһ Мәһәммәдин сәләфләринә дә өјүд-нәсиһәт вермишди: «Биз Мәр-јәмин оғлу Исаја ајдын ишарәләр вердик вә онун вәзиј-јәтини мүгәддәс руһ илә мөһкәмләндирдик» (2, 81 вә 254). Мәһәммәдин өзүнә кәлдикдә, аллаһ она әмр етмишди ки, ннанмајан динсизләрә белә десин: «Онлара сөјлә ки, ону һагг олан аллаһдан мүгәддәс руһ назил едир» (16, 104).

Еһтимал ки, Мәһәммәд өзүнә өјүд вериб дүз јола чағыран руһа бирдән-бирә ад вермәмишди. Мәһәммәд биринчи дөврдәки Гуранын ән кәзәл јерләриндән бириндә (53) дејир ки, ким исә онун кәзүнә кәрүнмүшдүр, лакин бурада Мәһәммәд онун адыны чәкмир. Мәһәммәд јалныз Гуранын ән сон һиссәләриндән бириндә онун адыны чә-кир (2, 91).

Рәвајәтә кәрә әввәлчә Мәһәммәднн гулагына бир уғул-ту сәси кәлирмиш. Сонра ону титрәтмә тутурмуш, рәнки гачырмыш, әл-ајағы титрәјирмиш вә хаһиш едирмнш ки,

¹ Лен-Пул, Степһн — никилвә шәргшүнасыдыр.

ону эбаја бүрүсүнлөр. Бә'зи сонракы Бизанс тарихчиләри онда өзүндән кетмә һалы олдуғуну јазырлар. Ола билсин, Мәһәммәд, доғрудан да, бу хәстәлијә тутулмушду. Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә белә һесаб едирдиләр ки, бу чүр хәстәләр чинлидир. Мәһәммәд өзүнә рамазан ајында назил олан илк вәһјдән (бах, Гуран, сурә 97) сонра тез-тез чушә кәлирди. Буна көрәдир ки, сонралар рамазан ајы оручлуг дөврү олду.

Рәвајәтә көрә Мәһәммәд өзү пејғәмбәрлијә башларкән вә һәтта даһа әввәл чох оруч тутармыш вә чох вахт кечәләр ибадәт едәрмиш. Бу дејиләнләр доғру исә (чүнки бунун доғру олдуғуну инкар едәнләр вардыр), онда демәк лазымдыр ки, оруч тутмағ Мәһәммәди тагәтдән салдығына көрә, башлыча оларағ кечәләр онун көзүнә хәјал көрүнмәснә сәбәб ола биләрди. Ән чох мә'лум олуб јајылмыш хәјаллардан бирн Мәһәммәдин кечә вахты ме'рач едиб көјә чыхмасы әһвалатыдыр. Мәһәммәд јухуда икән Чәбраил ону Бүрағ адында әфсанәви бир һејвана миндирир. Инсан башлы маджан ата бәнзәр бу һејван Мәһәммәди апарыб Јерусәлимә, Һеврона вә Вифлејемә чыхардыр вә Мәһәммәд бурада Ибраһим, Муса вә Исаја раст кәлир. Бу ме'рач мәсәләси мүсәлман шаирләри вә нәггашларынын чох севдији мөвзу олмушду. Мәһәммәдин адына чыхылан мө'чүзәләрдән бири бу ме'рач мәсәләси илә әлагәдардыр: Мәһәммәд әфсанәви Бураса миндији анда Јерусәлим мәсчидини јанындакы гаја үстүидә онун ајағынын изи (гәдәми-шәриф) галыбмыш. Диндар мүсәлманлар ислам аләминин бир чох башга јерләриндә дә бу чүр ајағ изләри тапырлар.

Әлбәттә, бүтүн Гуран чушә кәлмәјин мәһсулу ола билмәзди, чүнки чушә кәлмәк үчүн сои дәрәчә һәјечанлы олмағ лазымдыр вә бу вәзијјәтдә инсан анчағ гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләр дејир. Күмаи етмәк олар ки, Гуранын һәтта ән гәдим һиссәләри бир гәдәр дәјишдирилмишдир, лакин буну гәти шәкилдә сүбут етмәк олмаз. Буна бахмајарағ, Гуранын әсас чәһәтләриндән бири, гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләрдән ибарәт бир диллә ифадә едилмиш олмасыдыр. Гуранда композисија бүтөвлүјүнүн јохлуғу көзә чарпыр ки, бу рабитәсизлик мәһз Мәһәммәдин вәһјләрини характериндән ирәли кәлир. Гуранда тез-тез бир мөвзудан башга бир мөвзуја кечилмәси бунунла изаһ олунар ки, Мәһәммәдин вәһјләриә, башлыча

олараг Мәккәдәки әлелһдарларынын һүчумлары вә Мәдинәдә баш верән сijasи вә буна бәнзәр әһвалатлар сәбәб олурду. Бурасыны да дејәк ки, Гуранда мә'насы ајдын олан ајәләр илә мә'насы мүхтәлиф ола биләчәк ајәләр арасындакы фәрг Гуранын өзүндә (3, 5) дүрүст мүәјјән едилмишдир. Бундан әлавә, бә'зи вәһјләр јалныз исламдан әввәлки динләрин әмрләрини дејил, һәмчинин Мәһәмәдин өзүнүн даһа әввәлчә дедији Гуран ајәләрини дә инкар едир: «Биз бир ајәни ләғв едәндә, ја да онун унутулмасыны әмр едәндә, буну јалныз о заман едирик ки, бу ајәдән даһа јахшы вә ја она бәрабәр олан башга бир ајә вермиш олаг» (2, 100). Бир сөzlә, аллаһ даһа әввәлчә вердији әмрләри ләғв етмәкдән чәкинмир. Гуранын бу һүсусијјәти, ајәләри ләғв едән ајәләр илә ләғв едилмиш ајәләр һаггында бүтөв бир китабхана гәдәр тәфсирләрин јазылмасына сәбәб олмушдур.

Лакин Мәһәмәдин нәзәриндә онун дининин мәнбәји дә јәһуди вә христиан динләринин мәнбәјинин ејнидир: бу үч динин үчү дә билаваситә ејни сәма китабындан төрәмишдир. Гуран көјдән «сәлис әрәб дилиндә» назил олмушдур вә «гәдимдә јазылмыш Зәбур китабларында» (26, 195—196) Гуранын (габагчадан хәбәр верилән бир шәкилдә) ады чәкилир; Гуран Мусанын ганунларыны, Исанын Инчилини вә Давудун Зәбуруну тәсдиг едир. Лакин шүбһәсиздир ки, Мәһәмәд бу мүгәддәс китабларла билаваситә таныш дејилди. Һәм Гуранда (7, 156, 158; 62, 2), һәм дә рәвәјәтдә Мәһәмәд мүгәддәс китабларын мәтнини охумаг игтидарында олмајан бир савадсыз (үмми) кими тәсвир олунур. Мәһәмәд һәлә Мәккәдә олдуғу заман ислам дини илә ондан әввәлки динләрин бу ејнијјәтини гејдсиз-шәртсиз е'лан едирди. Лакин Мәдинәдә бу иддиаларынын гәтилијини јумшалтды. Гуранда Мәһәмәдин һәјатынын бу икинчи дөврүнә аид һиссәләриндә дејилир ки, јәһудиләрә сәма китабынын анчаг бир һиссәси назил олмушдур вә (даһа мүһүм олан чәһәт бурасыдыр ки,) онлар «сөzlәрин јерини дәјишдириб тәһриф едиләр» (4, 48): «Сиз еј китаб әһли оланлар! Сизин јаныныза кәлән рәсулумуз сәма китабындан кизләтдијиниз бир чох шејләри сизә ајдын көстәрәчәк вә бир чохуну ләғв едәчәкдир» (5, 18). Шүбһәсиздир ки, Гуран о заманкы Әрәбистанда јәһудиликдән вә христианлыгдан төрәмиш бир чох тәригәтләрин тә'сирини долајы јолла әкс етдирир.

Лакин Мәһәммәд көстәрдији фәалијәтин әввәлләриндә әрәб бүтпәрәстлијинин шнддәтли тә'сирнин һәлә һисс едирди вә бундан азад олмаға чалышырды. Јухарыда көр-мүшдүк ки, Гуран днлинин үслубу, онун өз арасында тез-тез гафијәләнән ибарәләринин дүзкүн олмајан вәзни (үч сурәдә бә'зи ајәләр нәгарәт кими тәкрарланыр), һәр һалда әрәб сәч'инә, јә'ни елә бил нәср формасына охша-јыр ки, орада өз арасында гафијәләнән сөзләр бир-бири-нә бәрәбәр фәсиләләрдән сонра тәкрарланыр. Чох еһти-мал ки, бу чүр бәлагәт (риторика) формасы дүзкүн ше'р вәзниндән әввәл олмушдур (әрәб тарихчиләри сәч'ини бир нечә нүмунәсини өз әсәрләриндә мүһафизә етмишләр). Лакин бу охшајыш јалныз заһирн охшајышдыр, чүнки әсил әрәб сәч'и вәзи вә аһәнкин дәгиг олмасыны тәләб едир, һалбуки Гуранда бу јохдур. Сонралар әрәб әдә-бијјатында өз шәклини дәјишдириб јенә дә ортаја чыхан әрәб сәч'и әввәлләрдә бүтпәрәст каһинләрин данышанда ишләтдикләри нитг формасы иди. Әрәбчә «каһин» сөзү-нүн гәдим јәһуди дилиндәки «кохен» сөзүндән әмәлә кәлдији дејилди. Лакин бу јалныз сәһи бәнзәјишдир, чүнки кохен һәм каһин, һәм дә илаһијјатчы демәк олдуғу һалда, каһин өз тәбиәтинә көрә кәләчәји гејбдән хәбәр верән фалчыдыр. Кәләчәји гејбдән хәбәр верән фалчы әрәб бүтпәрәстлији заманында башлыча рол ојнајырды. Ән мүһүм һалларда она мүрачиәт едирдиләр: мүһарибә һаггында онунла мәсләһәтләширдиләр вә бә'зән онун өзү бу мүһарибәләрә рәһбәрлик едирди, бир мүбаһисәни һәлл етмәсини, итән шејләрин тапылмасына, ишләнән бир чина-јәт мүгәсиринин ашкара чыхарылмасына көмәк көстәр-мәснини ондан хаһиш едирдиләр. Белә күман едирдиләр ки, каһинин көзүнә көрүнән хәјал мурдар бир гүввәнин тә'сири илә, иблисин (чин, шејтан) тәлгини илә әмәлә кәлир.

Лакин Мәһәммәд иблисдән дејил, бир руһдан бәһс едирди. Каһин дедијини гејри-мүәјјән бир шәкилдә, ов-сун дили илә ифадә едирди. Бу чүр овсунлара Гуранын ән гәдим замана аид һиссәләриндә дә тәсадүф олунур.

Гафијәли нәср, әсрарәнқиз руһун иштиракы вә тез-тез тәкрарланан овсунлар Мәһәммәдин әлејһдарларынын әли-нә әсас верирди ки, ону каһин ја да, даһа доғрусу, шаир һесаб етсинләр; о заманлар исә каһин вә ја шаир маһиј-јәт е'тибары илә бир-биринин ејни иди, чүнки белә һесаб едирдиләр ки, бүтпәрәст шаир дә өз иләһамыны чиндән

алыр. Дикэр тэрәфдән, нә сәбәбә Мәһәммәдин буну инкар едэрәк (52, 29; 69, 42; 81, 22) өзүнү нәзмин дүшмәни е'лан етдији (26, 221 вә сонракы әјәләр) дә әјдындыр; буна бахмајараг Мәһәммәдин бу һәрәкәти онун јери кәләндә шаирләрин исте'дадындан истифадә етмәсинә мане олмурду.

Бә'зиләри белә һесаб едирдиләр ки, Гуранын дили, сонралар дәјишмиш халг дилидир; лакин белә бир фикир тәнгид едилмәјә дә лајиг дејилдир. Гуранын үслубуна кәлдикдә демәк лазымдыр ки, онун бә'зән еһтираслы, бә'зән дә сакит үслубу, онун шаир үслубундан чох натиг үслубу вәһјләрин дөврүндән асылы олараг дәјишилирди. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу дәјишнкликләр сурәләрин тарихләрини, чох тәхминн олса да, мүәјјән етмәјә имкан вермишдир.

Гуран мәтнинин мүәјјән едилмәси. Мәһәммәд өләндә Гуран мәтнләринин һеч бир мәчмуәси һәлә тамам бир шәкилдә тәртиб едилмәмишди. Әлбәттә, бә'зи илк вәһјләри көстәрән әјәләр галмамышдыр. Лакин Гуранын бир чох парчалары јасты сүмүк, хурма ағачынын јарпагы, ја да даш үзәриндә јазылмышды. Ислам дининин мүгәддәс шәһәрләри бөјүк тичарәт мәнтәгәләри олдуғуна көрә бу шәһәрләрин әһалиси, әлбәттә, охумаг вә јазмаг билирди. Рәвәјәтләрдә һәтта Пејғәмбәрин јанында куја катиб вә зифәсиндә мирзәлик едән ашағыдакы шәхсләрин ады чәкилир: Үбәјји ибн Кәәб, Абдулла ибн Әбу Сәһһ вә хүсусилә Зејд ибн Сабит.

Бу дағыныг мәтнләрин биринчи мәчмуәсини тәртиб етмәк хидмәти Мәһәммәдин хәләфи Әбубәкрә вә ја, даһа доғрусу, бу иши көрмәсини она мәсләһәт көрән Өмәрә аиддир. Гуранын бүтүн әјәләрини әзбәрдән билән бир чох һафизләр һичри 11 вә ја 12-чи илдә јаланчы пејғәмбәр Мүсејлимә илә едилән мүһарибәдә һәлак олдуғларына көрә, Өмәр мүгәддәс мәтнин тамамилә итә биләчәјиндән еһтијат едәрәк Әбубәкри инандырмышды ки, (тәхминән 633-чү илдә) вәһјләрин һамысыны јығыб топламаг һаггында әмр вермәк лазымдыр. Әввәлчә Әбубәкр бу ишә киришмәјә чәсарәт едә билмирди, чүнки Пејғәмбәрин өзү бу барәдә она бир шеј демәмишди. Лакин, нәһәјәт разы олуб бу иши кәнч Зејд ибн Сабитә тапшырды. о да, һәм јазылмыш парчалардан, һәм дә пејғәмбәрин әһабеләринин јадында галанлардан нә тапмаг мүмкүн олдуса, бунларын һамысыны јығыб топлады, бирләшдир-

ди, ажры-ажры сәһифәләрдә [сүһуф] үзүнү көчүртдү вә Әбубәкрә тәгдим етди.

Рәсми сурәтдә танынмыш олмајан бу илк јазылы Гуран Әбубәкр вә Өмәрин тәшәббүсү илә јазылмышды. Бир нечә ил сонра хәлифә Османын заманында Гуранын гануни мәтни мүәјјән едиләндә бу илк јазылы Гуран бөјүк әһәмијјәт газанды.

Әбубәкр өләндән сонра бу илк јазылы Гуран хәлифә Өмәрин хүсуси малы олмушду; рәвајәтә көрә Өмәр бу јазылы Гуранын өз гызында, Пејғәмбәрин дул арвадларындан бири олан Һәфсәдә галмасыны вәсијјәт етмишди. Көрүнүр иддиә етмәк олар ки, јығылмыш материал мәчмуәси шәклнндә олан сүһуф, Зејдин редактә етдији шәклнндән фәрглндир. Беләликлә, истифадә едилмнш сүһуф өз әһәмнјјәтини итирди вә көрүнүр, садәчә бир һәдијјә олараг Һәфсәјә верилмишди.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, Зејдин редактә етдији мәтн јеканә дејилди. Мәһәммедин әһнабәсиндән: Үбәјји ибн Кәәб, Абдулла ибн Мәс'уд, Әбу Муса Абдулла әл-Әш'әри вә Мигдад ибн Әмр адында дөрд нәфәриндә Гуран материалы үзәриндә ишләмиш олдуглары дејилр. Бу мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән ишләнмиш Гуран материалында тәсадүф едилән фәргләр о гәдәр чүзидир ки, бунларын үзәриндә дајанмаға дәјмәз. Лакни бу фәргләр диндарлар арасында ихтилаф доғурду; рәвајәтә көрә Гуранын биринчи редактә мәтнн Дәмәшг, икннчиси — Куфә, үчүнчүсү — Бәсрә вә дөрдүнчүсү — Һомс шәһәрләриндә әһали тәрәфиндән гәбул едилмишди. Башлајан мүбаһисәләр ислам дининин бирлијини горху алтына алырды. Рәвајәтә көрә әрәб сәркәрдәләриндән Һүдәјфа хәлифә Османә мәсләһәт етди ки, (тәхминән 650-чи илдә) әмр версин, Гуранын сон мәтнн гәти олараг мүәјјән едилсин. Онда Осман бу иши Гуранын биринчи јазылы мәтнини ишләјиб һазырлајан Зејд ибн Сабитә тапшырмыш вә диқәр гүрејшиләри она көмәкчи вермишди.

Хәлифә Османын бу чүр һәрәкәтлә јалныз дини дејил, һәмчинни сијаси мәгсәд тәғтиб етдијини күман етмәк үчүн әсас вардыр. Али һакимијјәти чәтннликлә әлә кечирән Осман мүгәддәс китабын дәјишдирилмәјәчәк гәти мәтнини мүәјјән етмәклә өз мөвгејини мөһкәмләндирмәк истәјирди. Бир нечә нүсхә Гуран јазылды. Бу нүсхәләрдән бири Мәдинәдә сахланылды вә «инам», јә'ни әсас көтүрүлән нүмунә олду; о бири нүсхәләр, еһтимал ки,

Куфә, Бәсрә вә Дәмәшг шәһәрләринә көндәрилди, чүн-ки бу шәһәрләрдә бөјүк әрәб гарнизонлары варды. Ола билсин, бу шәһәрләрин әһалиси Гуранын гануни мәтниндән фәргли шәкилдә редактә едилмиш Гуран мәтнләриндән истифадә едирди; көрүнүр Гуранын гануни мәтниндән фәргли шәкилдә редактә едилән мәтнләр сонралар јандырылыб јох едилди. Рәвајәтә көрә Осман Гуранын бир нүсхәсини өз әли илә јазмышды. Бу доғру исә, онда чох еһтимал ки, Гуранын бу нүсхәси Мәдинәдә сахланылмыш нүсхә иди. Лакин Османын бу зәһмәти Зејдә вермиш олдуғуну күман етмәк даһа доғру оларды.

Рәвајәтә көрә бу рәсми Гуранда Үбәјјинин редактә етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил чатышмадығы һалда, Ибн Мәс'удун редактә етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил артыг иди. Бундан башга нүсхәләр арасында имла вә лүгәви чәһәтдән бә'зи фәргләр дә варды.

Лакин даһа чидди бир мәсәлә ортаја чыхды; бу чидди мәсәлә Османын редактә етдији мәтидә шүбһә ојандыра биләчәк јерләрин олуб олмадығы мәсәләси иди.

Мәсәлән, харичиләр Гуранын он икинчи сурәснин рәдд едиб демишдиләр ки, Јусиф илә Мисир ә'јанынын арвады һаггындакы ашиганә һекајә мүгәддәс китаба лајиг олмајан бир шејдир. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, бу чүр илһам аллаһдан назил ола билмәз. Лакин бу сурәнин јалһыз бир һиссәсинин ашиганә әһвалата һәср едилдији һәлә бир јана дурсун, шифаһн рәвајәтә көрә хүсуси шәхсләрин гәдим јазыларында да бу сурә гејд олунмушду. Бундан башга Нөлдекенин² һаглы гејдинә көрә бу сурә һәм дилинә, һәм дә үслубуна көрә Гуранын диқәр һиссәләринә тамамилә ујғундур.

Шиәләр иддиә едирләр ки, Гуранда Әлидән вә онун аиләсиндән бәһс едилән јерләр Османын әмри илә атылмышдыр. Онлар бу иддиаларыны сүбут етмәк үчүн Гуранын бә'зи јерләриндә рабитәсизлик олдуғуну көстәрирләр вә белә һесаб едирләр ки, һәр бир шиә нмамы Гуранын һәгиги мәтнини кизлиндән өз сәләфинә тәһвил верир вә «кизләнмиш имам» зүһур едәндә бу мәтн дә нәһајәт ашкара чыхачагдыр.

Тәқрар едирик ки, бу күнкү шәклиндә бизим замана гәдәр галан Гуранда бүтүн вәһјләрин һамысы јохдур.

² Нөлдеке, Теодор (1836—1930) — «Гуранын тарихи» монографijasы илә бир чох башга елми әсәрин мүәллифи олан алман шәргшүнасыдыр.

Бунун эвезиндә Гуранда бир чох изаһедичи элавэләр вә (чидди әһәмијјәти олмајан) чалаг кими һашијәләр вардыр; јери дәјишдирилмиш ибарәләрә дә тәсадүф едилир. Лакин бурада бир сахтакарлыг олдугунун һеч данышығы да ола билмәз, чүнки белә бир шеј олсајды, мө'мин мүсәлманлар дәрһал е'тираз едәрдиләр. Ән көһнә әрәб тарихчиләри дә бу барәдә һеч бир шеј демнрләр.

Ијирми доггуз сурә ајры-ајры һәрфләрлә башлајыр вә бу сурәләрин, демәк олар, һамысы һичрәтдән билаваситә әввәлки дөврә аиддир. Бу һәрфләр Гуранын мүсәлман вә гејри-мүсәлман тәфсирчиләрини бу күнә гәдәр чашдырыр. Мүсәлман алимләри әввәлчә белә күман едирдиләр ки, бу һәрфләр ихтисар едилмиш сөзләрдир, буна көрә дә бунларда бир мә'на ахтарырдылар; лакин сонра онлар белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу һәрфләр анчаг аллаһын өзүнә мә'лум олан бир сирдир. Бә'зи европалы шәрғшүнаслар да бу һәрфләри ихтисар едилмиш сөз һесаб едирдиләр. Бә'зиләри дә дејирдиләр ки, бу һәрфләр, вахты илә Зејдин истифадә етдији Гуран нүсхәләринин илк саһибләринин адларынын баш һәрфидир. Сурәләрин башлыглары сонралар верилдији кими, һәмин сурәләрин дә ајәләрә бөлүнмәси сонралар олмушдур.

Хәлифә Османын әмри илә редактә едилән Гуран мәтиндә сонралар јени-јени дәјишикликләр олунмадығыны күман етмәк дүз олмаз. Бу дәјишикликләрин әсас сәбәбләри, Гуран мәтнләринин үзүнү көчүрдүб јени нүсхәләр чыхарданларын етдији сәһвләр иди; Гуран охумағы сәнәт етмиш адамлар мүгәддәс мәтнләрин көһнә шәклини әзбәрдән билирдиләр вә едилән бүтүн редактәләрә бахмајараг бу мәтнләри јадларында сахлајырдылар; мүкәммәл олмајан әрәб әлифбасынын нөгсанлары да бу сәһвләрә сәбәб олурду, чүнки әрәб әлифбасында инсан һәрфләри асанлыгла дәјишик салыб бир һәрфин јеринә башга бир һәрф охуја биләр, бундан башга әрәб әлифбасында гыса сәслиләр јазыда һеч бир һәрф илә көстәрилмир (лакин бу вәзијјәт, мәсәлән, фе'лин мә'лумму, јохса мәчһул фе'л олдугуну, һансы шәхси көстәрдијини, бу вә ја башга бир һәрфи тәшдидлә охумағын лазым олуб олмадығыны дәрһал баша дүшмәјә мане олмур). Бу чүр дини мәсәләләр Әмәвиләри чох аз дүшүндүрдүјүнә көрә онлар бу фәрғләри арадан галдырмага чалышмырдылар. Һалбуки бу фәрғ вә ихтилафлар диндарлар ичәрисиндә кетдикчә

даһа артыг нараһатлыға сәбәб олурду. Нәһажәт, X эсрдә бир нечә тәшәббүсдән сонра Гуранын рәсми мәтни гәти шәкилдә мүүжән едилди вә једди нәфәр мәшһур руһани бу рәсми мәтни өз нүфуз вә е'тибары илә әсасландырды; бу једди нәфәрдән һәр биринин јанына Гуран охумагда тәчрүбәли олан ики адам да тәһким едилмишди. Онда ихтилафларын арасы кәсилди. Гураны редактә едән бу једди руһанинин нүфуз вә е'тибары XI эсрдә, демәк олар, һамы тәрәфиндән гәбул вә тәсдиг олуңду. О заман Гураны охумаг үчүн гәбул едилән једди үсулдан икиси бу күнәдәк галмышдыр; бунлардан бирн Мнсирдә, бири дә Шимали Африкада ишләниб һазырланмыш үсулдур. VIII әсрин нкинчи јарысында әрәб әлифбасы тәкмилләшдириләрәк, сәслиләри јазыда кәстәрмәк үчүн әввәлчә нөгтәләр, сонра исә кичик чизкиләр шәклиндә хүсуси ишарәләр ишләдилмәјә башланды вә, беләликлә, охумаг заманы сәһв етмәк еһтималы тамамилә арадан галдырылды.

Гуранын мәзмуну вә хронолокијасы. Мә'лумдур ки, Гуранда сурәләрин јерләшмә сырасы сурәнин бөјүк-кичклијиндән асылыдыр; ән гыса (вә ејни заманда ән көһнә) сурәләр Гуранын ахырындадыр. Зејд вә онун әмәкдашлары бу иши көрәркән әјәләрин мәзмунуну әсас көтүрә билмәздиләр, чүнки вәһјләрин гырыг-гырыг парчалар һалында олмасы буна мане олурду. Онлар сурә вә әјәләри хроноложи гәјдада јерләшдирмәк үзәриндә дүшүнә билмәздиләр, чүнки бунларын тарихини мүүжән етмәк вахты чоҳдан өтүб кечмишди. Лакин Гуран сурәләринин јерләшмә сырасында даһа узун сурәдән даһа гыса сурәјә кечмәк гәјдасында ики истисна вардыр: әввәлән, Гуранын ахырдан ики сурәси (мәһз Ибн Мәс'удун редактә етдији Гуранда чатышмајан 113 вә 114-чү сурәләр) ән гыса сурә дејилдир; бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, бу сурәләр тамамилә башга характердәдир; маһијјәт е'тибары илә бу сурәләр чин әлејһинә овсундур; икинчиси, Гуранын биринчи сурәси (фатиһә, јә'ни «ачан» сурәси) китабын әввәлиндә јерләшдирилмишдир (һәрчәнд ки, бу сурәдә чәми једди әјә вардыр); шүбһәсиз она көрә ки, бу сурә дуа шәклиндәдир вә ону охујуб гуртарандан сонра адәтән «амин» дејилдији һалда, дикәр сурәләрин охунмасы гуртарандан сонра бу сөз дејилмир; бундан әлавә бу сурәни мүмкүн олдуғу гәдәр тез-тез охумаг һаггында хүсуси кәстәриш (15, 87) вардыр.

Гуран сурәләрини јерләшдирмәк үчүн Зејд илә әмәк-

дашларынын гәбул етдији бу сүн'и гәјда дәрин дүшүнән адамлары гане едә билмәзди. Даһа илк дөврдәки тәфсирчиләр Гураның ајры-ајры һиссәләринин үслубу арасында кәскин бир фәрг олдуғуна фикир вермиш вә Мәһәмәдин һәјатында баш вермиш һадисәләрә бир нечә сәтһи ишарә олдуғуну көрмүшдүләр. Беләликлә, сурәләрин тарихини гојмаг мәсәләси ортаја чыхды.

Әлбәттә, сурәләрин тарихинин гојулмасы, ајры-ајры вәһјләрин мејдана кәлмәси сәбәбләринин ајдынлашдырылмасына әсасланмалы иди, бунун үчүн нсә дәгиг мә'лумат јох иди. Буна бахмајараг, белә көрүнүр ки, 8-чи сурә Бәдр вурушмасы илә, 33-чү сурә хәндәк мүһарибәси илә, 48-чи сурә һүдәјбијјә сазиши илә әлагәдардыр; 30-чу сурәдә, тәхминән 614-чү илдә иранлыларын бизанслылары мәғлуб етдијинин хатырладылдығына тәсадүф едилир. Лакин бу чүр мә'лумат чох аздыр вә бунларын һамысы Мәдинә дөврүнә аиддир. Мүсәлман тәфсирчиләри һәр васитә илә чалышырдылар ки, ајры-ајры Гуран ајәләриндә тарихи фактларә аид бир ишарә кәшф етсинләр, лакин онларын бу сә'јләрдән әлдә етдији нәтичәләр чох вахт мүбаһисәли олурду.

Буна көрә дә Гуран мәтнинин хронолокијасыны мүәјјән етмәк үчүн даһа мә'тәбәр јол, тарихи характердә олан еһтимааллар дејил, Гуран үслубунун билаваситә арашдырылмасындан ибарәтдир. Бә'зи әрәб тәфсирчиләри даһа әввәлчә бу јолда тәшәббүсләр етмишдиләр. Мәсәлән, Сәмәргәнди гејд едир ки, Гураның Мәккә вә Мәдинә сурәләриндә диндарларә мүрачиәт бир-бириндән фәргли ибарәләр («Еј чамаат!» — «ја әјјүһәннас!» вә «Еј диндарлар!» — «ја әјјүһәддин!») ишләдилмишдир. Гысача десәк, Гуран мәтнләри тәсниф едиләркән бунлар ики група ајрыла биләр: Мәккә группу (һичрәтдән әввәлки групп) вә Мәдинә группу (һичрәтдән сонракы групп). Бу ме'јар, мүтләг олмаса да, мүәјјән мүсбәт нәтичәләр верир.

Һичрәтдән әввәлки сурәләр. Рәвајәтләрдә биринчи дөвр сурәләри һаггында чох аз мә'лумат вардыр. Мәһәмәдин һәјатына даир хроноложи фактлар бүтүнлүклә мүәјјән едилмәмишдир вә бу вәзијјәт хусусән һичрәтдән әввәлки дөврә аиддир. Мәһәмәдин ән јахшы тәрчүмеји-һалыны јазан Ибн Һишам³, әслиндә, һеч бир тарих кәс-

³ Ибн Һишам [834-чү илдә өлмүшдүр] — Мәһәмәдин һәлә VIII әсрдә Ибн Исһаг тәрәфиндән јазылмыш тәрчүмеји-һалыны ишләјиб дәјишидирән әрәб филологудур.

тәрмир; бу исә Мәккә сурәләринин дүзкүн тарихинин мүәҗҗән едилмәсинн чох чәтинләшдирир. Лакин Гурандакы бә'зи фикр, шүбһәсиз, бу биринчи дөврә аиддир. Мәсәлән, Мәһәммәд өлүләрин ирәлидә дириләчәҗини вә бир тәк аллаһын мөвчуд олдуғуну атәшин бир диллә деҗәндә, һеч дә шаир олмадығыны чидди шәкилдә сөҗлә-җәндә вә бүтпәрәстләрин тәзәчә анадан олмуш гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырмаг адәтләрини пислә-җәндә, шүбһәсиз ки, она Мәккәдә назил олан вәһҗләрдән бәһс едилир. Јери кәлмишкән бу чәһәти геҗд етмәк мүһүмдүр ки, илк заманларда Мәһәммәдин ирәли сүрдү-јү әсас фикир тәкаллаһлылыг деҗил, јахынлашан гиҗә-мәт фикри иди. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу фикри христианлардан әхз етмишди.

Алмаи шәргшүнасы Г. Веҗл⁴ вә ондан сонра Т. Нөл-деке Гуранын өзүндән көтүрдүкләри ме'җарлара, јә'ни онун сөз лүғәти вә үслубуна әсасланараг, Мәккә вәһҗләринә аид сурәләри үч група аҗырырлар.

1. Биринчи група дахил олан сурәләр, әдәби чәһәтдән мүкәммәл сурәләрдир. Чүр'әтли образлар илә бәзәниб јүксәк үслуб илә ифадә едилән гыса вә олдуғча вәзтли аҗәләрдә садә вә еҗни заманда чидди нәсиһәтләр верилир. Бу аҗәләрин мә'насы бир чох һалларда, хүсусән чәтин баша дүшүлән еҗһамлы ишарәләр едилдији јерләрдә аҗдын деҗилдир. Бундан башга бу группа овсунлара чох тез-тез тәсадүф едилир; бу овсунлар әксәријҗәт е'тибары илә тәбиәт һадисәләринә әсасланса да, бир чоху тапмача кими галыр. Бу овсунлар иисаны өзүнә бир ничат јолу тапмаг үзәриндә дүшүнмәҗә чағырыр. Мәһәммәдин мүасирләри һәҗәчанлы дүҗғу ифадә едән гыса сурәләрин һамысыны деҗил, мүәҗҗән бир һиссәсини баша дүшмүшдүләр. Бу сурәләрин ән көһнәси 96-чы сурә һесаб олунур.

2. Икинчи групп сурәләри даһа сакит сурәләрдир, бурада овсун тәдричән өз јерини бу кими ибарәләрә тәрк едир: «Бу, аллаһын вәһҗидир» ја да аллаһ өз Пеҗғәмбәринә әмр верир: «Сөҗлә!». Гиҗәмәт һаггында габагчадан верилән хәбәр, е'лан едилән тәкаллаһлылыг фикри гаршысында икинчи сыраја кечир, Мәһәммәд бүтпәрәстләрлә әлагәни гәти олараг кәсир. Сурәләр узаныр. Бу сурәләрдә әхлаг гаҗдалары вә адәтләр һаггында бә'зи геҗри-мүәҗҗән көстәришләрә, Мәһәммәдин әввәлки пеҗғәм-

⁴ 1808—1889-чу илләрдә јашамышдыр.

бэрлэр һаггында еһамлы ишарэлэринэ тәсадүф едилир.

3. Мәккә сурэлэринин үчүнчү группунда пейғәмбэрләр һаггында сөйләнән бу чүр рәвајәтләр кетдикчә чоһалыр; көрүнүр бу рәвајәтләр јәһудилэрин әгәдә⁵ әфсанэлэрини тутгун бир шәкилдә әкс етдирир. Бу чүр рәвајәтләр тәһминән 1500 әјәдән ибарәтдир, јә'ни Гуранын дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Гәдимдә пейғәмбэрлэрин сөзүнә гулаг асмагдан бојун гачыран инсанлара аллаһын нечә чәза вердији бу рәвајәтләрдә динсиз кафирләрә көстәрилмәјә сә'ј еднлир. Тәкрарлары чох олан бу үчүнчү групп сурэлэринин јазылыш үслубу даһа о гәдәр дә гәти олмајыб шаиранә үслубдан чох натиглик үслубуна охшайыр; буна көрә дә әфсанэлэрин фолклор чәһәтдән мараглы олмасына баһмајараг китабын бу һиссәси онун ән аз диггәтәләјиг һиссәсидир. Даһа көһнә сурәләрдә чох тез-тез тәсадүф едилән овсунлар бурада тамамилә итиб јох олур. Аллаһын ады тез-тез «рәһман» (јә'ни «рәһмли, мәрһәмәтли») сөзү илә бирликдә чәкилир. Вахт е'тибары илә ән сонракы сурәләрдә бу сөз даһа ишләнмәјиб итир. Шәргшүнаслардан бири буну белә изаһ едир: көрүнүр Мәһәммәд еһтијат едирди ки, бирдән диндарлар бу «рәһман» аллаһа башга бир аллаһ кими баһа биләләр. Мәккәлнләр Һүдәјбијјә сазишиндә бу адын чәкилдији дүстурдан әл чәкиб көһнә дүстуру сахламыш, «ја аллаһ, сәнин адынла!» демишдиләр.

Беләликлә, сурәлэрин шаиранә үслубда ифадә едилән биринчи группу Мәһәммәдин көстәрдији фәалијјәтин илк дөрд илинә, јарышаиранә вә јарынатиг үслубунда олан икинчи групп сурәләр бу фәалијјәтин бешинчи вә алтынчы иллэринә, нәһәјәт, натиглик үслубундакы вәһј сурәлэри бу фәалијјәтин һичрәтдәи әввәл алтынчы илинә ујғундур. Гуранын Мәккә сурәлэри һиссәлэринин Нөлдәкә тәрәфиидән гәбул едилән тәсиифи беләдир. «Бу вәһјләр китабынын ән көһнә һиссәлэринин мәзмуну — ахирәт вә гијамәтин парлаг бојаларла тәсвир едилмиш лөвһәләриидән, инсанын динсизлији вә дүнја һәјатыны бир тәрәфә гојуб өзүнү ахирәт вә гијамәтә һазырламасы чағырышларындаи, гәдим халгларын тәләји вә онлар үчүн көндәрилмиш пейғәмбэрләрә бу халгларын мүнәсибәти һаггында нағыл едиләи рәвајәтләрдән, дүнјанын јарадыл-

⁵ Ә г ә д ә — Талмуд әдәбијјатынын о сәһәсинә дејилир ки, орада дини әһлаг тәсәввүрлэри вә дини әмрләрдән бәһс едилир.

масы рәвајетиндән, һәмчинин аллаһын һәр шејә гадир олдуғуну вә өзүндән асылы олан һәр бир чанлы мэхлугаты истәрсә мәһв едә биләчәјини, истәрсә дирилдәчәјини сүбут етмәк үчүн инсанын бир мө'чүзә кими јарадылмасы һаггындакы рәвајәтдән ибарәтдир» (Голдсијер).

Һичрәтдән сонракы сурәләр. Бурада әмрләрә Гуранын јалныз о һиссәләриндә тәсадүф едилир ки, бу һиссәләрдә һичрәтдән сонракы дөврун вәһјләри вардыр. Мәдинә дөврүнүн бу сурәләри дини вә сијаси һанунверичи тәрәфиндән јазылмышдыр; һәм дә елә бир һанунверичи тәрәфиндән ки, о өз динини даһа хүтбәләр охујараг тәблиғ етмәјиб, дини нәзәријјәни системә салмалы вә ејни заманда јени чәмијјәтин бүнөврәсини гојмалыјды. Бу сурәләрин мүхтәлиф әмрләриндә ишләдилән јени сөзләр һесаба алынмазса, бу сурәләр үслуб чәһәтдән Мәккә сурәләринин үчүнчү группундан, демәк олар, фәргләнмир. Вәһјләрин сон ајәсн мәсәләсиндә ирәли сүрүлән рә'јләр бирибириндән фәрглидир. Бир чох мүәллифлорин рә'јинә көрә сон ајә 5-чи сурәнин 5-чи ајәсидир.

Сурәләрин мәзмунуна кәлдикдә, бурада о заман баш верән һадисәләрә аид бә'зи ишарәләр вардыр. Мәсәлән, Пейғәмбәрә вә онун аиләсинә лазымынча һөрмәт етмәк һаггында чағырын вар; «аллаһ јолунда» чаныны вериб шәһид оланлар тә'риф едилир; ислам дининә рнјакарлыг едән «мүнафигләрә», һәмчинин христианларын үч сифәтдә бирләшмиш аллаһына һүчумлар едилир (мәсәлән, 4, 169: «Мәрјәмин оғлу Исајн-Мәсиһ аллаһын анчаг рәсулудур, онун Мәрјәмә назил етдији сөзүдүр, онун руһудур... демәјин: үч сифәтдә бирләшмиш аллаһ... аллаһ анчаг бирдир». Һәнгәтән, Исанын ады анчаг Мәдинә сурәләриндә чәкилир); јәһудиләр әлејһинә дә һүчумлара тәсадүф едилир. Јәһудиләр һаггында бу чәһәти хатырлатмаг лазымдыр ки, Мәккә сурәләриндә Ибраһим јалныз әрәбләрлә һеч бир әлагәси олмадан Мәһәммәддән әввәлки пейғәмбәрләрдән бири кими кәстәрнлир. Мәдинә сурәләриндә исә Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәсини кәсәндән сонра Ибраһимин фәалијјәти билаваситә әрәбләрлә әлагәдар едилир; Гуранда јазылдығына көрә Ибраһим өз оғлу Исмаил илә бирликдә јалныз Мәккә мә'бәдини тә'сис етмәклә галмајыб илк тәмиз дини јаратмышлар вә јәһудиләр илә христианларын тәһриф етдији әсил бу дини Мәһәммәд бәрпа етмәјә сә'ј кәстәрир.

Дини вә мүлкн ишләр илә чинајәт ишләринә аид әмр-

ләр башлыча оларак 2,4 вә 5-чи сурәләрдә топланмышдыр; бу сурәләрдә исә 500-дән артыг ајә (Гуранын тәгрибән онда бир һиссәси) вардыр. Лакин Мәдинә сурәләриндә сөзүн там мәнасы илә бир ганун мәчәлләси тапмаг олмаз вә јенә дә тәкрар едиб демәк лазымдыр ки, һәддән артыг јайылмыш јанлыш бир фикрә әкс оларак, мүсәлманларын мүһакимә үсулу Гуран әсасында дејилдир. һәмчинин белә дүшүнмәк олмаз ки, Мәдинә сурәләри анчаг ганунверичи маһијјәтдәдир. Бунлардан бә'зи ајәләри Гуранын ән көзәл јерләриндәндир (мәсәлән, 2, 135 вә сонрақы ајәләр). Бә'зи дикәр ајәләр нүмунә ола биләчәк мүсәлманын дини е'тигадыны вә вәзифәләрини тамамилә ајдын шәрһ едир (мәсәлән, 2, 172: «Мө'минлик онда дејилдир ки, сиз үзүнүзү шәргә тәрәф чевирәсиниз, ја да гәрбә тәрәф; мө'мин бланлар онлардыр ки, аллаһа, ахирәт күнүнә, мәләкләрә, мүгәддәс китаба, пејғәмбәрләрә инанырлар; ону севдикләринә көрә өз әмлакындан јахын адамларына, јетимләрә, јохсуллара, јолчулара, диләнчиләрә, һәмчинин гуллары азад етмәк үчүн верирләр; намаз гылырлар, зәкат верирләр, әһд едиб өз өһдәләринә көтүрдүкләрини дүрүст јеринә јетирирләр, фәлакәтә уфрајанда, дәрдә дүшәндә вә бир мүсибәт баш верәндә сәбирли олурлар. Бу чүр адамлар дүз адамдырлар; бу чүр адамлар мө'миндирләр»).

Голдсијер дүзкүн баша дүшмүшдүр ки, Гурандақы әмрләрдә бир тәрәфдән бүтпәрәст адәтләринин вәһшичәсинә долашыглыгына гаршы көстәрилән әксүл-әмәл вар, дикәр тәрәфдән исә бу әмрләр бир-биринә зидд фикирләр гарышыгы характериндә олан гајдалар мәчмуәсидир. Мәсәлән, Мәккәјә зијарәтә кетмәк мәрәсими әрәб бүтпәрәстләриндән алынмышдыр; намаз гылмаг мәрәсими шәрги христианлыгла әлагәдардыр; оруч јәһудиләрин төвбә оручуну тәглид едир. Гуранда дикәр тә'сирләрин дә изи вардыр. Голдсијер Гуранда гностисизм⁶ (мәсәлән, «нур, ишыг» адланан сурәдә, 24, 44) вә Маздеизм⁷ мәзһәбләринин изи олдугуну гејд едир.

⁶ Гностисизм — илк христианлыг үнсүрләри илә Әфлатунун (Платонун), Пифагорун вә стоикләрин фәлсәфәләриндәки бә'зи фикирләрин бир-биринә гарышмасындан әмәлә кәлмиш дини-мистик нәзәрнә јәјә дејилр. II—III әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә јайылмышды.

⁷ М а з д е и з м (әдәбијјатда «Мәздекилик» дә ишләнир.) — хәјир аллаһы Маздаја (Һүрмүзә) ситајишә әсасланан динә дејилр бизим срадан әввәл биринчи минналијин биринчи јарысында Иранда вә Азәрбајчанда јайылмыш бу динин бир ады да вар: парензм.

Сүннә

Нә гәдәр ки, Мәһәммәд сағ иди, мүсәлман ичмасыны (үммәтини) идарә едирди; лакин о өлөндө мә'лум олду ки, Гурандакы әмрләр бүтүн дөвләт мәсәләләри илә ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк үчүн һеч дә кифајәт етмир. Буна көрә дә белә бир мәсәлә үзәриндә дүшүнмәк лазым кәлди ки, Мәһәммәдин сағлығында һәр дәфә лазым оlanda Гураны тамамлајан пејғәмбәр вәһјләрини нә әвәз едә биләр?

Әввәлчә, ортаја чыхан бир суала Гуранда чаваб тапмаг мүмкүн олмајанда үч үсул ишләдилирди; биринчи, «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләр», јә'ни Пејғәмбәрин һәрәкәт вә әмәлләри нүмунә кими көтүрүлүрдү (сүннә); икинчиси, Мәдинә шәһәринин гәдим адәтләринә әл атылырды (Мәһәммәдин өзү бу адәтләрдән аз истифадә етмәмишди); нәһајәт, һаким, ола биләчәк даһа јакшы бир васитә ортада мөвчуд олмајанда өз адил вичдаһына (өз рә'јнә) мүрачиәт едирди.

Беләликлә, ислам тарихинин һәлә илк дөврүндә бир-биринә зидд олан икн аслајыш тәрзи ортаја чыхмышды. Әввәлән, Пејғәмбәрин вердији ганун әмрләринин истифадә едилмәси, јә'ни сәнәдләрә әсасланан аслајыш тәрзи; икинчиси, мәсәләнин мүстәгил сурәтдә арашдырылмасы, јә'ни мүчәррәд характердә олан аслајыш тәрзи. Ислам тарихинин илк дөврүндә фәғиһ (гануншүнас; әрәбчә гануншүнаслыг мә'насына кәлән «фигһ» сөзүндән) Гуранда чатышмајан ганун һөкмләринин вә чох мәһдуд мигдарда «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләрин» јерини долдурмаг үчүн өз рә'јнә мүрачиәт етмәли олурду; лакин даһа сонракы заманларда чох кениш јајылан бу үсул, илк дөврдә кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт газанан сүннә үсулу илә демәк олар, тамамнлә сыхышдырылыб арадан галдырылмышды.

Бәс сүннә нәдир? Гуранда тәсадүф едилән «әчдадын сүннәси» вә «аллаһын сүннәси» ифадәләри, днисиз олдуғлары үчүн чәзаландырылмыш халғлара гаршы аллаһын рәфтары мә'насындадыр. Лакин Гурандан кәнарда «сүннә» сөзү Мәһәммәднн һәрәкәт вә әмәлләрн, һәмчинин онун дедикләри мә'насында ишләдилирди. Венсинк⁶ тама-

⁶ Венсинк, Арент (1882—1939) — голландјагы исламшүнасыр

милә һаглы олараг јазыр ки, «Сүннәјә риајәт етмәк, мү-
әјјән мә'нада, Мәһәммәди тәглид етмәк мә'насына кәлә
биләрди». Даһа кениш мә'нада ишләдилән сүннә, јә'ни
гәдим ичманын адәтләри вә гајдалары мәчмуәси, — мү-
сәлман шәриәтинин әмәли вә нәзәри әсаслары мә'насына
кәлирди. Јәһудиләрдә олдуғу кими мүсәлманларда да сүн-
нә ағыздан-ағызга кечиб јазылы гауну тамамлајырды.
Сүннәдән кәнара чыханлар «јенилик кәтирмәк, јенилик»
мә'насына кәлән бид'әт вәзијјәтинә дүшүрдү. Сонралар
бид'әт сөзү «шәкк» мә'насында ишләдилди вә һәтта күфр
(там динсизлик) сөзүнүн синоними олду. Һалбуки бид'әт,
һәнгигәт ахтарылыркән едилән хәтанын нәтижәси олдуғу
һалда, күфр гәсдән мүгавимәт кәстәрмәк мә'насына кәлән
һәрәкәт иди. Лакин мүһафизкарлар јенилик кәтиримә-
сини гадаған едиләрсә, либераллар ислам дининин тә-
камүлүнү нәзәрә алараг, дин мәсәләләриндә мө'тәбәр
сајылан шәхсләрин «үмуми разылыг рә'ји» (ичма) вермә-
си шәрти илә динә јенилик кәтирилмәсинә бә'зән ичазә
верирдиләр.

Арадан чох кечмәдән е'лан едилди ки, сүннә Гуран-
сыз кечинә биләр, лакин Гуран сүннәсиз кечинә билмәз.
Мө'мин мүсәлманларга верилән: әһл-әс-сүннә, јә'ни «сүн-
нә әһли», ја да «сүнниләр» ады бурадан әмәлә кәл-
мишдир.

Сүннәләрн Мәһәммәдин әшабәләри јајырдылар, чүн-
ки мүвафиг бир тәсадүф дүшәндә онлар Мәһәммәдин
нечә һәрәкәт етдијини, нәләр дедијини вә һәтта бир шеј
демәјиб сусдуғуну хатырлајыб дејирдиләр вә бунларын
һамысы мүәјјән шәраитдә бир нүмунә вәзифәсини көрә
билирди. Беләликлә, сүннә «аллаһын кәламыны» тамам-
ламаг вәзифәсини чох тез көрмәли олду вә истәр она
ујғун олсун, истәр ону тәфсир етсин, истәрсә дә јени
һөкмләр тәтбиғ етсин, — бу фәргләрдән асылы олмадан
һәмин вәзифәсини көрдү. Бу вәзијјәт мәтнләри тәфсир
вә мүзакирә едән һүгүгшүнасларга јанашы олараг, Мә-
һәммәдин вә онун әшабәләринин һәјатынын ән хырда тә-
фәррүаты илә әлагәдар олан бүтүн рәвајәтләри [һәдис-
ләри) топламаг вә јазмаг мәгсәдини өз гаршысына гој-
муш мүәјјән алимләр категоријасыны доғурду.

Рәвајәтләр (Һәдисләр)

Минләрчә рәвајәт нечә топланды?

Әввәлчә Мәһәммәдин һәлә сағ олан әһабәләринә («саһиб», чәм шәкли «сәһәбә»), сонра «табиинә» (әһабәләрин хәләфләринә, Мәһәммәддән сонракы биринчи нәслә), даһа сонра «хәләфләрин хәләфләринә» мүраһиәт едирдиләр. Һәдис һөкмән ики һиссәдән: бири мәтндән, бири дә һәм бу мәтни нағыл едән адамын, һәм дә кимә нағыл едилмишсә, о адамын адындан («иснад», јә'ни әсас, дајағ) ибарәтдир. Голдсијер («Dogme», сәһифә 36 вә сонракы сәһифәләр) бә'зи ән көзәл рәвајәтләрин мәтнини өз китабында кәтирир. Мәсәлән, бу рәвајәтләрдән бириндә Мәһәммәдә ашағыдакы сөzlәр иснад верилир:

«Јохсуллары сев, һәмишә өзүндән ашағыдакылара бах вә һеч вахт өзүндән јухарыдакылара бахма; һеч вахт һеч кәсдән бир шеј хаһиш етмә; гоһумларын бир пислик едиб сәни дәрдә салмыш олсалар да, онлара сәдагәтли ол; дедијин сөз нә гәдәр ачы олса да, һәмишә дүз даныш, гојма сәни тәһгир илә товлајыб аллаһын јолундан чыхартсынлар...»

Ислам динн јајылдығы заман јаделли фикирләр вә тә'сисләрлә тәмас етмишди. Бу вәзијјәт ичтимаи тәкамүлә сәбәб олду; одур ки, рәвајәт јығанлар *pro fraud* (мә'сум алданма) һалында олдуғларыны тәдричән баша дүшдүләр вә өз зәманәсинә ачыгдан-ачыға ујғун олмадығына көрә һәтта мүсәлман тәнгидчиләринин өзүнү тәәччүбә салан бә'зи рәвајәтләри мүасирләшдирдиләр; онлар белә һәрәкәт етмәклә бу рәвајәтләри өз зәманәснинн һүгүги тәләбләринә ујғун шәклә салмағ истәјирдиләр.

Һәдисләрин бу чүр тәкамүлү үзәриндә итаәт алтына алынмыш халғларын динләринин тә'сирин јох дејилдир. Голдсијер кәшф етмишдир ки, һәдисләрдә христианларын инчиләри вә шүбһәли дини китабларда ирәли сүрүлән фикирләрлә гәдим јәһуди вә еллин фикирләринин изләри вардыр вә бүтүн бу фикирләр тәрбијәви мәгсәдлә Мәһәммәдин ағзындан чыхмыш сөzlәр кими гәләмә верилир. «Ән марағлы проблемләрдән бири... бу мүхтәлиф материалларын чох гәдим гол-будағлары илә бирликдә һансы мәнбәләрдән әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәк вә мөвчуд олдуғуну көстәрдији фикир чәрәјанларыны кәшф етмәкдир». Голдсијер вә Снук Гүргронје сүбут етмишләр ки, һәдисләринн чоху, ислам дининин илк дөврүндә һаким

олан фикирлэри экс етдирир ки, бу да ислам дининни тәкамүл тарихини тәдгиг етмәк үчүн һәдисләрә шәксиз гижмәт газандырыр. Бә'зи һәдисләрдә олан сijasи тәма- јүл, каһ Османын тәрәфдарларына, каһ да Әләвиләрә ду- јулан рәғбәти, ја да бәдхаллығы ифадә етмәклә бу һәдис- ләрин нә заман јазылдығыны мүәјјән етмәјә имкан верир.

Лакин Гуран мәсәләсиндә олдуғу кими, бурада да мү- сәлман алимләри һәдисләрин мәтнини чох тез тәнгид ет- мәјә башламышдылар. Бу тәнгидләр башлыча оларағ, мәтиләри нағыл едән о адамлара гаршы јөнәддилмиш- ди ки, нснадларда онларын ады чәкилирди. Бу адамла- рын тәрчүмеји-һалынын тәдгигинә вә онлара нә дәрәчәдә е'тимад едилә биләчәји мәсәләсинин ајдынлашдырылма- сына бир чох әсәр һәср едилмишди. Онлара нә дәрәчә- дә е'тимад едилә биләчәји мәсәләси бир чох һалларда гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олурду. Бүтүн бунлар нәһа- јәт онунла нәтичәләнди ки, һәдисләр дүрүстлүк дәрәчә- синә көрә хејли мүрәккәб шәкилдә тәсниф едилди; бу мүрәккәб тәснифат, сонрадан јазылмыш һәдисләри нағыл едән адамларын (рәвајәт сдәнләрни) нә дәрәчәдә мө'тә- бәр олдуғлары әсасында әмәлә кәлмишдир (мәсәлән, Нә- ваинин В. Марсе тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Тәгриб» әсәринә бах).

Бир чох һәдис мәчмуәләри тәртиб едилди. Әввәлләр- дә бу мәчмуәләрдә һәдисләр, бунлардан һәр бирини на- ғыл едән адамын (равинин) адына көрә јерләшдирилир- ди (адлар исә «нснадлардан» көтүрүлүрдү; бу чүр мәч- муәләрә «мүснәд» дејилир ки, бу да «иснад» сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Сонралар һәдисләрн мөвзу әсасында јерләшдирмәјә, мәчмуәләри исә фәсилләрә бөлмәјә башла- дылар; бу чүр мәчмуәләрә «мүсәннәф» ады верилмиш- дир ки, синифләрә бөлүнмүш демәкдир. IX әсрдә иранлы алимләр тәрәфиндән мүсәннәф шәклиндә тәртиб едилән алты мәчмуә, мө'тәбәр олмағ чәһәтдән билаваситә Гуран- дан сонра кәлән мәтн сајылыр. Илаһијјат елмләриндә иранлыларын чох бөјүк рол ојнадығыны е'тираф едән бөјүк әрәб тарихчиси Ибн Хәлдун белә јазыр: «Чох диг- гәтәләјиг факт бурасыдыр ки, өз билији илә сечилиб шөһрәт газанан мүсәлман алимләринин чоху әчнәбиләр олмушдур. Башга чүр мисаллар сон дәрәчә аздыр... Һә- дисләри әзбәрдән билән адамлар белә иди... Онларын миллијјәти әксәријјәт е'тибары илә иранлы иди. Нүгүг- шүнаслығын әсасларыны тәдгиг едән бөјүк алимләрин

хамысы, илаһијјат әһкамы саһәсиндә сечилиб шөһрәт газананларын хамысы вә Гуран тәфсирчиләринин, демәк олар, хамысы иранлы олмушлар... Бүтүн елмләрин тәдриси иранлыларын ихтисасы олмушду».

О заманлар мүсәлман алимләри арасында мүәјјән фикир бирлији әмәлә кәлмишди, чүнки ислам аләминин сијаси бирлији мөһкәмләнмишди. Демәли, һәдис мәчмуәләринин мүәллифләри, бә'зән онларын адына дејилән сөzlәрин әксинә олараг, чәсарәтли јениликчи ролуну ојнамырдылар; онларын хидмәти анчаг бундан ибарәт иди ки, о заманлар һәгиги сајылан һәдисләри топламышдылар. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, бунларын топладығы мәчмуәләрин мө'тәбәрлији јалныз арадан бир мүддәт кечәндән сонра һамылыгла гәбул еднлди. Сонрлар бу мәчмуәләрин сечилмиш јерләри нәшр олунду вә бунлары шәрһ едән тәфсирләр јазылды (чүнки һәдисләр бир чох һалларда изаһат тәләб едән чох көһнә диллә јазылмышды). Бунларын хамысы мүсәлман аләминин университетләри вә мәктәпләриндә өјрәнилән фәнләр сарасында өз јерини тутду.

Һүгүгшүнаслыг [фигһ]

Мүгәддәс рәвајәтләри јахшы биләнләр ганунла јалныз һәрфијјән һесаблашдыглары һалда, дикәр алимләр онун руһуну да музакирә етмәјә башлајырдылар. Елм, ән'әнәви илаһијјат вә гәти мүәјјән едилмиш һүгүг илә јанашы олараг, бунларын мүчәррәд һиссәсини тәшкил едән фигһ ортаја чыхмышды. Әрәбләрдән хејли зәриф вә инчә инсанларла (анчаг суријалылар илә иранлыларын адыны чәкмәк кифајәтдир) әлагә әмәлә кәлмәси вә зинәт зөвгүнүн әрәб истилалары нәтичәсиндә хејли јајылмасы кетдикчә даһа ајдын көстәрирди ки, мүсәлман чәмијјәтинин бүнәврәсини тәшкил едән гануниверичи әсаслар кифајәт етмир. Дәмәшгдә һөкмранлыг едән Әмәвиләр, демәк олар, гәдим Әрәбистан падшаһлығы кими һәрәкәт етмәклә, Мәдинә шәһәриндән кәнара чыхмајыб орада дини ганунлара әнчидди шәкилдә әмәл олунмасына, пис вә ја јахшы, сә'ј көстәрән көһнә мүсәлман мө'минләрини даһа чох һиддәтләндирирдиләр. О заманлар руһани һакимијјәт илә мүлки һакимијјәт арасында тәфригәјә бәнзәр бир вәзијјәт варды. Белә бир вәзијјәт һүгүгшүнаслығы әмәли һәјатын тәлә-

батына тэтбиг етмэк үзәриндә дәрһал мәнфи тә'сир көс-тәрмәјә башлады.

Лакин һакимијјәт Аббасиләрә кечәндә, һеч олмәзса заһирдә кәскин бир дөнүш әмәлә кәлди. Әмәвиләр башлыча олараг мүлки һакимијјәти тәмсил едирдиләр; Аббасиләр исә ејни дәрәчәдә һәм руһани, һәм дә мүлки һөкмдар олараг галмага чалышырдылар. Онлар өз сәләфләринә әкс олараг, руһани даирәләри илә әлагә дүзәлтмишдиләр, чүнки бу әлагә онлара өз һакимијјәтинин гануни олдуғуну сүбут етмәк үчүн лазым иди. Беләликлә, дин илә һөкүмәт арасында сых иттифаг һаггында иранлыларын ирәли сүдүјү фикир илк Аббасиләрин сәјәсиндә үстүн кәлди.

Мүгәддәс мәтнләрин әһәмијјәти бирдән-бирә артды. Чүнки бу мәтнләрин өјрәнилмәси јалныз мө'минликлә әлагәдар бир иш олмаг дејил, һабелә әмәли сурәтдә тәтбиг олунмага башланмышды. Һүгүгшүнаслыг илаһи гануна тамамилә үјгүн шәкилдә инкишаф етмәјә башламышды. Истилаларын өзү һүгүгшүнаслығын бу инкишафына көмәк едирди. Бу истилалар әрәбләри гәдим ганунлара һөрмәт едән халгларла (јәһудиләрлә, ромалыларла вә иранлыларла) үз-үзә кәтирмишди; одур ки, бу халгларын ганунлары илк мүсәлман һүгүгунун ишләниб һазырланмасы үзәриндә тә'сирсиз гала билмәзди. Доғрудан да, әрәбләр арасында һүгүгшүнаслыг һичри II әсрдә Сурија вә Ирагда христиан һүгүг мәктәбләри илә тәмәс етмәк нәтичәсиндә өзбашына әмәлә кәлди. Голдснјер латын вә әрәб һүгүгчулуғ истилаһлары арасында бәнзәрлијин аз олмадығыны гејд етмишдир.

Лакин арадан чох кечмәдән һүгүгшүнаслар арасында зиддијјәтли тәмајүлләр ортаја чыхды. Бә'зиләри һәдисләрә инадла арһаланырдылар, бә'зиләри исә бир чох рәвајәтләрин мө'тәбәр олмадығыны вә зиддијјәтли олдуғуну мүәјјән едәрәк, јени һүгүги әсаclar ахтарырдылар. Тәфсилләри вә методлары бир-бириндән фәргли олан һүгүг мәктәбләри мәнз о заман әмәлә кәлди.

Һүгүги ганунлары мө мин сүнннләрин нөгтеји-нәзәриндә мүәјјән бир система салмаг үчүн едилән ән көһнә тәшәббүс, Малик ибн Әнәс (795-чи илдә өлмүшдүр) тәрәфиндән тәртиб едилән «Мүвәтта» («Тапдаланмыш чығыр») адлы һәднсләр мәчмуәсидир. Бу әсәр, һәдисләр мәчмуәсн илә сөзүн әсил мә'насында һүгүгчулуғ елми әсәри арасында бир нөв күзәшт характериндәдир. Мали-

кин бу эсәрдә өз гаршысына гојдуғу вәзифә, һәдисин мәтнинн әсас тутарағ, иснадда ады чәкилән рәвајәтчиләрин (равиләрин) ким олдуғуна әһәмијјәт вермәдән, билаваситә һәдисләрә архаланан һүгүг системини әмәлә кәтирмәкдир. Онун әсәри VIII әсрдәки Мәдинә алимләринин һүгүги фикирләрини ифадә едир. Әлбәттә, Маликин бу әсәринин әсас мәнбәји, әввәлән Гураидан, сонра да Мәһәммәдин вә онун әшабәләринин сүннәләриндән ибарәтдир, лакин Малик јери кәләндә Мәдинә шәһәринин адәт һүгүгуну (үрф) да бунлара әлавә едир. Бундан башга Малик белә күман едир ки, һәдисләр, һәкмән бир әсас тәшкил етмәли олса да, үмум чамаатын хејри мәнәфејинә зидд оларса, дәјишдирилә биләр (әрәбчә: «истислаһ» принципи). Нәһәјәт, Малик лазым олдуғу һалларда башга бир принципә мүрачиәт едир ки, бу да һәр бир мүәјјән мәсәләдә мө'тәбәр Мәдинә алимләринин үмуми разылығ рә'јини (ичма — *consensus doctorum*) әлдә етмәкдир. Бир сөзлә, Малик ән'әнә тәрәфдарыдыр, лакин бу фикирдәдир ки, үмум чамаатын хејринә зәрәр вурулмадығы һалларда фәрди тәфсирә (рә'јә — *opinio prudentium*) дә јол верилә биләр. Голдсийер һағлы оларағ бу методу Рома һүгүгунун *corrigere jus propter utilitatem publicam* принципи илә мүгајисә едир.

Тәғрибән ејни заманда дикәр һүгүги системләр Суријада (бөјүк мүвәффәғијјәт газаныб 774-чү илдә өлән Әвзаи тәрәфиндән) вә хүсусән о дөврүн мә'нәви һәјат очағы олан Ирагда ишләниб һазырланырды. Бу мәктәбин ән көркәмли нүмајәндәси Әбуһәнифә (767-чи илдә өлмүшдүр) иди; Әбуһәнифәнин бир мүәллим кими көстәрдији фәалијјәтин әһәмијјәти онун јаздығы әсәрләрин әһәмијјәтиндән бөјүк иди. Әслиндә иранлы олан Әбуһәнифә, көрүнүр, өз нәзәријјәләрини (пешәси һакимлик олан Малик кими) фүрсәт тапыб әмәли сурәтдә тәтбиг едә билмәмишди; о даһа чох мүчәррәд һүгүгчу иди. Онун системи үчүн үч принцип характерикдир; бу принципләрә көрә Маликин истислаһ методуна охшар истиһсан методу әсасында дүзәлднлән рә'јн (сағлам дүшүнчәјә әсасланан шәхси фикрин) вә гијасын (бәнзәтмәјә әсасланан мүһакимәнин) әһәмијјәти үстүндүр; истиһсан методу исә, тәхминән бундан ибарәтдир: «Һәмин мәтндә бәнзәрлик филан һалда филаны көстәрир, лакин мән шәраити нәзәрә аларағ, белә һесаб едирәм ки, бу вәзијјәтдә филан чүр һәрәкәт етмәк даһа јахшыдыр (әһсәндир)».

Эввәлләрдә Әбуһәнифәнин нәзәријјәсини онун шакирдләри башлыча олараг Шәргдә јаырддылар; сонра сәлчуги султанлары, даһа сонра исә Османлы империясынын султанлары бу нәзәријјә тәрәфдар чыхдылар. Маликин нәзәријјәсинә кәлдикдә, бу нәзәријјә башлыча олараг Гәрбдә, хүсусән Шимали Африкада јаылмышды.

Маликин системи илә Әбуһәнифәнин системи маһијәт е'тибары илә бир-бириндән о гәдәр дә, илк бахышда көрүнә биләчәји гәдәр фәргли дејилдир; Малик рә'ј методуну тәтбиг етмәк мәсәләсиндә бәлкә дә (бу исбат едилмәмишдир) даһа мүлајим олмушса, онларын арасындакы әсас ихтилаф ичма принципи мәсәләсиндә иди. Маликин системиндә мәһз үмуми разылыг рә'ји Мәдинә алимләри даирәси илә мәһдуд едилмиш олдуғуна көрәдәр чәрчивәли мәһәлли характердә иди. Доғрудур, арадан чох кечмәдән ортаја чыхмыш јени дини мәктәб башчысы олуб 820-чи илдә өлән Шафии бу мәһдуд едилмиш үмуми разылыг рә'ји чәрчивәсини кенишләндирди.

Һәгигәтән, Малик үмуми разылыг рә'јинин (ичма) тәтбиг олунмасыны јалныз мүмкүн һесаб етдији һалда, Шафии буну мәһшүр алимләр арасындакы үмуми разылыгдан доған бир рә'ј кими мәчбури принцип дәрәчәсинә јүксәлдирди. Шафин бу чүр һәрәкәтлә белә мүәјјән едирдики, мүсәлман ичмасы ислам аләминин һәгигәтән таныдығы јеканә ганунверичи мәғамыдыр вә бу мәғам куја һеч бир сәһв етмир. Ахы бу принцип мүәјјән едиләндән сонра мүсәлман алимләри, өз һәрәкәтләри һаггында үмуми разылыға кәлмәк шәрти илә (һеч олмасса, нәзәријјәдә) истәдикләри һәр шеји едә биләрдиләр.

Ајдындыр ки, бүтүн дөврләрдәки алимләр арасында әмәлә кәлән үмуми разылыг рә'ји шәклиндә бир ичма әмәли чәһәтдән мөвчуд ола билмәз. Һәр шејдән әввәл белә бир суал ортаја чыхыр: үмуми разылыг рә'ји (ичма) һечә әлдә едилә биләр? Ахы ислам дини тарихиндә нә јығынчаглар чағырылмыш, нә дә мәчлисләр олмушдур (илк мүсәлман конгресләри анчаг XX әсрдә хилафәтин кәләчәји мәсәләсини музакирә етмәк үчүн чағырылмышдыр). Маликин ичмасы, анчаг Мәдинә алимләринин үмуми разылыг рә'јини ифадә едирди. Заһирнләрдән сонра Вәһһабиләр «ичма» истилаһынын мә'насыны даһа дәр чәрчивә ичинә алыб ону Мәһәммедин әһабәләринин үмуми разылыг рә'ји кими баша дүшүрләр. Шафииләрә кәлдикдә, онлар «ичма» истилаһына мүәјјән бир дөврәки

алимләрин үмуми разылыг рә'ји кими тә'риф верирләр. «Бир адәт узун мүддәт әрзиндә һамылыгла чаиз көрүлүб гәбул едиләндә — сүннә олур. Бир нечә нәслин өмрү божунча мө'мин илаһијјатчылар бид'әт (јенилик чыхартмаг) әлејһинә шикајәт едирләр, лакин сонралар бид'әтә ичма үнсүрү олараг јол верилмәјә вә нәһәјәт, бид'әти һәтта тәләб етмәјә башлајырлар. Бунларын әлејһинә чыханларын һәрәкәтинә нсә бид'әт нәзәри илә бахмаға башлајырлар» (Голдсијер). Ичма, мәсәлән, Гуранын редактә едилән сон мәтнини, алты гануни һәдис мәчмуәсини, Мәһәммәдин шәрәфинә мүәјјән едилмиш һәр илки бајрам күнләрини, онун мө'чүзәләр көстәрдијинә вә күнаһкар мүсәлманларын күнаһындан кечмәси үчүн онун аллаһа јалварачағына вә бу илтимасын күчүнә инанмағы, һәмчинин мүгәддәсләрә пәрәстиши тәгдис етмишдир. Беләликлә, мәсәлән, Пејғәмбәрин анадан олмасынын илдөнүмү (мөвлид ән-нәби) гануни бајрам күнләри сырасына кечирилди. VIII әсрдән етибарән бу бајрам күнүнә даһа бид'әт дејил, сүннә нәзәрилә бахылыр вә бүтүн мүсәлман әләминдә рәбиәләввәл ајында бајрам едилир.

«Бу үмуми разылыг рә'ји (ичма) истилаһы чох гејри-мүәјјәндир вә онун тәфсири чох дәјишилмишдир. Бу сон дәрәчә гејри-сабит ифадә, Гурандан вә сүннәдән чыхан елә бир кизли һәгигәтдир ки, онун вәзифәси аллаһын ирадәсини һөкмән ифадә етмәкдир. Мүтәфәккир алимләр арасында үмуми разылыг рә'јини нә заман әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәк чох чәтиндир вә бу үмуми разылыг рә'ји рәсми сурәтдә һеч бир шејлә тәсдиг едилмир; һеч кәс буну халга е'лан етмәмишдир; бу — садәчә чамаатын үмуми рә'јидир... Чох узун чәкән гызғын мүбаһисәләрдән сонра гәрарлашмыш бу доктринада инсаны һејрәтә салан шеј, үмуми принципләрин јохлуғудур» (Годфруа-Демонбин⁹).

Шафинин ичмаја вердији мә'на ону мәнтиги олараг бу нәтичәјә кәтириб чыхартды ки, Шафии һәм рә'ји (шәхси фикри), һәм Гәнәфинин истиһсаныны, һәм дә Маликин истислаһыны инкар етди. Јалныз гијас методуну, јәни мүгајисә јолу илә мүһакимә јеритмәк методуну сахлајан (бәлкә дә, бу методун әлејһинә чыханлара мүгавимәт көстәрмәк үчүн сахлајан) Шафии (өз диннә нәзәријјәсини шәрһ едән) «Рисалә» адлы әсәриндә дејир: гијас методу

⁹ Годфруа-Демонбин — франсыз исламшүнәсыдыр.

о һалларда тәтбиг едилмәлидир ки, нә Гуранда, нә сүннәдә вә нә дә ичмада бу һаллар һаггында бир шеј дејилмнр. Бу исә һәмнин методун ролуну, демәк олар, һечә чыхардырды.

Беләликлә, Шафинин фикринә көрә һүгүгшүнаслыгын әсаclarы (үсул әл-фигһ) өз әһәмијјәт дәрәчәсиндән асылы олараг ашағыдакы гајдада сыраја гојула биләр: Гуран, сүннә, ичма вә гијас (рә'ј мөһкәм әсас сајылмыр). Снук һүргронје бу дөрд әсасын тәкамүлүнү шәрһ едиркән, бунлара чоһ көзәл тә'риф вериб дејир ки, Гуран вә сүннә һүгүгун тарихн әсасыны тәшкил еднр; ичма (биринчи вә икинчи әсас да буна дахилдир) елә еһкам әсасыдыр ки, бунсуз һеч бир шеј мөһкәм ола билмәз; гијас да мәнтиги әсасдыр.

Шафин нәзәријјәси, бир-биринә зидд фнқирләри бирләшдирән еклектизминә баһмајараг (бәлкә дә, елә бу үздән), һамылыгла бәјәнилмәди. Һәднсләри јахшы билән бөјүк дин алимләриндән Бухаринин өзү Шафии тәрәфдары олса да, онун јаздыгы һәдисләр мәчмуәсиндә елә бир фәсил вардыр ки, ораја рә'ј вә гијасын бәјәнилмәдијини кестәрән рәвајәтләр дахил едилмишднр. Бунун кими һәдисләр Дариминин мәчмуәсиндә дә вардыр. Бундан башга һәлә Шафинин сағлығында мүгәддәс рәвајәтә әсаclанан һүгүгшүнаслыг тәрәфдарларынын әксүләмәли нәтичәснндә Һәнбәли вә заһири дини мәктәпләри дә әмәлә кәлмишди.

Һәнбәли дини мәктәбини Шафинин кечмиш шакирди Әһмәд ибн Һәнбәл (855-чи илдә өлмүшдүр) тә'сис етдијинә көрә бу мәктәб онун адыны дашыјыр. Әслини ахтарыб доғрусуну десәк, Ибн Һәнбәл әлаһиддә бир систем дүзәлтмәмишдир. О өз тәләбәләри илә мәшғул оланда бә'зи һүгүг мәсәләләриндә өз фикрини билдирир вә онун шакирдләри өз мүәллимләринин рә'јини тәблиғ едирдиләр. Ибн Һәнбәлнн фнқринә көрә ганунун мәнбәјини јалныз мүгәддәс рәвајәт тәшкил етмәлидир; бу исә бә'зән ону кәтириб ораја чыхардырды ки, Ибн Һәнбәл мө'тәбәрлији шүбһәли олан һәдисләри танымалы олурду. Ибн Һәнбәл динә нә шәкнлдә олурса олсун бир јенилик (бид'әт) кәтирмәјин принцип е'тибары илә әлејһдары идн. Онун бә'зән ганлы мұнағишәләрә сәбәб олан сон дәрәчә мүтәәссиблијн вә гәзәбли мө'минлији бурадан ирәли кәлирди. XVIII әсрдә әмәлә кәлиб динә бир јенилнк кәтирилмәсинә даһа чоһ дүшмән олан вәһһабиләр һәрәкаты

Һәнбәли мәзһәбинин җан будағыдыр. «Мө'мин мәктәбләри... ишин әслиндә... бид'әтә доғру кедән бир сыра пилләдән башга бир шеј дежилдир. Бир тәрәфдән һәнбәли мәзһәби (методу), бир тәрәфдән дә һәнәфи мәзһәби бу пилләкәнин ики кәнар пилләсндир» (Голдсийер).

Ибн Һәнбәл ән зәрури һалларда рә'јә (шәхси фикрә), нечә олса да, јол верирдн. Лакин Давуд әз-Заһири тәрәфиндән тә'сис едилән заһириләр мәктәби ортаја чыхандан сонра (IX әсрдә) рә'јә јох едилди, ичма исә Пејғәмбәрин әһабәләри данрәси илә мәһдуд олунду. Башга сөзлә десәк, заһириләр јалһыз Гураны вә сүнниәни һүгүгүп мәнбәји кими таныјырдылар, һәм дә бу шәртлә ки, бунлар заһирдә олдуғу кими һәрфијјән (заһир — ачыгашкар, һәрфи мә'нада) тәфсир едилсин. Заһириләр мәктәби XI әсрдә Ибн Һәзмин шәхсиндә сон дәрәчә габилијјәтли бир мүбариз тапды исә дә дајана билмәди вә өз барышмазлығынын гурбаны олду.

Дикәр мәктәбләрин дә өмрү узун олмады; мәсәлән; дини нәзәријјәси Мәғриб вә Испаннја мүсәлманлары тәрәфиндән чоһ гыса мүддәт үчүн гәбул еднлән Әвзәи мәктәби (VIII әср); мәшһур илаһијјатчы вә тарихчи Тәбәринин мәктәби (чәриријјә мәктәби)¹⁰; бу мәктәбин көкү IX—X әсрләрдәки Шафии мәзһәбинә кедиб чыхыр; Сүфјан әс-Сәвринин (VIII әср, мүгәддәс рәвајәтин тәрәфдары) мәктәби.

Беләликлә, мүсәлман һүгүгшүнаслығы Шафии заманында ән јүксәк зирвәсинә чатмышды. Шафии мәктәби вә онунла ејни заманда мөвчуд олан башга үч мәктәб бүтүн мө'мин мүсәлманлар аләмини әһатә едирди. Бу дини мәктәбләрә әрәб дилиндә «мәзһәб» дежилир; адәтән бу сөз «мәрасим, ајин» сөзү илә тәрчүмә едилир ки, бу да онун мә'насыны дар дини саһә илә мәһдуд едир. «Мәзһәб» сөзүнүн гаршылығы (сөзүн илк мә'насы «јол»), даһа дүз десәк, «метод» сөзү илә (бах, јунанча «методос») вә ја о гәдәр дүз олмаса да, даһа кениш мә'нада десәк, «систем» сөзү илә нфадә еднлә бнләр. «Мәзһәб» сөзүнү «секта» шәклиндә тәрчүмә етмәк чиддн сәһвдир.

Мө'мин мүсәлманлар бу дөрд һүгүги системә мүхтәлиф сәбәбләрдән асылы олараг (һөкмдарларын һансы системә тәрәфдар чыхмасы, әһалинин һансы системә үс-

¹⁰ Бу ад, Тәбәринин атасы Чәририн адындан алынмышдыр.

түнлүк вермәси, әлагә јоллары вә и. а.) ашағыдакы шәкилдә бөлүнмүшләр:

1. Һәнәфи мәктәби (өзүнүн либераллығы нәтичәсиндә, һәмчинин Османлы империясы мүсәлман аләминдә биринчи дәрәчәли әһәмийјәтә малик олдугуна көрә ән чох јајылмышды): Түркијә, континентал Һиндистан¹¹, Чин; Мисир вә Индонезијада да бу мәктәбин тәрәфдарлары вардыр.

2. Шафии мәктәби (Һәнәфи мәктәбиндән сонра ән чох јајылмышдыр); Ашағы Мисир, Һичаз вә Чәнуби Әрәбистан, Шәрги вә Чәнуби Африка, Фәләстин¹² вә хүсусилә Индонезија.

3. Малики мәктәби (бир заманлар Испанијада һаким иди): Шимали Африка, Јухары Мисир, Гәрби Африка, Судан.

4. Һәнбәли мәктәби (анчаг XII әсрдә мәнһәб олмушдур) Сәлчугиләр Сурија вә Месопотамијада Һәнәфи мәктәбини јајана гәдәр бурада чох рәғбәт газанмышды; XIV әсрдә Ибн Тејмијјә вә онун шакирдләри сәјәсиндә Суријада јенидән бәрпа олмушдур; јашадығымыз күнләрдә бу мәктәб анчаг Сәудијјә Әрәбистанында јајылмышдыр.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, сүнни мүсәлманларын әгидәсинә көрә бүтүн бу системләр ејни әһәмийјәтә маликдир вә бунларын арасында анчаг чүз'и фәргләр (ихтилаф әл-мәзаһиб, јә'ни мәнһәбләр ихтилафы) вардыр ки, бунлар да ганунун әсасларына (үсул әл фиғһ) дејил, јалныз онун нечә тәтбиг едилмәсинә (фүру-әл-фиғһ) аиддир. Һәдисләрдән бириндә бу ихтилафлардан һәтта тәгдиредичи бир диллә бәһс олуноур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр бир мө'мин мүсәлман мәнһәбләрдән бириндән сәрбәст шәкилдә чыхыб башга бир мәнһәбә кечә биләр. Гаһирә шәһәриндәки мәшһур Әл-Әзһар унверситетиндә бу системләрдән һәр бирини тәмсил едән мүәллим вә шакирдләр вардыр. Узун илләр боју бу университетдә тәмсил едилмәмиш Һәнбәли мәктәбинин 1906-чы илдә бурада (чәми 312 мүәллим вә 9069 шакирд арасындан) анчаг үч мүәллими вә ијirmi сәккиз шакирди варды. Бу системләрин тәмајүлү гысача белә ифадә едилә биләр ки, маликиләр вә Һәнбәлиләр гануна (шәриәтә) даһа чох һәрфијјән

¹¹ Индики Пакистан вә Һиндистан республикасы.

¹² Инди Йорданија дахилиндәки әрази.

эмэл едирлэрсэ, хэнэфиляр вэ шафиляр онун руһуна даһа чох эһамијјэт верирлэр.

Мүсэлманлар бу дөрд мө'мин системин баниляриндэн һэр бирини мүчтәһид-и мүтлэг, јә'ни бәнзәтмә (гијас) әсасында мүһакимә јеритмәк принципини вэ ишләтднји башга методлары Гурана вэ сүннәјә тәтбиг едәрәк, өз шәхсн рә'јини (ичтиһад) ифадә етмәјә мүтлэг игтидары олан алим адландырырлар. Бу баниляр фиғһин әсас принциплярни (үсулуну — «көкләрини») мүәјјән етмишләр. Бу принципләрдән чыхан нәтичәләрн (фүру) сонралар шәрһ едәнләр исә, мүтлэг мүчтәһид олмајыб, дини мәктәпләрдән биринин мүчтәһиди сајылырлар. Онлардан сонра исә сонракы илләрдә һүгугшүнаслар јалныз кечмишдә олуб инди мисал кими кәтирилә биләчәк бир вә ја бир исчә мисал әсасында һүгуги консултасија (фитва — *responsa prudentium*) вермәк шәклиндә һәрәкәт едә биләрдиләр. Булара даһа мүчтәһид дејил, мүфти (јә'ни фитва верән) ады верилди, чүнки онлар өз шәхси рә'јләрини сөјләмирдиләр. Буна бахмајараг бә'зи алимләр (мәсәлән, Ибн Тејмијјә вэ Сүјүти) ичтиһад һүгугуну тәләб вә иддна етмәји унутмадылар. Үмумијјәтлә десәк, бу һүгуг мәсләһәтчиләринин әсас кәтүрүб даим истифадә етдији әсәрләрин сајы чох аздыр. Бу әсәрләр, шәрһи вә гәдим сөзләр лүғәти илә бирликдә јазылмыш фиғһ дәрсликләриндән вә фитва мәчмуәләриндән ибарәтдир. Мәсәлән, Әлчәзаирдә имам Маликин «Мүвәтта» әсәри малики мәзһәбинин һәгиги әсасыны тәшкил етдији һалда, Сиди Хәлилин чох сонра јаздығы вә «Мүвәтта» әсәриндән даһа долғун вә даһа әтрафлы «Мүхтәсәр» («Гыса шәрһ») адлы әсәри Маликин китабыны, демәк олар, тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармышды. Бир сөзлә, мүсэлманлар арасында европалыларын анладығы мә'нада һеч бир ганун мәчәлләси јох иди.

Даһа гыса десәк, фиғһ «һәм диндар, һәм йнсан, һәм дә руһаниляр дөвләтинин вәтәндашы кими үч сифәти олан мүсэлманын бојнуна Гуран гануну (шәриәт) тәрәфиндән гојулан вәзифәләрин һамысыны әһатә едир» (Ламменс). Беләликлә, дини мәрәсим мәсәләләрини вәтәндашлыг, чинајәт вә дөвләт һүгугу проблемләри илә бирләдирән мүсэлман һүгугу әсрләр боју ишләниб һазырландығы һалда јашадығымыз күнләрин ичтимаи тәләбатыны һеч әкс етдирмәдән дини мәктәб тәрәфиндән бөјүк гајыкешликлә горунуб тохунулмаз шәкилдә галыр. Бу һүгуг

елә нәзәри системдир ки, орада бир чох эмрләр һәјатда кетдикчә даһа аз тәтбиг олунан чох долашыг әлламәликдән (һижәл, јә'ни һижләләр) ибарәтдир.

«Һичри I әсрин орталарындан е'тибарән һүгүг гануни шәкил алып, јә'ни јалныз илк дөрд хәлифә заманында мөвчуд олан мүәјјән вәзијјәт әсасында гојулуб әмр едилән ганун олур; бу исә онун даһа да инкишафы үзәриндә гәти тә'сир кәстәрмәкдән керн галмыр. Доғрудан да, һәгиги һәјатын нә гәдәр мүрәккәб шәкил алдығыны нәзәрдә тутараг вә ја һеч олмасса сон дәрәчә мүкәммәл бир вәзијјәти әсас кәтүрәрәк ганунлар тәртиб етмәк тамамилә башга бир ишдир... Бу ганун... мәктәбләрдә ејрәдиләчәк материал олдуғу вә һәгиги вәзијјәтә әкс олан дини гәјәни сәдагәтлә мұһафизә етдији үчүн... мүсәлман аләминдә өз педагожи гијмәтини итирмир» (Снук Һүргронје).

Лакин Голдсијер һағлы олараг гејд етмишдир ки, бу мүчәррәд һүгүги мұһакимәләр, һәтта дини һәјата тә'сир кәстәрир вә бә'зән илаһи дүғуну зәифләдир.

Һалбуки биз мө'тәбәр тарихи фактлар әсасында мұһакимә јеридиб дејә биләрик ки, әмәли һәјатда мүсәлманлар бу идеал фиғһ тәләбатынын һамысына әмәл етмәкдән чохдан бојун гачырмаға мөчбур олмушдулар. Бу фиғһни бир чох һөкмләри тез көһнәлди. Бундан башга фиғһ, һөкмдарлары ирадәси илә дәфәләрлә јерли мүлки һүгүг илә әвәз олунмушду. Нәһәјәт, адәт һүгүгу (үрф, адәт, бәрбәрләр арасында исә ганун) һәлә ислам дини ортаја чыхмаздан әввәлки мөвгеләрини бир чох һалларда мұһафизә едирди. Бу һүгүг анычаг дини ганундан асылы олмајан һалларда тәтбиг олунурду. Мәсәлән, Мәракешдә литографија үсулу илә нәшр едилмиш «Фес адәт һүгүгу» јерли газылар тәрәфиндән мұнтәзәм шәкилдә тәтбиг олунурду. Ислам дининдә ганунлары мүәјјән етмәк үчүн рәсми бир ганунверичи орган һеч вахт олмалығына керә, һүгүг өзлүјүндә инкишаф едирди вә мүлки һүгүгчулуг, халис дини мәрәсим мәсәләләри үчүн мөчбури олан дини һүгүг (шәриәт) илә јанашы олараг мөвчуд иди. Мәсәлән, тичарәт һүгүгу саһәсиндә әмәли тәчрүбә нәзәријјәјә һәмишә үстүн кәлирди. Дикәр тәрәфдән, үмуми һүгүг илә чинајәт һүгүгу мәсәләләри, верки вә мүлкијјәт ишләри һеч һисс едилмәдән мүлки һүгүгчулуг саһәсинә кечди. Түркнјәдә Османлы султанлары һакимијјәт башына кечәндән сонра дини ганун (шәриәт) өз мөвгә-

ләрини гәјтармыш олду: Истамбул мүфтиси, шејхүлислам вәзифәси тә'сис едилди Османлы султанлары гануннамә (һүгүг мәчмуәләри) нәшр етдиләр. II Мәһәммәдин¹³ гануннамәси дини мәрәснми, вәзифә илә әләгәдар олан кәлири низама салыр вә гануну позмаг үчүн алынән чәри-мәнин нә гәдәр олмасыны мүәјјән едирдн. Султан Сүлејман¹⁴ һәлә I Мурад¹⁵ тәрәфиндән гојулан һәрби лен системини јенидән тәшкил етди, Мисррдә нчәрә вә илтизам гәјдаларыны низама салды, рәијјәтин (һәрфијјән «һејван сүрүсүнүн»), јә'ни мүсәлман олан вә олмајан тәбәәләрин, экинчиләрин вә ја һәрби ја да мүлки идарәләрдә гуллуғ етмәк һаггы олмајан алверчиләрин һүгүг вә вәзифәләрини мүәјјән етди; «рәијјәт», ады мүсәлман тәбәәләр үчүн тәһгнредичи бир ад олдуғуна көрә 1856-чы илдә «рәијјәт» сөзү «тәбәә» сөзү илә әвәз едилди. Башга бир гануннамә полисин фәалнјјәтини низама салырды. Сонралар, 1839-чу илдәки Күлхана фәрманы (хәтт-и шәриф) илә һәјата кечирилән ислаһат (тәнзимат), Османлы империясынын конститусиясыны јарадан 1876-чы ил «ганун-әл-әсәси»нин (әсәс ганунун) нәшр едилмәси илә нәтичәләнди. Иранда да 1906-чы ил ингилабындан сонра конститусия (мәшрутә) е'лан едилди вә бу конститусия 1907-чн илдә тамамланды.

Авропалыларын идарә етдији мүсәлман өлкәләриндә јерли ганунларымы, јохса Авропа ганунларынымы тәт-биг етмәк мәсәләси лабүд олараг ортаја чыхмалыјды. Малајја адаларында¹⁶ (ислам дини бураја XIII әсрин сонундан башлајараг, әрәб дәннзчиләри вә тачирләринин вәситәси илә јаваш-јаваш кечирди) Һолландија һөкүмәт идарәләри бурада мөвчуд вәзијјәтә тохунмамышдылар, лакин верилән әмрә көрә мүтәхәссисләр мәһәлли һүгүг системини тәдгиг едирдиләр. Һиндистанда инкилис-ләр вә Әлчәзаирдә франсызлар мүсәлман һүгүгуну низама салмаға киришдиләр. Мә'лумдур ки, әлчәзаирлиләр малики системинә гошулмушдулар. Һәнәфи вә малики системләри Шимали Африкада үстүн кәлмәк үчүн бир-бири илә әсрләр боју мүбаризә етмишди. Орада бу ики

¹³ Султан Мәһәммәд (1451—1481), 1429-чу илдә анадан олмушдур.

¹⁴ Авропада «Әзәмәтли» ады илә тапынмыш олан Султан Сүлејман-әл-Гануни (1520—1566) 1494-чу илдә анадан олмушдур.

¹⁵ I Султан Мурад 1359—1389-чу илләрдә һөкүмранлығ етмишдир.

¹⁶ Мүәллиф Индонезияны нәзәрдә тутур.

систем IX эсрдә ејни заманда јајылмышды. X эсрдә Фатимиләр һакимијјәт башына кечәндән сонра галиб кәлән шиәлик гаршысында јалныз һәнәфи системи, малики системиндән даһа чевик олдуғуна көрә, өз мөвгеләрини сахлаја билди. Лакин XI эсрдә Фатимиләрин һөкмранлығыны девирән Зириләр¹⁷ һәнәфи системи гаршысында малики системинә үстүнлүк вердиләр вә XVI эсрдә түркләрин һәнәфи системинә тәрәфдар чыхмаларына бахмајараг, ишин сонунда әһалнин анчаг азлығы бу системи танымаға башлады. Триполитанијалылар да малики системиндә олдуғларына көрә италјанлар малики мәчмуәләрини, о чүмләдән Сиди Хәлилин франсыз дилинә тәрчүмә едилмиш «Гыса шәрһини» тәдгиг вә тәрчүмә етмәли олмушдулар.

Әлчәзаирә кәлдикдә бурада вәзифә ондан ибарәт иди ки, мүсәлман ганунларынын ән инчә мәсәләләри әһатә едән чох мәһдуд һиссәсини низама салмаг лазым иди мүсәлман ганунларынын ујғун бир һала салынмасы бу күнәдәк мүмкүн олмајан бу һиссәси: шәхсијјәтин вәзијјәти, никаһ гануну, аилә үзвләринин гаршылыгы һүгүг вә вәзифәләри, варислик һүгүгу, дашынмајан әмлак вә һәбус мәсәләләри илә әлагәдардыр. Алфред Бел бу низама салма иши илә әлагәдар олан әсәрләрин сијаһысыны верәрәк («Revue de l'histoire des religions» 1927), бу ишин верә билмәдији һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи нәтичәләрин һамысыны көздән кечирмишдир (бу мәсәлә һаггында бах: Bousqu, E' Islam magh ebin, ch X; «Documents algeriens, s'erie politique», № 25, 25 octobre 1950; «Evolution du statut juridique des musulmans»).

¹⁷ З и р и л ә р в ә ј а З ә ј р и л ә р Тунисдә бир сүләләдир (972 - 1148).

IV фәсил ЕҢКАМ ВӘ ҢҮГУГ (ШӘРИӘТ)

Еһкам

Әсас еһкамлар Гуранын ики ајәснндә ифадә едилмишдир: «Сиз еј диндарлар! Аллаһа инанын, онун рәсулуна инанын, өз рәсулуна назил етдији китаба инанын, даһа әввәлчә назил етдији китаблара инанын; ким аллаһа инанмырса, онун мөләкләринә, онун китабларына, онун рәсулларына вә ахирәт күнүнә инанмырса, чох дәриндән сәһв едиб јолуну азымышдыр» (4, 135). Башга бир ајәдә (2, 285) бу сијаһы даһа ғыса шәкилдә верилмишдир.

Динни әсас һөкмләри бсләдир. Дин (иман), еһсан илә (јахшылыг илә) вә ислам илә (өзүнү аллаһын ихтијарына вермәклә, ондан асылы олдуғуну һисс етмәклә) бирләшмәлидир. Кениш мә'нада дин бу үнсүрләрдән эмәлә кәлмишдир. Гуранда тәсадүф едилән «иман» вә «ислам» сөзләри каһ бир-биринин әвәзинә ишләдилир, каһ да мә'налары бир-бириндән ајдын ајрылмыш шәкилдә ишләдилир [(мәсәлән, 49, 14): «Әрәбләр дејирләр: «Биз иман кәтирдик!» («амәнна»; бир исим олан «иман» сөзү бурадандыр). Онлара сөјлә ки: «сиз иман кәтирмәмишсиниз, дејиниз ки, «биз ислам гаршысында итаәт етдик» («әсләм-на»; «ислам» сөзү бурадандыр); чүнки һәлә сизин гәлбиниздә дин (иман) өзүнә јер тапмамышдыр»]]. «Иман» мәфһуму илаһијатчылар арасында узун мүбаһисәләрә сәбәб олмушду вә нәһајәт мө'минләрин нүмајәндәләри дедиләр ки, дин (иман) үч үнсүрдән ибарәтдир: дини

үрөкдөн идрак етмэк (тәсдиг, е'тигад), дил илэ сөjlә-
jиб инанмаг (играр) вә хеjир иш көрмэк (ә'мал, әмәл-
ләр).

Ислам дининдә бу еһкам дикәр динләрдә олдуғу кими
(мәсәлән, христианларын дин символу) рәсми шәкилдә
тәсбит едилмәмишди. Лакин илаһијјат алимләри, хусусән
XI әсрдән башлаjараг мүсәлман дининин әсасларыны
ғыса шәкилдә шәрһ етмәjә тәшәббүс едирднләр. Бу чүр
китабәләрә «әгидә» ады верилмишдир (бунларын тә'рифи
Карра де Во-нун мәгаләсиндә тапыла биләр, El, vol, I, p.
240 et suiv.].

Динин тәркибинә дахил үч үнсүрүн үчүнү дә гәбул
едән диндар адам сечилмишләр сырасында олачаг; бу үч
үнсүрүн биринчи вә икинчисини гәбул едән бир адам
бөjүк күнаһа (кәбирә) кирдији һалда төвбә етмәдән өләр-
сә, о дүнјада эзаб чәкмәjә мәһкум олачагдыр. Бунунла
бәрабәр, өлөндән сонра од ичиндә јанмағы чәһәннәмә
кетмәкдән чох чәһәннәм илә чәннәт арасында ә'раф де-
jилән јерә дүшмәк мә'насында анламаг лазым кәлдији
фикриндә олан мә'минләрә көрә динин гадаған етдији пис
ишләри көрмүш күнаһкар бир адамын (әрәбчә: фасиг)
чәннәтә кетмәк имканы һәлә вардыр. Күнаһкарларын
вәзијјәтинин бу чүр јүнкүлләшдирилмәси мүхтәлиф дини
мәктәб (мәзнәб) нүмајәндәләри арасында шиддәтли мү-
баһисәләрә сәбәб олмушдур. Дини мәрасимә әмәл едә-
рәк, ислам дининә заһирдә инанан, үрөкдән исә она иман
кәтирмәјәнләр икнүзлү (мүнафиг) вә кафирдирләр.

Динә иман артыб азала биләрми? Гуранын бә'зи јер-
ләриндә иманын артдығындан бәһс едилир (мәсәлән, 3,
167; 8, 2; 9, 125). Лакин мәсәлә ачыг галыр, чүнки бә'зи-
ләри белә һесаб едирләр ки, дин маһијјәт е'тибары илә
ону сәмими-гәлбдән дәрк (тәсдиг) етмәкдән ибарәт олду-
ғуна көрә бу вәзијјәтдә динә иман дәрәчәснин дәји-
шилмәси мүмкүн дејнлди; бә'зиләри исә белә күман едир-
ләр ки, бу чүр тәсдигә вә хејир ишләринә әсасланан
иман каһ даһа гүввәтли, каһ да даһа зәиф ола биләр.

Аллаһа инанмаг. Ислам дининдә иман кәтирмәјин
биринчи әсас һөкмү аллаһа инанмагдыр. Бир јеканә
аллаһа иман — «ла нлаһә илләллаһ» дүстүру шәклиндә
ифадә едилир (бу дүстүр бир чох һалларда «аллаһдан
башга аллаһ јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилирсә дә, бу
тәрчүмә мә'насыздыр вә «аллаһдан башга ситајиш еди-
ләчәк бир мә'буд јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилмәли-

дир). Төвһид (тәкаллаһлылыг) ширкин (чохаллаһлылыгы) там әксидир; Гуранын сон һиссәләриндә ширк тәрәфдарларына (әрәбчә: «мүшрикун», јә'ни «дикәр мә'будлары аллаһа шәрик едәнләр») тез-тез һүчум едилир вә олар, демәк олар, динсиз (кафир) нәзәри илә бахылыр. Һүгүгчулуғ (фигһ) китабларында да «мүшрик» сөзү бир чох һалларда «кафир» сөзү кими динсиз мә'насыны верир. Илаһијјатчылар кафир мәсәләсиндә динсизлијин (күфр) мүхтәлиф дәрәчәләри олдуғуну мүјјән етмишләр.

Әрәб бүтпәрәстләринин нәзәриндә аллаһын нә демәк олдуғуну јухарыда көрмүшдүк. Бәс Мәһәмәдин аллаһы нәдир? Өзүнүн ғысганч вә кинли хасијјәти илә гәдим јәһудиләрин Јәһвасына охшајан Аллаһ Јәһванын там ејни олмагла галмыр (гәдим јәһудиләрин Елоһими¹ дејилдир, чүнки аллаһ бирдир). Бу аллаһын Гуранын һәр јериндә раст кәлән вәсфләриндән бүтөв бир коллексија дүзәлдилә биләр (мәсәлән, Биринчи, Ахырынчы, Көзә көрүнән, Көзә көрүнмәјән вә и. а.). Сонралар мә'мин мүсәлманлар «аллаһын ән кәзәл адларынын» сијаһысыны дүзәлтмишдиләр; бу сијаһыда («аллаһ» ады да дахил олмагла) там јүз ад вардыр. Аллаһын бүтүн бу вәсфләриндән «өзлүјүндә тамамилә мүстәгил олан, һәр шејә гадир олан, һәр шејдән хәбәрдар олан, һәр шеји эһатә едән, әбәди, ваһид бир варлыг» (Макдоналд)² образы јараныр. Әлбәтгә, аллаһын шәхсијјәти һагғында илаһијјатчылар арасында сонсуз мүбаһисәләр олурду(бах: El, vol, I, p. 308 et suiv.).

Даһа сонракы заманларда аллаһын адларыны тәдгиг едән мүсәлман илаһијјатчылары (еһтимал ки, христиан илаһијјатынын тә'сири илә) бу адларын алтында кизләнән атрибутлары (сифәтләри) ахтармаға вадар олдулар. Мә'мин мүсәлманлар, нәһәјәт, дедиләр ки, аллаһын сифәтләри әбәдидир, чүнки бу «нә одур, нә дә онун гејридир» («ла һүвә вә ла гејриһу»).

Бу али варлыг, гәтијјән һеч бир шејә еһтијачы олмаса да, јарадырды. Гуранда она верилән әл-халиғ (јарадан) ады бурадан ирәли кәлир. Бу јаратма (хәлг, хилгәт) иши нечә чәрәјән едирди? Гуранда инсанын јара-

¹ Јәһва — Төвратда дејилдијннә көрә гәдим јәһудиләрин ваһид аллаһыдыр; Јәһванын бир ады даһа вардыр: Елоһим (јә'ни «аллаһлар»); бу нә Төвратдакы чохаллаһлылыг галығларындан биридр.

² Макдоналд, Дункан (1863—1943) — инкилис исламшүнәсыдыр.

дылмасы һәр шејдән үстүндүр: јер үзүндө һәр шеј инсан үчүн јаранмышдыр. Дүнја алты күндө јарадылмышдыр. Лакин аллаһ дүнјаны мүтлөг јохлугдан јаратдығы һалда инсаны маддэдән јарадыб (22, 5) она өз шәклини вермиш вә чанына өз руһуну үфләмишдир. Инсанын јарадылмасы аллаһын гүдрәтини вә ејни заманда онун мәрһәмәтини ифадә едир. Доғрудур, аллаһ «көјлөри, јери вә бунларын арасында оланы» анчаг «мүәјјән заман үчүн» (46, 2) јаратмышдыр вә бу мүкәммәл дејилдир: инсанлар мүтәрәддидирләр (21, 38 вә 22, 11), үрәксиздирләр (70, 19), зәифдирләр (4, 32), сәбирсиздирләр (17, 12), башлыча олараг, нашүкүрдүрләр (мәсәлән, 17, 69) Неч дө әбәс дејилдир ки, әввәлчә инсанлар ваһид халг, «бир дини үммәт (ичма)» тәшкил етдикләри һалда, сонра пахыллыгдан бир-бири илә далашыб парчаланмыш, бөлүнмүшләр (2, 209 вә 10, 20).

Бәс мадди дүнја нечә тәшкил олунамышдур? Ән'әнәви дүшүнчә тәрзинә көрә даирә шәклиндә олан Гаф дағы (еһтимал кн, бу сөзүн көкү фарсчадыр) јери әһатә едир вә ондан кечилмәз фәза бошлуғу илә ајрылмышдыр. Дикәр рәвајәтләрә көрә јер бир мәләјин чижнләри үстүндө дајаныр (пәһләван Атланта бәнзәјиш); мәләк бир гајаја сөјкәнмишдир; гајаны бир өкүз көтүрүб апарыр; өкүз исә үзән бир балығын үстүндө дурур; шүбһәсиз бүтүн бунлар кайнатын әмәлә кәлмәси һаггында мөвчуд һинд вә гәдим јәһуди нәзәријјәләриндән (космогонијаларындан) алынмыш шејләрдир. Аллаһ јери јаратдыгдан сонра, о заманадәк јалныз түстү һалында олан көјдә јерләшиб галыр, ики күнүн әрзиндә көјү једди тәбәгәјә бөлүр вә бунларын һәр биринин өз вәзифәсини мүәјјән едир (41, 8 — 11).

Мәләкләр вә шејтанлар. Ишыгдан јарадылмыш мәләкләрин чинси јохдур вә онлар аллаһа сөзсүз итаәт едирләр. Гәдим јәһуди дининдән ислам дининә кечән дөрд бөјүк мәләјә «мүгәррибун» ады верилмишдир кн, бу да аллаһа «јахын оланлар» демәкдир; гәдим јәһудиләрин «керубим» дедикләри бу дөрд бөјүк мәләк бунлардыр: аллаһын вәһјләрини пејғәмбәрләрә кәтирән Чәбраил; бүтүн кайната көз јетирән Микаил; гијамәт күнүнүн кәлиб чатдығыны хәбәр вермәк үчүн өз сүруну (шејпуруну) чалмаға һазыр дуран Исрафил; өләнләрин руһуну чанындан чыхардан Әзраил. Һәр бир инсаны горујуб мүдафиә едән ики мәләк вардыр ки, бунлар инсанын јахшы вә пис

эмәлләрини јазырлар (әкәр «катибејн», јә'ни «ики катиб, ики мирзә» дејилән ики дикәр мәләк бу вәзифәни јеринә јетирмирсә). Бу ики мәләк сәһәр күн чыханда вә ахшам күн батанда бир-бирини әвәз едир. Буна көрә дә инсан мәнз сәһәрчағы вә ахшамчағы даһа чох јолдан чыхыб бир пис иш едә биләр.

Нәкир вә Мүнкир гәбирдә өлүләрә сорғу-суал едәчәк ики мәләкдир; Ризван — чәннәтин, Малик — Чәһәннәмин кешијини чәкәчәк мәләкләрин адыдыр. Бир чох башга мәләкләр дә вардыр, мәсәлән, аллаһын отурдуғу тахты чижинләриндә сахлајан мәләкләр кими.

Мәләкләр Адәмдән әввәл јарадылмышдыр. Адәм ортаја чыханда аллаһ әмр етди ки, мәләкләр она ситајиш етсинләр. Иблис (тәһриф едилмиш diabolos) вә ја шејтан (јәһуди дининдән алынмыш «сатана» сөзүндән) мүстәсна олмагла бүтүн мәләкләр бу әмрә табе олдулар. Оддан јарадылмыш Иблис торнагдан јарадылан мәхлуга ситајиш етмәкдән бојун гачырды. Аллаһ она лә'нәт јағдырды, лакин Иблис гијамәт күнүнәдәк давам едәчәк мөһләт алды. Адәм вә һәввадан башилајыб бүтүн инсанлары јолдан чыхармағ үчүн Иблис бу мөһләтдән истифадә едир. Ахирәт заманы Иблис она гуллуг едән шејтанларла бирликдә чәһәннәмә атылачагдыр. Шејтанлара мүхтәлиф ад верилир; онларын ән чох јајылмыш ады чиндир (ола билсин латынча *genius* сөзү бурадандыр). Иранлыларын дивләрини хатырладан чинләр бугдан вә ја түстүсүз оддан ибарәт бир мәхлуг олдуғуна көрә өз шәклини дәјишдирә биләр. Доғрусуну десәк, чинләр илә Иблис арасындакы мүнасибәтләр олдуғча гејри-мүәјјәндир вә чинләрни һамысынамы лә'нәт охундуғу ајдын дејилдир. Ислам дининдән әввәлки Әрәбистанда чинләр сәһрада гәдим јуанларын нимфа вә ја сати аллаһлары ролуну ојнајырдылар. Лакин Мөһәммәдин заманына јахын чинләр тәдричән дөнүб мә'буд олмушду вә инсанлар бунлара гурбанлар верирдиләр. Ислам дини чинләри рәсми оларағ о дәрәчәдә танымышды ки, бунлардан бири илә ади бир адам арасында бир иттифағ әмәлә кәләндә ортаја чыхан евләнмә вә мүлкијјәт һүғуғу мәсәләләри тамамилә чидди шәкилдә мүзакирә едилирди. Бу образ фолклорда вә мүгәддәсләрин тәрчүмеји-һалларында әлбәттә, истифадә едилмишдир.

Һәм Шәргдә, һәм дә Гәрб мүсәлманлары арасында халгын е'тигадына көрә чинләр анчағ пис ишлә мәш-

ғулдур. Христианлығын орта эсрләр дөврүндә олдуғу кими чинли адамдан (мәчнундан) чини чыхармаға чәнд едирләр. Овсунлар, дуалар, көз мунчуглары вә тилсимләр бу зүлмәт гүввәләрини говламағ вә ја разы салыб сакит етмәк үчүндүр; чүнки бу зүлмәт гүввәләри хүсусән доған гадынлар вә көрпәләр үчүн тәһлүкәлидир. Лакин ејни заманда, хүсусән бәрбәрләрин јашадығы рајонларда инсанлар бөјүк һәвәслә чинләрә мүрачнәт едиб кәләчәк һадисәләр һаггында онлара суаллар верирләр. Бә'зән елә олур ки, чинин руһу мүәјјән бир һејванда тәчәссүм едир. Садә адамлар өз бәдәнләриндә јашајан бит кими түфејлиләри өлдүрүб гырмагдан чәкинирләр.

Чинләр јер илә көјүн ашағы тәбәгәләри илә кифәјәтләнмәјиб көјүн једдинчи тәбәгәсинин сәрһәдинә гәдәр галхмаға чәсарәт едирләр, лакин мәләкләр чохла даш атыб онлары орадан говурлар (көјдә ахыб дүшән улдузлар елә бу дашлардыр).

Гуранда шејтанлардан башга һарут вә Марут адында ики эхлагсыз мәләјин дә ады чәкилир (2, 96). Төвратын Варлыг китабындакы (VI фәсил) мәләкләрдән биләваситә төрәјиб онлара бәизәјән бу ики мәләк «инсан гызларыны» өзләринә арвад алырдылар.

Пејғәмбәрләр. Динә иман кәтирмәјин ики маддәси (аллаһын вәһј етднји китаблара вә пејғәмбәрләрә иман кәтирмәк) маһијјәт е'тибары илә бирләшдирилә биләр. Пејғәмбәрләр мәләкләрдән үстүндүр: ахы мәләкләр дә пејғәмбәрләр кими өз тәбиәтләри илә мүбаризә етмәли олмамышдылар. Пејғәмбәрләр аллаһын рәсулудурлар (елчисидирләр) вә онлара тапшырылмышдыр ки, инсанлара јени дини тәблиғ етсинләр вә ја дини онлара хатырлатсынлар. Пејғәмбәрләрин сајы мүбаһисәли мәсәләдир, чүнки минләрлә пејғәмбәрдән бәһс едилир (16, 38: «Бнз һәр бир халгын арасына бир рәсул (елчн) көндәрдик»). Лакин бу гәдәр пејғәмбәрләр арасындан анчаг јүз нәфәри инсанлара вәһј китаблары кәтирмишдир. Алты баш пејғәмбәр вар: Адәм, Нух, Ибраһим, Муса, Иса вә ахырынчы пејғәмбәр сајылаң Мәһәммәд кн, буна «пејғәмбәрләрин мөһрү» (әрәбчә: хатәм-үл-әнбија) ады верилмишдир. Давуд, Јә'губ, Јусиф вә Әјјуб икинчи дәрәчәли пејғәмбәр сајылыр.

Пејғәмбәрләрин мө'чүзә көстәрмәк габилијјәти вардыр. Мәһәммәд анчаг Гуран вәһјләрини өзү үчүн бнр мө'

чүзә кими гәбул етмәјә разы олурду. Лакин һәдисләрдә онун адына чыхылан башга мө'чүзәләр дә вардыр. Һеч олмазса, шаггаланыб ики парчаја бөлүнән ај мәсәләсини (54, 1—2, әрәбчә: шәггүлгәмәр) бурада гејд етмәк кифајәтдир. Бурада әсл мәтләб ахирәтин кәлиб чатачағыны хәбәр верән ајә үстүндәдир. Гуранын мүсәлман тәфсирчиләри исә буна Мәһәммәдин кәстәрдији бир мө'чүзә нәзәри илә бахырлар.

Ән чидди мө'минләрин әгидәсинә көрә јалныз пејгәмбәрләр мүгәддәс сајыла биләр.

Гијамәт. Гуран вә хүсусән биун вахт е'тибары илә ән әввәлки һиссәләри ахирәт һаггында ејһамлы ишарәләр илә вә ахирәтдән әввәл баш верәчәк һадисәләрин дәһшәтверичи тәсвирләри илә долудур. Буна көрәдир ки, инсанлар иши ләнкитмәдән төвбә етмәлидирләр. Ачығыны десәк, адама елә кәлир ки, өлүләрин дирилмәси мәсәләси (гијамәт, јә'ни гијам етмәк, галхыб дурмаг) әввәлчә көрүндүјү гәдәр мүтләг дејилдир. Һәгигәтән, бүтпәрәст әрәбләр белә күман едирдиләр ки, гәбирдә өлүләр, пә исә мәнһуд бир шәкилдә мөвчуд олмаға давам едирләр. Ислам дини бу е'тигады гәбул етдијинә көрә, бурада белә бир тәсәввүр әмәлә кәлди ки, өлү торпаға басдырыландан сонра ики мәләк кәлиб гәбирдә сорғу-суал едәрәк мәнһәмә гурур вә беләликлә, гәбир өлү үчүн илк чәһәннәм вә ја чәннәт» (Макдоналд) олур. Гуранда гијамәт бүтүн халга дејил, ајры-ајры шәхсијјәтләрә аиддир (Велһаузен³ көрә бу чәһәт христианлығын тә'сирини кәстәрир).

Гуранда гијамәт һаггында верилән әләмәтләр чох аздыр. Лакин Гуранда гијамәт мәсәләсинә һәср едилән јерләр Гураны тәфсир едәнләр тәрәфиндән диггәтлә тәдгиг вә әтрафлы сурәтдә шәрһ едилмишдир. Әкәр илаһијјатчылар тәмкин вә еһтијатла һәрәкәт етмишләрсә, мүгәддәс һәдисләрә јахшы беләд оланлар вә өјүд-нәсиһәт мүәллифләри бир чох тәфсилат јығмышлар (мәсәлән, бах: Maqdisi, *Livre de la création, traduit par Huartq II, p. 146 sqq*; Ibn Khalḍoun, *Prolégomenes, traduit par de Slane, II, p. 158*).

Бу ајәләри бир-бир сајмаздан әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, гијамәт үмуми олмајачагдыр. Мәсәлән, бә'зи

³ Велһаузен, Јулһус (1844—1918) — Төвраты тәнғид едән елми әсәрләри илә мөшһүр олан алман илаһијјатчысы вә әрәбшүнас тарихчидир.

Һәдисләрдә дежилир ки, бир нечә мин диндар өз әмәлләри һаггында һеч бир һесаһ вермәдән чәннәтә кедәчәкдир, бә'зи мүсәлман илаһијјатчылары исә белә күман едирләр ки, чәһад заманы вурушма мејданында чаныны фәда едән дејүшчүләр шәһид һөрмәтини газандыгларына көрә онларын руһу елә индидән чәннәтдәдир.

Ахирәтин кәлиб чатдыгыны хәбәр верән биринчи әләмәт бундан ибарәт олачагдыр ки, инсанлар арасында бирдән-бирә динсизлик јајылачаг: Мәккәдә Кә'бә јох олачаг, Гуран унудулачаг. О заман көјдә аллаһдан илһам алачаг мүсәлман мәсиһи меһди («доғру јолдан апарылан») зүһүр едәрәк, јердә әдаләт вә иманы бир мүддәт үчүн бәрпа едәчәкдир. Демәк лазымдыр ки, сонралар шиәлијин тәмәл дашы олан меһди мәфһуму мүсәлман мә'минләри арасында, көрүнүр, өзүнә бирдән јер етмәмишди. Әлбәттә, бә'зи һәдисләрдә али вә сон һаким дејилән гејри-мә'лум бир шәхсдән бәһс едилир, лакин онун ады меһди дејилдир вә она һәтта ахирәтин кәлиб чатдыгыны хәбәр верән бир әләмәт нәзәри илә бахылмыр. Бир сөзлә, меһди идејасы хејли сонралар әмәлә кәлмиш вә сүнниләрин һеч дә һамысы тәрәфиндән дәрк едилмәмишдир.

Бу мәсәләдә ислам дининин дүшүнчә тәрзиндә бир нөв гејри-мүәјјәнлик ортаја чыхыр. Христианлыгда шүбһәли мәтнләри әкс етдирән мәсиһ (Иса) образы әдаләти бәрпа едәчәк меһди образындан јүксәкдир. Ахирәт кәлиб чатанда Дәччал дејилән бириси ортаја чыхмалыдыр; мүхтәлиф мүәллифләр бу Дәччал һаггында, әлбәттә, сон дәрәчә зиддијјәтли мә'лумат верирләр. Бу мә'лумата көрә Дәччал чох узаг бир ададан чыхыб кәләчәк, һәм дә елә бир дәгигәдә ки, Гуранда ады чәкилән вәһши Асија халглары Јә'чуч вә Мә'чуч (18, 93) о заманадәк өзләри үчүн ашылмаз бир манеә олан сәдди (һасары) јыхыб дагыдачаглар. Бојда нәһәнк бир вүчуд олан Дәччал чох бөјүк узунгулаға миниб кәләчәкдир. Дәччал јер үзүндә гырх күн һөкмранлыг едәчәк вә бу мүддәт әрзиндә јери виран едәчәкдир. О заман Иса көјдән Мүгәддәс торпаға⁴ ениб Дәччалы низә илә өлдүрәчәк вә аллаһа ибадәт етмәк үчүн Јерусәлимә кедәчәк. Сонра о өләнә гәдәр гырх ил әрзиндә јер үзүндә мәһәббәт вә сәадәт һөкм

⁴ Јә'ни Фәләстинә.

сүрөчөк: «Гузулар гурдларын јанында јашајачаг, ушаглар иланларла ојнајачаглар».

Сонралар дүшүнүлөн дикер аламәтләр дә ахирәтин јахын олдуғуну хәбәр верәчәкдир (мәсәлән, бах: Maqdisi, Livre de la création 11, p. 145 sqq). Баш мөләкләрдән Исрафил өз суруну (шејпуруну) биринчи дәфә чаланда тәбиәт тир-тир титрәмәјә башлајачаг, инсанлар исә дәһшәтә кәлиб гачышачаглар. Исрафил суруну икинчи дәфә чаланда бүтүн инсанлар чан вериб өләчәкләр. Инсанлар һамылыгла өлөндән сонра гырх иллик бир дөвр башлајачаг вә бу дөврүн сонунда чох шиддәтли јағыш јағачаг; бу јағышдан сонра үчүнчү дәфә чалынан сур сәси ешидиләчәк вә бу сәс бүтүн өлүләри һамылыгла дирилмәјә вә мәһшәр күнүндә Јерусәлимдә бир јерә јығышмаға чағырачаг. Мәһшәр күнү мин илләрә бәрәбәр олачаг. Дирилән инсанлар гызмар күнөш алтында чылпаг вәзијјәтдә тәр төкә-төкә аллаһын һүзурунда ајаг үстүндә дурачаглар; онлардан һәр биринин бүтүн әмәл вә һәрәкәтләринин јазылдығы дәфтәрчә дә әлләриндә олачагдыр. Аллаһ инсанлары бир-бир диндириб сорғу-суал едәчәк, бүтүн һәрәкәтләрини тәрәзидә чәкән кими өлчүб-би-чәчәк. Сонра инсанлар түк кими назик вә гылынч кими ити гыл көрпүнүн (сират көрпүсүнүн) үстүндән кечәчәкләр. Чәһәннәмдин үстүндән салынан бу көрпү чәһәннәтә тәрәф кедир. О заман Мәһәммәд күнаһкарларын бағышланмасыны (шәфаәтини) аллаһа јалварачаг, Мәһәммәдин бу шәфаәти сәјәсиндә анчаг о адамлар чәһәннәмдә галачаглар ки, Гурана көрә онлар һәмишәлик орада галмалыдырлар. «Һәгигәтдир ки, аллаһ өзүнә шәрик верәнләри бағышламаз, һалбуки бундан башга һәр бир пис һәрәкәти, кимә истәсә, бағышлајар» (4, 116).

Тәфсирчиләр мүсәлман чәһәннәмдини вә ја даһа доғрусуну десәк, чәһәннәмләрини (јуанларын, асуриләрин вә орта әсрләрдәкн христианларын чәһәннәмләри кими) једди тәбәгәјә (даирәјә) бөлмүшләр. Гуранда чәһәннәмдән бәһс едиләндә каһ «нар» (од), каһ да «чәһәннәм» (кејенна; мүгајисә ет; гәдим јәһудиләрдә «кеһинном» сөзү) ишләдиләр. Бу чәһәннәм һәрәкәт һалындадыр. Мүгәддәс китабын бәзи тәфсирчиләри (о чүмләдән Гәзали) чәһәннәмди орта әсрләрдәки Гәрб шәбиһләриндә (мистеријаларында) сәһнәдә көстәрилән чәһәннәмә бәнзәр дәһшәтли бир шеј кими тәсвир едирдиләр. Бу тәсвирә көрә чәһәннәмдин сон тәбәгәсиндә зәггум ағачы (бу ағачын һәр бир

чичәји бир шејтанын башыдыр), бир газан гајнар гатран вә диби олмајан бир гују вардыр. Гуранда чәһәннәм эзабы һаггында, демәк олар бир шеј дејилмир; бу эзабы чох сонракы мүәллифләр тәсвир етмишләр. Буну да гејд едәк ки, бүтүн бу рәвајәтләрин әсасыны јәһуди әфсанәләри тәшкил едир.

Чәһәннәм илә чәннәт арасында гејри-мүәјјән бир јер вардыр ки, Гуранын «Ә'раф» (Сәдд) адлы једдинчи сурәсинә бу јерин ады верилмишдир. Бәзиләринә көрә Ә'раф мәһшәр ајағыдыр, бәзиләри исә Ә'рафы чәннәт гапысынын астанасы һесап едир. «Онларын арасында пәрдә олачагдыр. Ә'рафда исә инсанлар дурачаглар... Чәннәтә кетмәјәнләр үзләрини чәннәт әһлине чевириб: Салам олсун сизләрә! дејәчәкләр. Онлар нәзәрләрини чәһәннәм әһлине чевирәндә исә дејәчәкләр: Илаһи, сән бизи бу ганунсуз иш көрмүш инсанларла бир јерә салма» (7, 44—45).

Мүгәддәс һәдисләрә көрә бәшишт (чәннәт — бағ) дә бир нечә һиссәјә бөлүнмүшдүр; бу һиссәләрдән бири «фирдовс» адланыр ки, фарсчадан алынмыш бу сөзүн мә'насы јунан дилиндә «парадеисос» сөзүнүн мә'насына ујғундур. Гуран әјәләриндә (мәсәлән, 37, 38 вә сонракы әјәләр) көрүнүр ки, бу чәннәт һисс едилән дүнјәви бир маһијјәт дашыјыр вә бу барәдә мүбәһисә етмәк фајдасыздыр. Мүсәлман илаһијјәтчылары чәннәтин бүтүн зөвг вә ләззәтиндә јалныз мәчази мә'на көрүрдүләр; бу мәчази мә'налар исә өз маһијјәтинә көрә һеч дә адыны дашыдыглары бу дүнјадакы мәфһумларын ејни дејилдир. Мәсәлән, сенилмиш инсанлара зөвг вериб онлары назламаға һәмишә һазыр олдуглары һалда өз бакирәлијини һеч вахт итирмәјән гара көзлү һуриләр (чәннәт пәриләри), еһтимал ки, инсан гызларындан фәргли мәхлуғдур. Гуранда һурн, әхлаг барәсиндә һеч бир нөгсаны олмајан елә мәхлуғдур ки, онун чисмани тәмизлијинә бир ләкә вурула билмәз. Гуранда һуриләрин тәсвиринә аз јер әјрылмышдыр. Сонракы мүәллифләр һуриләри даһа артыг тәфсиләтлә тәсвир етмишләр. һуриләрин маздеизмдән алындығы фикриндә оланлар вар. Карра де Во белә күман едир ки, һуриләрин көкүнү христианларын мәләкләриндә ахтармағ лазымдыр [Јефремин тәсвир етдији чәннәтә бах (Төр Андре, сәһ. 87)].

Чәннәт әһлине бу мәхлуғлардан башға раһат мебел вә ләззәтли јемәкләр дә верилир. Бундан башға чәннәтә

кедечек диндарлара думдуру су булаглары, сүд, бал вә шәраб ахан чајлар (Сәлсәбил, Зәнчәбил, Көвсәр сују) вә'д едилмишдир. Бу чајлар, сујун даим чатышмадығы өлкөлөрдә әһалини вәләһ етмәк үчүн јарадылмыш јәһуди вә ја христиан чәннәтини әкс етдирир.

Чәннәт даһа сонралар сәккиз мәртәбә (чәһәннәмдән бир тәбәгә артыг) бөлүнмүшдүр. Чәннәтин тәпәсиндә ша-накүллә чичәји битир; бу чичәк чәннәтин сәрһәдини мү-әјјән едир вә она көлкә верир. Гуранын әсли, инсанларын бүтүн әмәлләринин јазылдығы китаблар вә гијамәт күнүн-дә лазым олачаг бә'зи шејләр чәннәтдә сахланыр. Чәннә-тин сәккиз мәртәбәси, сују көјләрә төкүлмүш дәннәтләр үстүндә дурур. Аллаһын тахты чәннәтин үстүндәдир.

«Өлүләрин дирилмәси вә гијамәт күнүндә бүтүн бәшә-ријјәтин чәннәт вә ја чәһәннәмдә аллаһын һү-зуруна чыхмасы — Мәһәммәдин дини е'тигадынын мәғзи-ни тәшкил едир. Мәһәммәд бу дини нәзәријјәси нлә дүнја һаггында эрәбләр арасында артыг гәрарлашмыш олан дүшүнчә тәрзинә өзүнү рәсмән гаршы гојду, чүнки эрәб-ләр нә лә'нәтдән, нә дә ахирәтдәки әбәди сәадәтдән һеч бир шеј билмәјиб јалныз бу дүнјадакы һәјаты дүшүн-дүкләри һалда аллаһын көстәришини онлара јетирмәли иди» (Снук һүргронје).

Алын јазысы (һәдисләрдә — гәдәр, илаһијјатчыларын дилиндә — тәгдир). Јухарыда бир-бир сајылмыш дини еһкама бир һөкм дә әләвә едилмәлидир. Ислам дини нәзәријјәсинә көрә бу дүнјада тамамилә аллаһын ира-дәсиндән асылы олмајан һеч бир шеј мөвчуд олмамыш вә мөвчуд дејилдир. Бу еһкам Гуранын бир чох әјәләр-риндә шәрһ едилир. Мәсәлән, әјәләрдә белә дејилир: «Ру-һу олан һәр бир мәхлуг анчаг аллаһын ирадәси илә вә өм-рүнүн мүәјјән едилдијн китаба ујғун олараг өлмәлидир» (3, 139); «О аллаһ таала ки, һәр шеји бөлүшдүрүб идарә едир» (87, 3) вә «Бизим башымыза анчаг о шеј кәлир ки, ону аллаһ бизнм алнымыза јазмышдыр» (9, 51). Һәгигәтән, инсанларын бүтүн әмәлләри һәлә дүнја јара-дылмаздан әввәл «диггәтлә горуна лөвһәләр үзәриндә» (35, 25 вә 36, 11) јазылмышдыр. Лакин Гуранда елә әјә-ләр дә вардыр ки, алын јазысы еһкамы илә разы олмајыб буна е'тираз етмәк үчүн әсас верир; одур ки, бә'зи ила-һијјатчылар бу фүрсәти әлдән гачыртмамышлар.

Иранлы мүәллиф Әбулмәали ислам дини еһкамынын әсас һөкмләрини белә шәрһ едир:

«Һәр шејә гадир олан аллаһ бүтүн вәсфләри илә бирликдә әбәдидир; Гуран јарадылмамышдыр; чәннәт вә чәһәннәм јарадылмамышдыр; аллаһын варлығы вә сечмә инсанларын ону өз чисмани көзләри илә дахилән сејр етднкләри керчәкдир; һәмчинин гәбирдә чәза вернләчәји, Нәкир вә Мүнкир тәрәфиндән сорғу-суал едиләчәји һаггында да беләдир; чох ағыр күнаһа батан мүсәлман кафир е'лан олунмур; бу чүр күнаһкар мүсәлманлар төвбә етмәдән өлсәләр, онлара чәһәннәмдә өз күнаһларына ујғун чәза верилир; сонра онлар Пејғәмбәрин һимајәси сәјәсиндә чәннәтә кечирләр... Сүнниләр белә һесаб едирләр ки, хејир вә шәр фәләјин ирадәсинә табедир, лакин бу һеч дә инсанларын һәрәкәт вә әмәлләринин мүкафатамы, јохса чәзајамы лајиг олдуғунун мүәјјән едилмәсинә мане олмур. Һәгигәтән, сүнниләр дејирләр ки, хејир вә шәр аллаһын ирадәсиндән асылыдыр, лакин инсан һәрәкәт сәрбәстлијинә маликдир; одур ки, аллаһ һәр бир инсанын сәрбәстшәкилдә һансы һәрәкәти сечәчәјини өз әбәди билији нәтичәсиндә әввәлчәдән билдији үчүн бу һәрәкәти јарадыр; онлар дејирләр ки, аллаһ инсанлара өз мүлаһизәсинә көрә ја көмәк едир, ја да онлары көмәксиз гојур вә инсанларын итаәт вә чидд-чәһд етмәкдән башга чарәләри јохдур».

Һүгүг

Гуранда там бир сыра әмр вә гадаған олдуғуну јухарыда көрмүшдүк. Ислам дининдә илаһи ганун вә ја һүгүг (шәриәт, јә'ни көстәрилән, әмр едилән доғру јол; мәсәлән, бах: Гуран, 45, 17) сонралар башгалары тәрәфиндән инкишаф етдирилиб тамамланмыш бу үнсүрләрдән ибарәтдир. Бу ганун инсанын көстәрдији фәалијјәтин харичи тәзаһүрләринә аиддир. Јухарыда көрдүк ки, әввәлчә Гурана вә мүгәддәс рәвајәтләрә архаланан бу ганун, фиғһ (һүгүгчулуг) методлары нәтичәсиндә тәдричән тамамланды вә дини мәзһәбләрдән асылы олараг, мүхтәлиф шәкилләр алды. Һал-һазырда јалныз фиғһ мәчмуәләри ганун һөкмүндәдир, Гуран илә һәдис мәчмуәләри исә өјүд-нәсиһәт үчүн охунан китаб ролуну ојнајыр. Фәлән шәриәтин әсас тәмајүлү инсанын һәјатындакы мүхтәлиф һәдисә вә әһвалатлары дин нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк иди. Халис һүгүги нөгтеји-нәзәр исә сонралар тәтбиг едилди.

Шәриәтин тәркнб һиссәләрини мөәјјән етмәк үчүн тәшәббүсләр едилди; мө'минләр шәрнәтдә ситајишә (ибадат) аид тәәһһүдләр илә һүгүг әмәлијјатыны (мүамәлат) вә чәзалары (үгүбат) бир-бириндән ајырырлар. Шиәләр даһа дәриндән ишләнмиш тәснифат гәбул етмишләр.

Инсанларын һәрәкәт вә әмәлләринә кәлдикдә бунлар һәм дини, һәм дә мүлки нөгтеји-нәзәрдән беш категорн-јаја (еһкама) бөлүнмүшдүр.

Дини нөгтеји-нәзәрдән һәрәкәт вә әмәлләр бир-бириндән белә ајрылыр: 1) вәзифә (әрәбчә: фәрз) вә ја зәрури әмәл (әрәбчә: вачиб); бу катгоријаја елә һәрәкәт вә әмәлләр дахилдир ки, бушлары едәнләрә мүкафат, етмә-јәнләрә исә чәза вериләчәкдир; фәрз ики һиссәјә бөлүнүр: шәхси вәзифә (фәрз әл-ејн, мәсәлән; намаз) вә әлавә вәзифә (фәрз әл-кифәјә, мәсәлән, һәчч); 2) мәслә-һәт көрүлән (мәндуб) һәрәкәтләр ки, бунлары едәнләрә мүкафат верилир, етмәјәнләрә исә чәза верилмир; 3) ичәзә верилән (мүбаһ) вә ја фәрги олмајан һәрәкәтләр; 4) намүнасиб (мәкруһ) олса да, чәза верилмәјән һәрәкәт-ләр; 5) гадаған (һарам) дејилән вә чәза верилән һәрәкәт-ләр. Һәрәкәт вә әмәлләрин бу беш категорија шәклиндә тәснифи мө'мин мәзһәбләри арасыида фәргләр әмәлә кәл-мәсинә сәбәб олмушдүр.

Мүлки нөгтеји-нәзәрдән һәрәкәт вә әмәлләр белә бөл-үнмүшдүр: дүзкүн (сәһиһ) һәрәкәтләр; дүзкүн олмајан (батил) чүрүк һәрәкәтләр; ичәзә верилән (чаиз) һәрә-кәтләр; тә'сирли (нафиз, јә'ни нүфуз едән) һәрәкәтләр; рабитәли (лазым) һәрәкәтләр.

Беләликлә, шәриәтдә бир тәрәфдән ситајишә (ибадә-тә) аид гајдалар, бир тәрәфдән дә һүгүги әмр вә һөкм-ләр бир-бириндән ајрыла биләр. Бу ики групу көздән кечирәк.

Ситајиш (ибадәт). Ситајиш ашағыдакы беш әсас вә-зифә(әрканәддин, јә'ни динин рүкнләри, сүтунлары) үзәриндә гурулмушдүр: динә иман кәтирмәк, намаз гыл-маг, оруч тутмаг, зәкат вермәк вә һәччә кетмәк. Бә'зи мүәллифләр бу беш рүкнә чаһад, јә'ни мүгәддәс мүһа-рибә мәсәләсини дә әлавә едирдиләр.

«Дини дүшүнчәннин харичи ифадәси олан ситајиш ис-лам дининдә фәрди шәкилдәдир. Һәтта бирликдә гылыиан намаз мүтләг фәрди ибадәтдир... Һәччә кетмәк мәсәлә-синә кәлдикдә, бунун диггәтлә көздән кечирилмәси белә

бир јәгинлик верир ки, һәчч мәрасимини јеринә јетирән диндар мүсәлман өз фәрди јолу илә кедир» (Годфруа-Демонбин).

Бу чәһәти гејд етмәк мүһүмдүр ки, ибадәт јалныз ајдын ифадә едилмиш нијјәтин нәтичәси олдуғу һалда мә'тәбәр сајылыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, кениш ја-јылмыш бир һәдисдә дејилдијинә көрә «инсанларын әмәлләри һаггында бир мүһакимә јеритмәк үчүн онларын нијјәтләринә фикир вериләчәк вә һәр бир инсанын әмәли онун нијјәтинә көрә јазылыб һесаба алыначагдыр». Даһа сонрақы башга бир һәдисдә аллаһын адындан белә дејилир: «Мәним һүзурума чыханда өз һәрәкәт вә әмәлләринизлә дејил, өз нијјәтинизлә чыхын».

Динә иман кәтирмәк (тәшәһһүд, јә'ни шәһадәт етмәк). Динә иман кәтирмәк — кәлмеји-шәһадәти сөјләмәкдән ибарәтдир, јә'ни шәһадәт едиб демәлидир ки, «аллаһдан башга мә'буд јохдур вә Мәһәммәд аллаһын рәсулудур». Бу кәлмеји-шәһадәт маһијјәт е'тибары илә бирисини дөнүб мүсәлман олмасы үчүн сөјләнән дүстурдур, лакин бу шәртлә ки, ахыра гәдәр дејилмин олсун. Диндар адам бүтүн тәнтәнәли һалларда, хусусилә әчәли кәлиб јахынлашанда кәлмеји-шәһадәтини сөјләмәлидир; һәм дә диндар адам өлүм ајағында кәлмеји-шәһадәтини ја өз дили илә сөјләмәлидир, ја да башгалары буну онун јеринә сөјләмәлидирләр (тәлгин — өјүд-нәсиһәт).

Даһа кениш мә'нада «шәһадәт» сөзү бир мүсәлманын дин уғрунда вурушуб мүгәддәс мүһарибәдә өз чаныны фәда етмәси вә беләликлә, өз диндарлығына «шаһидлик» етмәси демәкдир. Бу һалда диндар мүсәлман «шәһид» олур ки, бу да «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» демәкдир («шаһид» сөзү сәләһијјәтли бир мәгам һүзурунда шаһидлик едән адам мә'насында да ишләдилир). Гејд етмәк лазымдыр ки, «шәһид» истилаһы Гурандан алынмамышдыр. Гуранда адәтән, «аллаһ јолунда» өлдүрүлән адамлардан бәһс едилир. Венсинк өз китабында көстәрмишдир ки, «шәһид» сөзүнә верилән мә'на, јә'ни «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» мә'насы христианлығын тә'сири илә инкишаф етмишдир вә бу фикир Шәргдә чох гәдимдән јајылмыш бир шејдир. Шәһид сөзүнә һәдисләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Јухарыда көрмүшдүк ки, шәһид гәбирдә мәләкләр тәрәфиндән һеч бир сөрғу-суала чәкилмәдән дүббәдүз чәннәтә кедир вә орада аллаһын тахтынын лап јанында өз јерини тутур. Бә'зи сонрақы һәдисләрдә дејилир ки,

шәһидләрин, һәтта күнаһкарлара һимајә едиб онларын бағышланмасыны истәмәјә ихтијары вардыр. Лакин бүтүн бу имтијазлара бахмајараг, шәһид јенә дә азаб-әзнјјәт чәкмәк үчүн чәннәтдән чыхыб тәкрар јерә енмәјә сәј едир. Бу фикир ислам аләминдә ағылсыз шәкилләр алан фәдакарлыг зөвгүнү ојандырмышдыр; мө'минләр бу чүр фәдакарлыгла мүбаризә едирдиләр, чүнки Венсинкин де-дијинә көрә, мө'минләрин фикринчә ағылсыз шәкилләр алан фәдакарлыгда, ислам дининдә шәксиз гадаған едилән интиһара доғру көстәрилән сәј вардыр. Беләликлә, мө'минләр белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу дүн-јадакы вәзифәләрини (оруч тутмаг, намаз гылмаг, Гуран охумаг вә и. а.) јеринә јетирән адамлар да лап өз чаныны фәда едәнләр кими «аллаһын јолу илә» кедирләр. Иш о јерә чатды ки, таундан вә дикәр јолухма хәстәликләрин вә ја мө'минчәсинә бир иш көрдүјү заман өләнләрин һамысыны шәһид е'лан етдиләр; сонра ушаг доғанда өлән гадынлары да бураја элавә етдиләр. Бәзи јерләрдә (мәсәлән, Һиндистанда) бу чүр шәһидләрә ситајиш чох кениш јайылмышдыр.

Намаз. Ислам дининин јалһыз илк инкишаф дөврүндә дејил, һәтта сонракы јайылма заманында да шүбһәсиз биринчи дәрәчәдә мүһүм рол ојнајан намаз (салат) гылындыгы заман кәлмеји-шәһадәт бир нечә дәфә тәкрар едилир. Мәһәммәд инсанларын дөнүб мүсәлман олмалары үчүн намаз гылмаларына бөјүк әһәмијјәт верирди. Намаздан Гуранын илк вәһјләриндә бәһс едилир ки, бу да намазын көкүнүн гәдим олдуғуну сүбут едир. Намаз гылмағын мәчбури олдуғу Гуранда исрарла гејд едилир вә бу барәдә һәр бир е'тинасызлыг ајдын исләнир. Шәраб мәсәләсиндә гојулан мәһдудийјәт вә нәһајәт, онун ичилмәсинин гадаған едилмәси бурадан ирәли кәлир (бах, 4, 46: «Сиз еј диндарлар! Ичиб кефли олдуғунуз заман намаз гылмаға башламајыш...»).

Лакин бурада изаһат вермәк лазымдыр: индики шәклиндә олан намаз, еһтимал ки, гәдим јәһуди дини мәрәсиминин тә'сири алтында, анчаг һичрәтдән сонра әмр едилмишди. О заманадәк Гуранын бир чох ајәсини өзбөрдән билмәк вә ибадәт ичиндә ајыг галмаг бөјүк хидмәт сајылырды. «Һәгигәтән сәнин аллаһын биләр ки, сән каһ кечәсин биринчи үчдә бириндә, каһ кечәјарысы, каһ да кечәнин сонунчу үчдә бириндә јериндән галхыб намаз гылырсан; билир ки, сәнинлә бирликдә оланларын бә'зи-

лэри дэ сэнин кими едирлэр» (73, 20). Лакни бу бир идеалдыр. Һэгнгэтдэ исэ «јалныз Гуранын мәтниннә көрә мүһакимә јеритсәк, Мәккә дөврүндә мө'мин мүсәлман аллаһа ннанмагла вә бүтләрә ситајишдән бојун гачырмагла, көрүнүр, разы галыб мәмнун ола билрди. Адама елә кәлир ки, мө'мин мүсәлман мүәјјән динн јинләри јеринә јетирмәмәлн иди» (Каетани).

Һәр бир мүсәлман күндә беш дөфә намаз гылмалыдыр: сәһәр сүбһдән (сәлатәссүбһ вә ја сәлатәлфәчр), күнортачағы (сәлатәззөһр), күнортадан сонра (сәлатәләср), күн батанда (сәлатәлмәғриб) вә кечә башлајанда (сәлатәлиша). Гылынан намазларын сајы һаггында рәвајәтләрдә нзаһат вардыр. Мәһәммәд кечә вахты јердән көјә ме'рач етдијн (исра) заман аллаһ она әмр етмишиди ки, күндә әлли дөфә намаз гылмаларыны мө'минләрә әмр етсин. Мәһәммәд аллаһ илә сөһбәт едәндән сонра Мусажә раст кәлир; Мусанын фнкринчә бу гәдәр намаз гылмаг һәддән артыг чохмуш, буна көрә дә Муса намазын сајыны азалдыб бешә ендирмәјә разы олубмуш (Венсинк бу әһвалаты, Ибраһимнн Содом вә һоморраны нечә мүдафиә етдији һаггында Төвратын Варлыг фәслннин 18, 23 ајәсиндә тәсвир едилән әһвалатла мәһарәт вә инчәликлә мүгајисә едир). Һәдисләрдән бириндә нағыл еднлир ки, баш мәләкләрдән Чәбраил Мәһәммәдин һүзурунда намаз гылмаг үчүн күндә беш дөфә јерә енирмиш вә Мәһәммәд дә онун кимн едирмиш. Хутсма⁵ Гуранын бә'зи ајәләри әсасында белә күман едир ки, әввәлчә анчаг үч намаз гылырдылар, сонра исә бунлардан икисн бөлүндү вә бөлүнән намазлардан һәрәси икн ајры намаз олду. Голдснјер бурада Иран тә'сиринин олдуғуну күман едир. Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, гылынан намазларын сајы Мәһәммәд һәлә сағ олдуғу заман мүәјјән еднлмәмишиди вә бунларын тарихини дүзкүн мүәјјән етмәк чәтнндир.

Күндә беш дөфә намаз гылмаг ағлы башында олан һәр бир јашлы мүсәлман үчүн мәчбуридир. Хәстә оланлар намаз гылмаг мәчбуријјәтиндән азад олунурлар, лакни онлар да сағаландан сонра намаз гылмалыдырлар. Өз нс-тәк вә ирадәсинә көрә намаза е'тннасызлыг көстөрәнләр динсиз (кафир) сајылыр. Намазын бә'зи илк шәртләри дә вардыр. Мәсәлән, диндар адам намаз гылыб аллаһа ја-

⁵ Хутсма, Мартин Теодор (1851—1943) — һолландијалы әрәбшүнас вә исламшүнаслыр.

хынлашмаздан эввэл пак олмалыдыр; көрүнүр бу тәмизлик адәти Мәдинә јәһудиләриндән көтүрүлмүшдүр. Мүгәддәс һәдисләрдән бириндә Мәһәммәдин адындан белә дејилір: «Тәмизлик дини нманын јарысыдыр». Мүсәлман шәриәтинә көрә ики дәрәчә натәмизлик вардыр; бунлардан бири кичик натәмизликдир (һәдәс) ки, тәмиз олмајан бир шејә тохунмагдан, инсанын тәбни еһтијачларынын рәф едилмәсиндән вә и. а. әмәлә кәлир; бири дә бөјүк натәмизлик (чәнабәт вә ја чүнуб) ки, чинси элагәдә олмагдан, кечә шејтан аздырмагдан, ајбашы олмагдан вә ушаг доғмагдан әмәлә кәлир.

Бу ики натәмизлик һалына ујғун олараг, ики чүр тәмизләнмәк (тәһарәт) үсулу вардыр; бунлардан бири ади дәстәмаз (вүзу) алмагдыр ки, һәмишә намаздан эввәл олмалыдыр; дәстәмаз алан диндар мүсәлман шәриәт нөгтеји-нәзәриндән тәмиз су илә үзүнү, дирсәјә гәдәр әлләриини јујур, исланмыш сағ әлини башына сүртүб мәш едир вә ајагларыны јујур (5, 8). Су олмајанда ону гум илә әвәз етмәк олар (буна тәјәммүм дејилир ки, гум кими төкүлән бир шејлә тәмизләмәк демәкдир) (5, 9). Бөјүк натәмизлик исә бүтүн бәдәнин, о чүмлөдән түк вә сачларын һөкмән су илә вә диггәтлә јујулмасыны теләб едир. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, намаз гылындығы заман әмәлә кәлән һәр бир мурдарлыг намазы батил едир, јә'ни позуб е'тибардан салыр. Бундан башга намаз гылан диндарлар өз бәдәнләрини шәриәтә ујғун шәкилдә өртмәлидирләр; намаз вахты гадынларын үзү вә әлләри ачыг олуp.

Һөкмән мәсчиддә намаз гылмаг мәчбури дејилдир. Намазы евдә вә һәтта ачыг һавада да гылмаг олар; анчаг гәбир үстүндә вә натәмиз јерләрдә (һејван кәсилән саллагханаларда вә и. а.) намаз гылмаг олмаз. Намаз гылан адам эввәлчә үзүнү Мәккәјә (гибләјә) тәрәф чевириp. Сонра торпағын мурдар олуб-олмадығыны јохлајыр вә намаз гыланда ону харичи аләмдән ајырачаг јери мүәјјән вә мәһдуд едир; адәтән бу иш јерә кичик бир халча (сәччадә) салмагла көрүлмүш олар. Бундан сонра намаз гылан диндар һансы намазы (сәһәр намазынымы, јохса башгасыны) гылмаг нијјәтиндә олдуғуну јавашдан вә ја учадан дејир.

Һәр күнкү намаз ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәтдир:

1. Намаз гылан диндар ајаг үстүндә дуруб әлләрини чийниин сәвијјәсинә гәдәр галдыраpаг, «аллаһүәкбәр»

(јә'ни «аллаһ улудур, эн бөјүкдүр») сөзләрини дејир ки, буна «тәкбир-әл-иһрам» дејирләр.

2. Ајаг үстүндә дурмагда давам едәрәк, сол әлини сағ әлинин ичинә гојуб Гуранын биринчи «Фатиһә» сурәсини охујур.

3. Әлләринин ичи дизләринә тохунанадәк белнини әјир ки, буна «рүку» дејилир.

4. Белнини дүзәлдиб («итидал») әлләрини јухары галдырыр вә «Аллаһ о адамларын сөзүнү ешидир ки, онлар аллаһы һәмд вә мәдһ едирләр» сөзләрнини дејир.

5. Сәчдәјә кедиб үзүнү јерә сүртмәк үчүн әввәлчә диз чөкүр, сонра әлләринин ичини јерә гојур вә, нәһајәт, бурну јерә тохунанадәк јерә сәрилир; «сүчуд» дејилән бу һәрәкәт намазын эн јүксәк аныдыр.

6. Диз чөкмүш һалда отуруп («чүлус» вә ја «гүуд»).

7. Јенә дә сәчдәјә кедир (икинчи «сүчуд»).

«Фатиһә» охунмагдан башлајан бу бир сыра вәзијјәт вә һәрәкәтләрә бир рик'әт намаз дејилир. Күнорта вахты, күнортадан сонра вә кечә вахты гылыһан намазларын һәрәси дөрд рик'әтдән ибарәтдир. Сәһәрчагы сүбһдән гылыһан намаз ики, ахшамчагы гылыһан намаз исә үч рик'әтдир.

Икинчи сүчүддан сонра намаз гылан диндар диз чөкмүш һалда ајагларыны јығышдырыб отуруп вә ашагыдакы дуалары бир-биринин далынча охујур: әввәлчә, һәр ики рик'әтдән сонра тәкрат едилән кәлмәји-шәһадәт, сонра Пејғәмбәр үчүн хүсуси дуа вә нәһајәт, әввәлчә саға, сонра исә сола чеврилиб ики дәфә тәкрат едилән «Аллаһын саламы вә рәһмәти олсун, сизләрә!» («Әссәлам-әлејкүм вә рәһмәтүллаһ!»), диндарлара вә онлары мүһафизә едән мәләкләрә мүрачиәтлә верилән бу салам һәмин мәрәсими битирмәкдән ибарәт олуб (тәслимәттәһлил) намаз башландығы заман «Аллаһүәкбәр» дејиләндән әмәлә кәлмиш вәзијјәтә сон гојур.

Намаз буһунла гуртарыр. Бу чәһәтә диггәти чәлб етмәк фәјдәсыз дејилдир ки, намазда һеч бир хаһиш јохдур. Тәфсиләт вә тәфәррүата кәлдикдә бу мәсәлә мүхтәлиф мәнһәб нүмајәндәләри арасында мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Мәсәлән, намазы јавашданмы гылмаг лазымдыр, јохса учадан? Намаз гылан диндарын әлләринин вә овучларынын эн дүрүст вәзијјәти нечә олмалыдыр? Бу сон мәсәләдә шиәләр илә дикәр мө'минләр арасында ихтилаф

вардыр. Јола чыхыб сәфәрдә оланлара ичазә верилир ки, һәр күнкү беш вахт намаз сајыны азалтсынлар.

Бә'зи диндарлар бу һәр күнкү намазлардан башга мәчбури олмајан намазлар да гылырлар. Бу чүр намазлардан ән мәшһуру кечә намазыдыр (әрәбчә: сәлатәл-лејл вә Гуранда: тәһәччүд). Бу кечә намазынын һәр күнкү беш вахт намазын сонунчусу илә гарышдырмамалы. Ола билмәз ки, бу кечә намазы, инсанын зейниндә христианлығын (ән гәдим формасында) ајыг галмаг фнкрини ојандырмасын. Чох еһтимал ки, бу дини ајнн ислам дининин илк дөврүндә сә'јлә јеринә јетирилирди (Мәһәммәдин кечәләр ајыг галдығыны хатырлајаг) вә һәр күн беш вахт намаз гылмаг мәсәләси мүәјјән бир шәкил аландан сонра кечә намазы мәчбури характерни итирди. Буна бахмајараг кечә намазы индијәдәк галыр вә хүсусән рамазан (оручлуг) ајында чох мәгбулдур. Мәчбури олмајан бир намаз да «внтр» намазыдыр; тәк мә'насына кәлән «внтр», кечә башлајанда гылынан намазын чүт рик'әтләринә бир рик'әт әлава етмәкдән ибарәтдир. Мө'минлијин һәддиндән артыг олмасы (нәфл, тәтәввү) нәтичәсиндә гылынан намазларын, хүсуси шәрәнтлә, мәсәлән, күнүн вә ајын тутулмасы илә (күсуф, хүсуф) әлагәдар олан намазларын, јағыш јағдырмасы үчүн аллаһа јалвармаг намазынын (истисга), һәр илин ики гануни бајрам күнләриндә гылынан намазларын, нијјәт едилән бир арзунун јеринә јетирилмәси үчүн гылынан намазын (сәлатәл-һачә) вә мүһүм бир гәрар гәбул едилмәздән әввәл гылынан намазын (истихарә) олдуғуну да гејд етмәк лазымдыр.

Өлүләр үчүн мејит намазы (сәлатәлмејит, сәлатәлчәназә), өлән һәр бир мүсәлман үчүн һөрмәт борчу олараг гылыныр. Лакин өлән адам борчлу галыб өләрсә вә ја өз чанына гәсд етмиш оларса, бу һалларда мејит намазынын гылынмасынын мәчбури олдуғу инкар едилирди. Киши басдырыланда имам табутун гојулдуғу мафанын габағында, гадын басдырыланда исә мафанын ајағында дуруб мејит намазы гылыр. О, нијјәт едиб әлләрини галдырыр, дөрд тәкбир охујур. Бирнчи тәкбирдән сонра «Фатихә» охујур, икинчисиндән сонра Пејғәмбәр үчүн дуа едир, үчүнчүсүндән сонра аллаһа јалварыб өләнә мәрһәмәт етмәси үчүн дуа едир вә нәһәјәт, дөрдүичү тәкбирдән сонра мејит намазынын гылындығы јердә оланларын һамысына мәрһәмәт етмәси үчүн аллаһа дуа едир. Бу мә-

расим ики «тәслим дуасы» илә гуртарыр. Бу мејит намазынын һарада гылынмасы мәсәләсиндә фикир ајрылығы вардыр; бу намаз ја өлән адамын евиндә (мәсәлән, Јава адасында олдуғу кими), ја мәсчиддә, ја да гәбиристанда гылыныр. Шимали Африкада өлү гәбиристана апарылдығы заман «Бүрдә» мәнзумәси охунур. «Бу мәнзумәнин илк ијрми ше'ри һәр бир эрәбшүнасы хејли тәәччүбләндирмәлидир. Доғрудур, бу мәнзумә Пејғәмбәрни һәмд вә мәдһ еднлмәсинә һәср олунмушдур, лакин эрәб гәсидәләринин чохунун башланғычы кими шаир бу мәнзумәнин башланғычында да өз севкнлнсинин чыхыб кетмәснә көз јашы төкмәк үчүн истифадә етмишдир» (Дутте). Өлүнү кәфәнә бүрүјүб гәбрә гојурлар.

Һәр бир диидар һәр күнкү гануни намазы тәкликдә гылыр, лакин диндарларын јығышдығы јердә вә даһа јахшысы, нә гәдәр адам олурса олсун, мәсчиддә намаз гылынмасы төвсијә олунур. Бу һалда намаз гыланлар чәркә-чәркә сыраја дүзүлүрләр (гадынлар дал тәрәфдә дурурлар). Бирликдә гылыан намаза (чамаат намазы) имам рәһбәрлик едир вә намаз гыланларын һамысы имамын шәриәт гајдасына ујғун һәрәкәтләринин диггәтлә вә ејнән тәкрар едирләр. Бу чүр бирликдә намаз гылмаг чүмә күнләри мәчбуридир (сәләтәлчүмә). Бу намаз күнорта вахты гылыныб «сәләтәззәһр»ү әвәз едир. Шафинләрин дини нәзәријјәснә көрә бу чүр намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилмәк үчүн ән азы гырх нәфәр диндарын намазда иштирак етмәси лазымдыр (гадынлар бу намазда иштирак етмир). Чүмә намазы хүтбәдән вә ики рик'әтдән ибарәтдир; хүтбәдән әввәл дә ики рик'әт намаз гылынмасы мәгбулдур. Әввәлләрдә хүтбә вә ја хәлифәнин өзү вә ја онун нүмајәндәси тәрәфиндән охунурду, сонралар исә хүтбә охумағы өзү үчүн пешә етмиш хәтибләр онлары әвәз едиләр.

Мүсәлманларын һөкмән чүмә күнләри истираһәт етмәләри һеч дә мәчбури дејилдир. Мәсчид (јә'ни «үзүгојлу сәчдәјә кедилән јер») о гәдәр чох тәсвир олунмушдур ки, бунун үзәриндә узун дајанмаға еһтијач јохдур; намаз гылынан салон сүтунлара дајанан гүббәләрин алтында јерләшир; салонун ичәриләриндә диварын ортасында аз-чох зәнкин бәзәји олан ојуг бир јер вардыр ки, буна меһраб дејнлир; меһраб Мәккәнин истигамәтини (гибләни) көстәрир; гылынан намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилсин дејә гибләни дүрүст билмәк вачибдир.

Имам намаз гылындыгы заман меһрабын габагында дурур. Меһрабын јанында хутба охујана аид күрсү вардыр ки, буна минбәр дејилер. Тәнтәнәли ибадәт күнләриндә рәсмәи Гуран охујанлар хусуси һүндүр јердә олурлар. Меһраб илә үзбәүз тәрәфә «сәһн» дејилән һәјәт вардыр; ичәри тәрәфдә исә һәјәти әһәтә едән дивар бојунча өртүлү ејванда дәстәмаз алмаг үчүн ајрылмыш јерләр вардыр. Еһтимал ки, мәсчид үчүн нүмунә олан тикинтн «Пејгәмбәрин евнинн һәјәтидир; бу һәјәтин бир учунда анбара бәнзәр бир тикинти вардыр ки, диндарлар бураја сығынардылар... Ичә шүбһә јохдур ки, мәсчидләрин гурулушу үзәриндә христиан килсәләринин тәсири олмушдур, чүнки галиб кәлән әрәбләр христиан килсәләриндән чохуну өз дини ибадәтләри үчүн ујғун һала салмышдылар» (Ж. Марсе). Мәсчидин күнчләриндән бириндә минарә јүксәлир; минарәнин башына галхан мүәззин (чох һалларда кор адам олур ки, һәјәт вә ејванларын сиррини көрә билмәсин) орадан чох бәркдән охуја-охуја эзан чәкир, јә'ни диндарлары һәр күнкү беш вахт намаз гылмаға чағырыр. Мө'мин мүсәлманларын эзаны ашағыдакы мүрачиәтләрдән ибарәтдир: «Аллаһ улудур! Мән шәһадәт едирәм ки, аллаһдан башга ибадәт едиләмәк мә'буд јохдур! Мән шәһадәт едирәм ки, Мәһәммәд аллаһын рәсулудур! Кәлин намаз гылмаға! Кәлин ничат тапмаға! Аллаһ улудур! Аллаһдан башга ибадәт едиләмәк мә'буд јохдур!» Бу чүр чағырышлар бир чох дөфә тәкрар олунур; тәкрарларын сајы мәһәбдән асылы олараг бирбириндән фәрғлидир. Шиәләрин эзанында бешинчи вә алтынчы мүрачиәт арасында ашағыдакы сөзләр дә вардыр: «Кәлин, ән хејрлн иш көрмәјә!» Эзанда белә мүрачиәтин олмасы көстәрир ки, бу јердә шиәлик вардыр.

Оруч. Мәккәдә ислам дининдән әввәл оруч тутмағын мә'лум олмадыгы гәти шәкилдә сүбүт едилмәмишдир. Ахы, сорушмаг олар ки, мәкәр Мәһәммәдин сәләфи олан кечмиш заһид һәнифләр оруч тутмаг адәтини јәһудиләр илә христианлардан көтүрүб әхз етмәмишдиләрми; бундан башга Мәһәммәдин өзү дә јәһудиләрин вә христианларын бу адәтини мүшаһндә едә билирди. Гуранын Мәккәдә јазылан һиссәләриндә оручдан мүәјјән бир шеј дејилмир (бах: анчаг 19, 27). Лакин һичрәтдән сонра Мәһәммәд Мәдинә јәһудиләрини тәғлнд едәрәк, ашура оручу («онунчу күн» мүгајисә ет: Левит, 16, 29) адәтини гојду. Бу оруч јалныз сәһәрдән ахшама гәдәр дејил, јә-

Һуди адәтинә көрә, бу күнбатандан о бири күнбатана гәдәр давам едирди. Лакин һичрн икинчи илдә (бүтүн һәднсләрдә бу тарих көстәрилир) Мәһәммәд илә јәһудиләрин арасы позулуб мүнәсибәтләри кәскин бир шәкил алдығына көрә рамазан ајы оручлуғ ајы е’лан едилди, ашура исә даһа мәчбури олмады. Беләликлә, аллаһын јәһудиләрә вә христианлара әмр етдији, онларын исә «тәһриф етдикләри» оруч тутмағ адәтинин әввәлки тәмизлијини бәрпа етмиш олду. Венсинкин фикринчә бүтпәрәст әрәбләр рамазан ајыны мүгәддәс һесаб етдикләринә көрә бу факт Мәһәммәдин мәһз бу ајы оручлуғ ајы сечмәсинә тә’сир көстәрә биләрди.

Оруч тутмағын әсас гајдасы Гуранда шәрһ едилмишдир (2, 179—181). Рамазан ајында оруч тутмағ һамы үчүн мәчбуридир, анчағ хәстәләр вә сәфәрдә оланлар рамазан ајында оруч тутмағ вәзифәсиндән азаддырлар, лакин бунлар да сонра оруч вәзифәләрини јеринә јетирмәлидирләр. Гуранын диқәр ајәләриндә диндарларын өз күнаһларыны бағышлатмағ үчүн оруч тутмалары әмр едилир (бах: EI, vol III, p. 201).

Тутулан оручун мө’тәбәр сајылыб гәбул едилмәси үчүн лазым олан шәртләр бунлардыр: диндар мүсәлман оруч тутулан һәр күн сүбһдән әввәл буна нијјәт етмәлидир. Гадын шәриәт ганунунда мүәјјән едилмиш натәмизлик һалында олмамалыдыр. Һәр бир мадди шеји (јемәк, түстү, селикли ифразаты, дамчы) боғаздан бәдәнин ичәрисинә кечирмәк, бағырсағларда нә варса бунлары бәдәндә сахламағ, ган алдырмағ вә ја һәчәмәт (банкә) гојдурмағ, гызышыб чинси шәһвәтә кәлмәк гәти сурәтдә гадағандыр. Лакин, оруч тутан адам билмәјә-билмәјә бир шеј јесә, оруч позулмуш (батил) һесаб едилмир.

Оруч дүз күн доғандан күнбатана гәдәр давам етмәлидир. Күи батан кими диндар адам јүнкүл јемәк јејиб оручуну позмалыдыр ки, буна «ифтар» (фәтур) дејилир. Икинчи јемәјә «сәһур» (сәһәр јемәји) дејилир ки, бу да обашдан, јә’ни тутулан оруча башламаздан әввәл јејилир. Оруч тутулан күнүн ахырында диндар адам аллаһа шүкүр едир; Гуран охумағ да төвсијә олушур. Оручун мәчбури олдуғуну инкар едән адам динсиз сајылыр. Үзүрлү бир сәбәб олмадан өзүнү оруч тутмағдан азад едән адам һәбс едилмәлидир. Оручлуғ, рамазанда тәзә ај е’тибарлы сајылан ики шаһид тәрәфиндәи көрүнәндән сонра, һәмчинин газынын вә ја онун гәдәр сәла-

һијјәти вә һөкмү олан башга бир шәхсин әмри илә башла-
ныр. Оручлуғун башланмасы мүхтәлиф өлкәләрдә бир-
бириндән фәргли шәкилләрдә чамаата билдирилир (топ
атылыр, мәсчидләрин минарәләриндә бајраг галдырылыр
вә и. а.).

Оруч тутмаг бә’зи башга һалларда да мәчбури олу-
р: бүтүн рамазан ајы әрзиндә оруч тутмајан диндар өз
оруч борчуну (гәза едәндә) вахтындан сонра өдәјәндә;
оруч тутмаг үчүн әһд едәндә, гураглыг оларса, имамын
әмри илә дини ајин јеринә јетириләндә (истисга); рама-
зан ајында тугулан оруч, чинси әлагәләр үзүндән позу-
луб батил оларса, диндар өз күнаһыны бағышлатмаг
үчүн (бөјүк кәффәрәји күнаһ едәндә, бу кәффәрә үчүн
ики ај далбадал оруч тугулур); диндар шәриәт гануну
јол вердији һалда оруч тутмагдан азад едилмәкдән ис-
тифадә етмиш оларса, кнчик кәффәрәји күнаһа көрә (Фид-
јә дејилән бу кәффәрә үчүн оручлуғ дөврү әрзиндә оруч
тугулур вә ја сәдәгә пајланыр). Ашағыдакы адамлар оруч
тутмагдан азад едилир: гочалар вә хәстәләр (күнаһы
бағышлатмаг сәдәгәси вермәклә); һамилә гадынлар илә
көрпәләрә сүд әмиздирән гадынлар (тәсадүфдән асылы
олараг, ја сәдәгә вермәк вә ја әвәзни өдәмәклә); күн
чыхмаздан әввәл јола чыхыб сәфәрдә оланлар (кәләчәк-
дә бунун әвәзиндә оруч тутмаг вә беләликлә, оручдан
азад едилмәсини өдәмәк шәрти илә); ағыр ишләрдә мәш-
ғул оланлар (лазым олдуғу һалда).

Шәрнәт гануну илә әмр едилән оруча үстәлик ашура
күнү илә әрәфә күнүндә (һәччә кедилән ајда) вә шәввал
ајынын алты күнүндә көнүллү сурәтдә оруч тугулмасы
төвсијә олунур. Лакин икн бөјүк бајрам күнләриндә вә
тәһлүкәли һалда оруч тутмаг гадағандыр; чүмә, шәнбә
(јәһудиләрин күнү) вә базар (христианларын күнү) күн-
ләриндә оруч тугулмасы пнсләнир.

Чох кениш јајылмыш фикрә көрә хүсусән рамазан
ајында оруч тутма, бүтүн ил әрзиндә едилән күнаһларын
бағышланмасы үчүн ән јахшы васитәднр. Мәшһур илаһиј-
јатчы Гәзали инсанын еһтирасыны чиловламағын ән јах-
шы васитәснин оруч тутмагда көрүрдү.

Рамазан ајында диндарлар һәр күнкү беш вахт на-
маза ијирми рик’әтлик бир намаз да әлавә едилрәр; бу
әлавә намаз ахшамлар имамын рәһбәрлији илә гылыныр.
Оручлуғун гуртармасы шәввал ајынын биринчн күнүндә
гејд олунур. Бу бајрам күнү мүсәлманларын һәр илкн

и́ки бө́жүк ба́йрамындан би́ри олу́б «ид-эл-фитр» («фитр ба́йрамы», «ору́ч ба́йрамы») вэ́ ја «эл-ид-эс-сэ́ғир» («ки́чик ба́йрам») адла́ныр; Тү́ркижа́дэ бу ба́йрам «кү́чүк ба́йрамы» ады илэ́ мэ́шһурду́р. Бу ба́йрама «ки́чик» ады она́ көрэ́ верилмишди́р ки, мүсэлманла́рын һэ́ччэ́ кетди́клэри а́ја дү́шэ́н о би́ри ба́йрам «эл-ид-эл-кэ́бир» — «бө́жүк ба́йрам» адла́ныр. «Ки́чик» ба́йрам, «бө́жүк» ба́йрамдан да́һа арты́г тэ́нтэ́нэ́ вэ́ шадлы́гла ге́йд олу́нур, чү́нки «ки́чик» ба́йрам ору́члуғу́н гуртардығы́ны кө́стэри́р; бу ба́йрамда ачы́г һа-ва́да иба́дэ́т етмэ́жэ́ жо́л вери́лир (тэ́фсилат ү́чүн ба́х: El, art, «id»); ба́йрам һа́лэ́ башла́мамыш һа́р би́р айла́ үзвү́ндэ́н жо́хсулла́ра «ору́члуғу́н гуртарма́сы» му́насиба́ти илэ́ сэдэ́гэ́ вери́лир. Э́рэбчэ́ «зэ́катэл-фитр» де́йилэ́н бу сэдэ́гэ́ илэ́ динэ́ иман кэ́тирмэ́жин дө́рдү́нчү́ рү́кнү́нү́ тэ́шкил еде́н зэ́каты би́р-би́ри илэ́ га́рышды́рмаг олма́з.

Гануни́лэ́шди́рилмиш сэдэ́гэ́ (зэ́кат). Шэ́рнэ́т гану́ну илэ́ го́жула́н сэдэ́гэ́ һа́м э́рэблэ́р, һа́м дэ́ јә́һуды́лэ́р ү́чүн ү́мүми ола́н аша́ғыдакы́ фикрэ́ э́сасла́ныр: бу дү́нјадакы́ не́'мэ́тлэ́р па́к де́йилди́р; бу не́'мэ́тлэ́рин э́лдэ́ е́дилмэ́синэ́ вэ́ онла́рдан исти́фаде́ олу́нмасы́на а́нчаг бу шэ́ртлэ́ жо́л вери́лир ки, бу́нлар ги́смэ́н алла́һа га́йтары́лмагла бу не́'мэ́тлэ́рин па́клығы́ вэ́ һа́лаллығы́ тэ́'мин е́дилмиш о́лсун. Бу чү́р сэдэ́гэ́нин ады́ны кө́стэ́рэн «зэ́кат» сөзү́ э́ввэлчэ́ «тэ́мнзлэ́нмэк, па́к олма́г» мэ́'насы́нда ишлэ́дилди́рди. «Һа́ гэдэ́р ки, сиз се́вди́жиниз ва́рдан ке́чиб ианэ́ бағы́шламы́р-сыны́з, ме́'мин динда́рлыға́ ча́та билмэ́эсиниз» (3, 86). «Онла́рын бағы́шладығы́ һа́р би́р ианэ́, аз о́лсун вэ́ ја чо́х о́лсун... онла́рын һеса́бына́ ја́зылыр ки, алла́һ онла́ра бу-нун э́вэ́зиндэ́ э́н ја́хшы не́'мэ́тлэ́р верси́н...» (9, 122). А́йдынды́р ки, сэдэ́гэ́ «инса́нла́рын га́ршысы́нда икиү́злү́-лү́к» (4, 42) мэ́гсэ́ди илэ́ вери́лмэ́мэли́ди́р.

И́кинчи сө́з — хе́йр иш мэ́'насы́нда ишлэ́дилэ́н «сэдэ́гэ́» (да́һа дү́рүст десэ́к, «сэдэ́гэ́т-э́т-тэ́тэ́ввү́», јә́'ни би́рдэ́н-би́рэ о́жанмыш а́рзу илэ́ вери́лэ́н сэдэ́гэ́) сөзү́дүр ки, көкү́, һеч шү́бһэ́снз, га́дим јә́һудилэ́рин «дэ́гэ́» («э́далэ́т», сонра́лар исэ́ «сэдэ́гэ́») сөзү́ндэ́н алы́мышды́р. Бура́сыны да́ ге́йд етмэ́к ла́зымды́р ки, «зэ́кат» вэ́ «сэдэ́гэ́» сөзлэ́ри ара́сындакы́ фэ́рг јалны́з сонра́лар а́йдын шэ́килдэ́ мүэ́јжэ́н о́лду. Гура́нда бу и́ки сө́з би́р-би́рини́н јерни́дэ́ ишлэ́нир; һа́дис мэ́чмуэ́лэ́риндэ́ вэ́ һа́тта сонра́кы́ мү-э́ллифлэ́рин э́сэрлэ́риндэ́ дэ́ е́јни ше́ј му́шаһидэ́ олу́нур. Һа́р һалда́ жо́хсулла́р, динси́злэ́рин э́сири ола́н мүсэлман-ла́р, борчлу́лар, мү́гэддэ́с му́һариба́дэ́ (чэ́һадда) ишти́рак

едәнләр вә сәфәрдә олан јолчулар зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәк һуругуна маликдирләр. Сүнниләрин тәсәввүрүнә көрә пејғәмбәрин аилә үзвләринин зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәјә һеч бир ихтијары јох иди. Ши-әләр исә белә һесаб едирдиләр ки, пејғәмбәрин гоһум-әгрәбасынын зәкат вә сәдәгәдән мүәјјән бир пај алмаға ихтијары вардыр.

Гуранда тамамилә ајдын шәкилдә әмр едилир ки, (58, 14), чисмән вә руһән сағлам олан һәр бир мүсәлманын һејван сүрүләри, иллик мүәјјән кәлири варса, әкәр о кәнд тәсәррүфатындан, сәнәтдән вә ја тичарәтдән газанч әлдә едирсә, сәдәгә вермәјә мәчбурдур. Лакин әмлак саһибиндән анчаг о һалда сәдәгә алына биләр ки, онун кәлири мүәјјән едилмиш ән ашағы һәддән (һисаб) артыг олсун. Мүәјјән едилән бу ән ашағы кәлир һәдди сәнәткар вә алверчиләр үчүн — 5 унсија күмүшдән, әкинчиләр үчүн — 5 јүк хурма вә ја тахылдан, малдар үчүн — 5 дәвә, ја да 30 баш гарамал вә ја 40 баш гојун-кечидән ибарәт иди.

Нәтичә е'тибары илә бүтүн мәтләб варлылардан алыныб јохсуллар арасында бөлүшдүрүлән кәлир веркиси вә ја, даһа доғрусу, «онда бир» веркиси үстүндәдир. Әксәр һалларда кәлирин онда бир һиссәси алыныр; кәлир ағыр иш нәтичәсиндә әлдә едилмиш исә бу верки кәлирин ијирмидә бир һиссәсинә ендирилә биләр.

Зәкат бир принцип олараг мәһсул илә өдәнилир. Зәкатын јығылмасы хүсуси топлајанлара вә онун көмәкчиләринә тапшырылырды; «торпаг мәһсуллары» билава-ситә алынырды; башга шејләрдән зәкат алынанда зәкаты өдәјән адамын өз кәлири һаггында вердији мә'лумат әсас көтүрүлүрдү; әлбәтгә, бу мә'лумат бир чох һалларда шүбһәли олурду. Ејни саһибин әлиндә бир илдән аз галан гијмәтли шејләрдән зәкат алынмырды. Бунун нәтичәсиндә нә гәдәр суи-истифадәләр олдуғу асанлыгла тәсәввүр едилә биләр.

Тәдричән зәкат хејир бир иш характерини итириб нағд пул илә алынан верки шәклини алды. Онун һәтта адыны да дәјишдирдиләр (мәсәлән, Әлчәзаирдә она «ашур» ады верилди). Хејир иш вә әмәлләринә (сәдәгә) кәлдикдә, мүсәлманлар буну кениш шәкилдә давам етдирдиләр. Вахты илә дашынмајан әмлакдан әлдә едилән кәлирин һамысы хејријјә идарәләрини сахламаг, ја да ичтимаи тикинтиләр тикмәк үчүн ајрылырды (мүсәлман Гәрбин-

дә — һәбус, Шәргдә исә — вәғф). Бу кәлир гануниләш-дирилән сәдәгәжә аид едилә биләр, чүнки буну аланлар даһа ортада мөвчуд олмајанда, кәлир јохсуллар арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу вәғф вә һәбусларын ислам дининә бөјүк хидмәти олмушдур; бунлардан, әлдә еднлмиш вәсаитлә ичтимаи биналар (университетләр, хәстөханалар вә н. а.) тикилмишди. Лакин заман кечдикчә кәлир азалдығына көрә бир чох хејрнјјә идарәләри гаршысына чәтнликләр чыхды; хејрнјјә идарәләри сајынын артмасы исә бу бәланы анчаг артырырды. Буна көрә вәғфләри башгаларынын малы етмәмәк принципи бә'зи өлкөләрдә, нәһајәт, позулмаға башлады, чүнки вәғфләр мүддәтсиз олараг ичарәјә верилирди; бәлә бир ичарә исә вәғфләри үстүөртүлү шәкилдә сатмагдан башга бир шеј дејилди.

Һәччә кетмәк. Кәлмеји-шәһадәти сөјләмәк, намаз гылмаг, оруч тутмаг вә зәкат вермәк шәксиз мәчбури олдуғу һалда, һәччә кетмәк онлар кими һөкмән мәчбури дејилдир, чүнки бир чох һалларда мадди чәтинликләр бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә мане олур. Лакин истәр киши олсун, истәрсә гадын, һәдди-бүлүға чатмыш һәр бир мүсәлман, әкәр «Һәччә кетмәк игтидары варса» (3, 91) өмрүндә һеч олмасса бир дәфә һәччә кетмәјә мәчбурдур. Һәччә кедән бир диндарын өз јериндә бир вәкил көндәрмәсинә дә ичазә верилир. Ағылдан кәм оланлар, гуллар, һәмчинин өз јанында һәччә апара биләчәји бир гоһуму олмајан гадынлар һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едилирләр. Јолларын тәһлүкәли олмасы да диндарлары һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едән бир сәбәб ола биләр. Догрудан да, һәччә зијарәтә кедәнләр һәмишә гулдурлардан әзијјәт чәкмишләр. Буна көрә Мәккә һөкүмәт адамлары һәччә кедәнләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн бәдәви тајфаларын башчылары илә хүсуси мүгавиләләр бағланыб онлара мүәјјән мәбләғ пул өдәмәјә (сүррә) дә мәчбур олмушдулар. Гурудан һәччә кәлән карванлар Сурија (ән бөјүк), Мисир вә Ираг карванлары иди. Мәғрибдән вә Ирандаи кәләнләр, адәтән дәниз јолу илә сәфәр едирдиләр. Һәччә кедәнләр арасында бүтүн чәмијјәт синифләри нүмајәндәләринә тәсадүф едилирди. Чиддәдә тибби нәзарәт (санитарија комиссијасы) тәшкил олунуб ишә кечәндән сонра һәччә кедәнләрин сајы даһа дүрүст мүәјјән едилмәјә башланды вә илдә орта һесабла 70 мин нәфәрә јахын диндарын һәччә кетдији ајдын ол-

ду ки, бу да мүсэлманларын үмуми сајына писбэтэн чох чүз'и бир рэгэмдир. Буна бахмајараг, һәччә кетмәк адәти һәм сијаси вә игтисади чәһәтдән бөјүк нәтичәләр доғурдуғуна, һәм дә чохданкы бир адәт олдуғуна көрә өзүнүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәтини индијәдәк итир-мәмишдир. Һәгигәтән һәччә кетмәк адәти бүтпәрәстлик галыглары илә јени дини ајинләрин бир нөв гарышығын-дан ибарәтдир. Чүнки һәччә кедән диндар мүсэлман-ларын Мәккәдә зијарәт етдији мүгәддәс јерләр ислам ди-ниндән әввәлки заманларда да зијарәткаһ иди.

Мәһәммәднн һәччә кетмәк мәсәләсинә нечә бахдығы-иы јухарыда көрмүшдүк. Ола билсин, һичрәтдән сонра Мәһәммәд Мәдинә шәһәриндә дә Мәккәдәки мә'бәд илә рәгабәт едә билчәк бир зијарәткаһ дүзәлтмәк истәјир-ди. Лакин тез бир заманда баша дүшдү ки, сијаси вә игти-сади гүдрәтә саһиб олан гүрәјшиләр партијасы илә мүнә-сибәти низама салмаг онун мәнәфејинә ујғундур вә Мәк-кәдәки адәтләри позуб ләғв едә билмәјәчәкдир, чүнки бу адәтләри горујан амил онларын гәдимдән галмасыдыр. Мәһз о заман, јә'ни һичрәтдән он алты-он једди ај сонра Мәһәммәд гилбә мәсәләсиндә јәһудиләрин мүгәддәс шәһә-риндән (Јерусәлим) әл чәкиб Мәккәни гилбә сечмәк гә-рарына кәлди. Беләликлә дә һәччә кетмәк адәти бир мү-сәлман адәти олду (5, 98 вә сонракы ајәләр).

Годфруа-Демонбинин китабы («La pe'lerinage ra la Mecque») һәччә зијарәтә кетмәк мәрасимини чох тәфси-латла тәсвир едир. Әмәли чәһәтдән бу мәрасим ики група бөлүнүр. Бир тәрәфдән, һәччә кетмәк адәти «үмрә» деји-лән ән садә шәклиндә мүнәфизә олунур ки, бу да һәччә кетмәк үчүн мүәјјән едилмиш ики ај (зүлгә'дә вә зүл-һиччә ајлары) мүстәсна олмагла илнн һәр бир вахтында Мәккәдә Кә'бәни тәкликдә зијарәт етмәкдән ибарәтдир. Сөзүн әсл мә'насында һәччә кетмәк мәсәләсинә кәлдик-дә исә, бу дини ајин, үмрә мәрасиминн бу мәрасимә јахын зијарәткаһларла әлагәдар олан мәрасим илә бирләшдирир. Демәк ки, бу дини ајин бир заманлар бир-бириндән ајры олан мәрасимин гарышығындан ибарәтдир.

Мәккә рајонуну тәкрат тәсвир етмәјә еһтијач јох-дур. Лакин Мәккәнин әсас зијарәткаһыны тәсвир ет-мәк лазымдыр. Бу зијарәткаһа верилән Кә'бә ады онун-ла әлагәдардыр ки, зијарәткаһ бинасы куб шәклинә охшајыр; һәгигәтдә исә бу бина, саһәси 10×12 м., һүн-

дүрлүү 15 метр олан дүзбучаг шәклиндәдир. Этраф дағлардакы боз дашдан тикилән Кә'бә 25 см. һүндүр-лүүндә мәрмәр бүнөврә үзәриндә дурур; Кә'бәнин дөрд бучағындан үчүнә Ираг, Сурија вә Јәмән бучағлары (чүнки бу бучағлар һәмин өлкәләрин истигамәтиндәдир), дөрдүнчү бучаға исә «гара» ады верилмишдир (чүнки мүгәддәс сајылан «һәчәри-әсвәд» — «гара даш» бу бучағын јахынлығындадыр). Кә'бәнин үстүнә гара парча (кисвә) өртүлмүшдүр. Бу өртүк һәр ил Мисирдә һазырланыр вә ону орадан һәччә кәлән карван кәтирир (Гәдим Јунаныстанда диндар зијарәтчиләр тәрәфиндән Афина илаһәсинә тәгдим олунан өртүк илә мүгајисә етмәли). Һәччә кәлән зијарәтчиләр кәлиб чыхмаздан (зүлгә'дә ајынын 25—28-дә) бир аз әввәл гара өртүк көтүрүлүб ағ өртүк илә әвәз едилир; беләликлә, зијарәтчиләр кими Кә'бә дә «иһрам» дејилән мүгәддәс өртүјүнә бүрүнмүш олур. Һәччә кедилән ајын сонунда Кә'бәнин үстүнә јени гара өртүк өртүлүр (көһнә өртүк исә парча-парча кәсилир вә гијмәтли тәбәррүк кими сатылыр). Кә'бәнин гапысы јерин сәтһиндән ики метр һүндүрдәдир. Одур ки, ачыг оlanda гапыја тахта пилләкән гојулур. Ичәридә үч тахта сүтун чардағы тутуб сахлајыр; бурада һеч бир мебел јохдур, чохлу лампа вә јазы вардыр; јерә мәрмәр даш дөшәнмишдир. Бајыр тәрәфдән дөшәнмиш јол (мәтаф), һәччә кәләнләрин тәваф етмәк (Кә'бәнин этрафында дөврә вурмаг) мәрәсимини јеринә јетирмәләри үчүндүр. Кә'бә гапысынын габағындакы сәки дашларында чухур бир јер вардыр; рәвајәтә көрә Ибраһим вә Исмаил Кә'бәни тикдикләри замаи (2,119) ишләтдикләри әһәнк мәһлулуноу бу чухурда һазырлајыблармыш. Јенә дә рәвајәтә көрә Ибраһимин ајаг басдығы даш һәјәтдә, «Мәгам-и Ибраһим» дејилән кичик тикинтидәдир. Бу мәгамын јахынлығында ағ мәрмәрдән тикилмиш бир күрсү (минбәр) јүксәлир. Зијарәткаһын, еһтимал, ән гәдим һиссәси Зәмзәм гујусудур ки, үстүндә кичик гүббәси вардыр. Кә'бәдә башга тикинтиләр дә вардыр (Годфруа — Демонбин илә Мејерһофун «Monde islamique» әсәринин 27-чи сәһифәсиндә бүтүн бу тикинти ансамблынын шәклинә бах). Кә'бәнин дивары илә јарымдаирә шәклиндә мәрмәрдән тикилмиш башга бир дивар арасында этрафына һасар чәкилмиш јер, Һәчәр илә Исмаилин басдырылдығы јер кими мәшһур олмушдур; белә һесаб едилир ки, Кә'бә-

нин этрафында жүзлэрчэ пейгәмбәр басдырылмышдыр.

Кәлиб кечән заманын вә инсанларын Кә'бәдә эмәлә кәтирдији дағынты аз олмамышдыр. 683-чү илдә Мәккә шәһәри мұһасирә едиләндә баш верән јанғында «гара даш» парчаланмышды. Хәлифәлик иддиасында олан Абдулла ибн әз-Зүбейр Мәккәдә мұһасирә едиләндә Кә'бә дағыдылмыш, сонра исә јенндән бәрпа едилмишди⁶. 929-чу илдә Мәккәјә һүчум едән гәрмәти-ләр «гара даш»ы сөкүб апармыш вә анчаг нјirmi илдән сонра гајтармышдылар. Узун заман давам едән пис һаванын вә дөври сурәтдә баш верән дашғынла-рын тәсири илә 1630-чу илдә Кә'бәни башдан-ајаға јенндән бәрпа етмәк лазым кәлди.

Мәккә әразиси мүгәддәс (һарам) сајылыр, одур ки, бурадан һеч олмаса зәррә гәдәр торпаг көтүрүб апармаг бөрк гадағандыр. Бу әрази исламдан әввәл дә мүгәддәс сајылырды. һәччә кәлән зијарәтчи Мәккә ра-јонуна һәлә ајаг басмадан өзүнү иһрам дејнлән мү-гәддәс һала салмалыдыр. Бу мәгсәллә зијарәтчи јенә дә иһрам адлы палтар кејинир. Даһа әввәл бүтүн бәдәнини тәртәмиз јујур (гүсл едир), бармағларына хы-на гојур, бәдәннә әтирли јағлар сүртүр (бунларын һамысы ибтидаи инсанларын чинләри говмаг адәтинә әсасланыр), бә'зән һәтта сачыны гырхдырыр. һеч бир тикиш олмајан иһрам инсанын бәдәнини белиндән ашағы дизләринә гәдәр өртән фитә кими парчадан (әрәбчә: изар) вә сол чијинин бир һиссәси илә бојну вә дөшү өртүб сағ јандан бағланан шалдан (әрәбчә: рида) иба-рәтдир. Исламдан әввәл дә кејилән бу палтар илә гә-дим јәһудиләрин кејими арасында охшарлыг јох де-јилдир. Баш ачыг галмалыдыр: ајаггабы әвәзинә ан-чаг сәндәл (нә'лејн) кејмәјә ичазә верилир. Гадынлар, адәтән башдан-ајаға гәдәр бәдәнләрини өртүрләр. Иһ-рам һалында чинси әлагәдә олмаг, бәзәнмәк вә ова кетмәк гадағандыр; һәмчинин мејвә дәрмәк вә ган төк-мәк олмаз.

Диндар мүсәлман иһрам һалына кәләндән сонра бир дуа охујуб һәм һәчч, һәм дә үмрә мәрәсимини ејни

⁶ Мәккә, даһатан манчанағлардан даша тутулдуғуна көрә Кә'бә гисмәи дағыдылмышды. Мәккәни хәлифә Әбдул Ма-ликин сәркәрдәси һәччачын командасы алтындакы гошун даша тут-мушду.

заманда вә ја бу ики мәрәсимдән бирини јеринә јетирмәјә нијјәт етдијини билдирир. Сонра гурбан кәсәчәјн һејваны ишарә илә кәстәрир вә дәрһал гышгырыб дејир: «Ләббејкә! Табеәм сәнә!» Бу нида, даш атмаг мәрәсими јеринә јетирилиб гуртаранадәк арасы кәсилмәдән давам едир. Мәккәјә кәлән зијарәтчи Кә'бәнин һәјәтинә кириб једди дәфә онун әтрафында доланыр (тәваф едир), «гара дашы» өлүр (вә ја чамаат чох оlanda она әлини сүртүр); сонра јенә дә Кә'бәнин әтрафында дөврә вуруб доланыр. Бундан сонра Кә'бәнин һәјәтиндән чыхыр вә «сә'ј» мәрәсимини јеринә јетирмәјә, јә'ни Сәфа вә Мәрвә тәпәләринә кетмәјә нијјәт етдијини ифадә едир. Бу ики тәпә арасындакы јолун бир һиссәсини чох сүр'әтли аддымларла кечир. Ислам дини бу бүтпәрәст адәтини мүхтәлиф әфсанәләрлә изаһ едир; рәвәјәтә кәрә Исмаил үчүн су ахтаран һачәр бу ики тәпәнин арасында једди дәфә о тәрәф-бу тәрәфә гачыбмыш.

Үч мүгәддәс јерин зијарәт едилмәси — мәрәсимин гәдим һиссәсини (үмрә) тәшкил едир. Диндар зијарәтчи анчаг бунула кифәјәтләнирсә, башыны гырхдырыр вә беләликлә, бүтүн дини мәрәсим гадағанларындан азад олуp. Лакин диндар зијарәтчи нијјәт едәндә үмрә мәрәсиминә һәчч мәрәсимини дә әләвә едәчәјини демишсә, өзүнү иһрам һалында сахламаға давам едир. Үмрәјә әкс олараг, һәчч мәрәсими Мәккәдә олан бүтүн зијарәтчиләр тәрәфиндән јеринә јетирилмәлидир вә мүәјјән күндә башламалыдыр. Һәчч мәрәсиминин програмы беләдир:

1) зүлһнчә ајынын 7-дә Кә'бә мәсчидиндә бир хүтбә охунур; зијарәтчиләр һәмин күнүн ахшамында вә ја ертәси күн сәһәрчағы Мәккәдән чыхыб кедирләр;

2) ајын 8-дә зијарәтчиләр Миная, орадан да Мүздәлифәјә кедиб Әрәфә тәпәсинин јанында дурурлар; адәтән адам јашамајан дүзәнлик бүтпәрәст Әрәбистанынын јармаркаларыны хатырладан чадырларла өртүлүр; зијарәтчиләрдән бир чоху «Ләббејкә!» бағыртылары арасында тәпәнин башына дырманырлар; кечә, намаз гылмаг вә ја әјләнчә ичиндә кечир;

3) ајын 9-чу күнү һәччин ән тәнтәнәли сәчдә (ситәјиш) күнүдүр; Хутсма, Әрәфә тәпәсиндәки бу дини мәрәсими јәһудиләрин Сина дағында ајаг үстүндә дурмалары илә (Төврат, Хүруч, 19,10—15) мүгајисә едир.

Күн меридианы кечэндән сонра ата минмиш имам Әрәфә тәпәсинин башына чыхыб хутбә охујур вә үзүнү көјә чевириб аллаһа јалварыр: Күн дағларын архасында көздән итән кими «ифазә» башланыр, јә'ни һамы мусиги тәранәләри илә силаһ сәсләри вә атылан фишәнкләрин парылтысы арасында тәләсик Мүздәлифәјә кедир вә кечәни орада кечирир;

4) ајын 10-да сәһәр сүбһдән намаз ғылыныб хутбә охунандан сонра һамы Минајә кедир. Бу күн үч дини мәрасим јеринә јетирилир: һәр бир зијарәтчи, бир күн әввәл Мүздәлифәдә јердән көтүрүб кәтирдји једди хырда даш парчасыны бурадакы үч јығын дашдан (чәм-рә) биринә атыр; сонра, һәлә мүгәддәс саһәјә гәдәм гојанда гурбан кәсмәк үчүн ишарә етдији һејваны (һәр кәсин өз вәсаитинә көрә: гојун, кечи вә ја дәвәни) кәсир, ја да кәсилмәсини хаһиш едир; гурбан кәсилән һејванын әти бир чох һалларда јохсуллара пайланыр (сәдәгә верилир), артыг әт орадача галыр; бүтүн мүсәлман аләминдә гәбул едилән бу гурбан кәсмәк мәрасими зүлһиччә ајынын 10-дакы «бөјүк бајрам» (әл-ејдүлкәбир) илә вә бу бајрамдан сонра үч күн (әј-јамүт-тәшрик) илә әлагәдардыр; нәһәјәт, зијарәтчи башыны ғырхдырыб дырнағларыны кәсир (ғырхылан сач вә кәсилән дырнағлар бөјүк диггәтлә јерә басдырылыр) вә беләлнклә дини мәрасимлә әлагәдар олан гадағанларын јарысындан азад едилмиш олур (тәһәллүл), чүнки бүтүн гадағанлардан анчаг Мәккә, Мина, Сәфа вә Мәрвә зијарәткәһларыны јенидән зијарәт едәндән сонра азад олачагдыр.

Бир чох зијарәтчиләр Мәккәјә һәччә кедәндә Мәдинә шәһәриндә Мәһәммәдин гәбрини дә зијарәт едирләр вә бә'зән пејғәмбәрләр шәһәри Јерусәлимә сәфәр едирләр, чүнки Әмәрин тикдирдији мәсјид бу шәһәрдәдир.

Пејғәмбәрин гәбринин зијарәт едилмәси, шиәләрин дә өз имамларынын мәгбәрәләринә кејиб бунлары зијарәт етмәләрини инсанын јадына салыр. Шиәләрин мүгәддәс шәһәрләри бунлардыр: Кәрбәлә (һүсејнин мәгбәрәси), Нәчәф (Әлинин мәгбәрәси вә әтрафында басдырылан бир чох шиәләрин гәбрләри), Бағдад шәһәри јахынлығында Қазимејн (7 вә 8-чи имамларын мәгбәрәләри), Самарра (10 вә 11-чи имамларын мәгбәрәләри вә 12-чи имамын сәрдабасы). Е. Обен бу мүгәддәс шәһәрләри чох јахшы тәсвир етмишдир («Perse

„daujourdhui», XVI фәсил). Месопотамијадакы бу шәһәр-лөрдән башга Иранда да ики мүгөддәс шәһәр вардыр: Мәшһәд (имам Ризанын мәгбәрәси) вә Гум (имам Ризанын бачысы Фатимәнин мәгбәрәси). Әлинии нәслиндән олан имамлара шиәләрин пәрәстиш етмәләринин мүгөддәс вә шәһидләрә ситајиш олдуғуну ирәлидә көрәчәжик.

Мәккәжә һәччә⁷ кетмәк адәтиндә үч әсас үнсүр бир-бириндән ајрыла биләр; һәр шејдән әввәл дини үнсүрү гејд етмәк лазымдыр, чүнки мүсәлманлар аллаһын мәрһәмәтини газанмағын ән доғру васитәсини һәччә кетмәкдә көрүрләр; бундан сонра ән’әнәви сижәси үнсүр кәлир, чүнки һәччә кетмәк адәти, һеч олмасса принцип е’тибары илә бүтүн дүнја мүсәлманларынын јығынчағы ролуну ојнајыр, үчүнчү үнсүр дә етнографик принцип-дир ки, өз сачыны гурбан вермәк адәти илә кечичи вә мөвсүм адәтләриндән ајагла кәзмәк вә буна бәнзәр башга адәтләрдән ибарәтдир.

Дини әмрләр. Јухарыда көрдүк ки, Гуранда, хүсусән Гуранын 3, 4, вә 5-чи сурәләриндә мүәјјән гәдәр әмр вардыр. Сонралар бу әмрләр фиғһ шәклиндә инкишаф етдирилди вә бу инкишаф заманы мәрһәлли адәтләрин тә’сириндән өзүнү горуја билмәди. Бу мәсәләни Годфруа-Демонбин «Institutions musulmanes» әсәриндә көздән кечирмишдир. Буна көрә дә мәсәләни бурада көздән кечирмәјин мә’насы јохдур. Лакин Гуранда тәсадүф едилән ичтимаи тәшкилат үнсүрләрини бир-бир сажмаг бәд олмаз.

Гуран гадынлара нәвазиш көстәрмир. Онлар о инсанлар сырасындадырлар ки, «анчаг бәзәји дүшүнәрәк вә мә’насыз мүбаһисәләр едәрәк бөјүјүрләр» (43,17). Арвад вә ушаглар бир чох һалларда кишинин аллаһ гаршысындакы вәзифәләрини јеринә јетирмәсинә мане олурлар (64,14). Лакин Гуран ики гадынын мүкәммәл олдуғуну гәбул едир (66, 11—12). Бунлардан бири Фир’онун арвады Асја, бири дә Исанын анасы Мәрјәмдир. Мәрһәмәд бу ики гадынын адына өз арвады Хәдичә илә өз гызы Фатимәнин дә адыны элавә етмишдир. Ејни заманда Гуран, адәтән гыз ушағынын доғулмасындан ирәли

⁷ Һәччин «үмум мүсәлман парламенти» вә ја һәр ил чағырылаи «мүсәлман милләтләри конгреси» олдуғу һаггындакы тәсәввүрләри панисламистләр мүсәлманлар арасында јажмаға чох чәһд едиләр: лакин бу тәсәввүр тамамилә әсассыздыр.

кәлән наразылығы бәјәнмир (16, 60) вә бүтпәрәстләр ин өз гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырмаг адәтини писләјир (81, 8).

Мә'лумдур ки, Гуран ән чох дөрд арвад алмаға ичазә верир (4, 3); Гуранда әмр едилир ки, кишиләр «диндар мүсәлманларын чидди нәзарәт алтында тәрбијә едилән гызлары илә, һәмчинин о адамларын чидди нәзарәт алтында тәрбијә едилмиш гызлары илә евләнсинләр ки, онлара даһа әввәлчә китаб назил олмушдур» (5,7). Кәнизләр бу һесаба дахил дејилдир. Әр слә етмәлидир ки, онун бүтүн арвадлары фираван јашасынлар.

Кишинин бунун үчүн лазым олан вәсаити јохдурса, онда кәнизлә евләнмәсинә ичазә верилир (4,29). Гоһум гыз вә гадынла евләнмәјә гәтијјән ичазә верилмир (4,27). Лакин киши өз оғуллуғунун бошадығы гадын илә евләнмәк һүгугуна маликдир (33,37). Бу мәсәлә, Мәһәмәдин оғуллуға көтүрдүјү Зејдин бошадығы вә сонра Пејғәмбәрин евләндији Зејнәб әһвалатына ејһамла едилән ишарәдир. Арвад һеч бир чәһиз кәтирмир. Әрәбистан бүтпәрәстләринин кәлинә бир һәдијјә (мәһр) тәгдим етмәк адәти Гуранда мүһафизә едилмишдир. Лакин бу һәдијјә өзүнүн илк характерини итирәрәк, сатын алыннан шејин дәјәрини өдәмәк шәклиндән чыхмышдыр. Бу, садәчә елә бир мүкафатдыр ки, һәтта әр-арвад бир-бириндәи ајрылдығы һалда гадынын мүлкијјәтиндә галыр (4, 23—25).

Гуран бүтпәрәстләрин левират⁸ адәтини ләғв едир; белә ки, дул галан бир арвад әри өләндән 4 ај 10 күн сонра сәрбәст олуб јенидән әрә кедә биләр (2,234). Һәмчинин өз әринин рәдд етдији арвад үч дәфә ајбашы оландан сонра јенидән әрә кедә биләр (2, 228); бу мүддәт әрзиндә исә әр арвадыны өз јанына гајтармаг һүгугуну мүһафизә едир.

Бүтпәрәст әрәбләрдә бошанмаг һүгугу анчаг кишиләрә верилирди. Јухарыда көрдүк ки, Гуран мирасын бир һиссәсини бошанмыш гадына верир вә адәтән бу мирас пајы дул арвада чатыр. Бошанмаг тәшәббүсү киши тәрәфиндән едилсин вә ја арвад тәрәфиндән, һеч

⁸ Л е в и р а т — ибтидаи халгларын бир адәтинин адыдыр; бу адәтә көрә дул галмыш арвад икинчи дәфә анчаг өз гајны (әринин гардашы) илә, ја да әринин башга гоһуму илә евләнә биләрди.

фәрги јохдур. Гуранда әр-арвадын бошанмасы һаггында башга әмрләр дә вардыр. Мәсәлән, белә олурду ки, әр рәдд етдији арвадыны Гуран әмриндә көстәрилән мүддәтдә өз јанына гајтармаг һүгугундан суи-истифадә едәрәк, бундан сонра ону јенә дә рәдд едир вә беләликлә, һәмин мүддәт әрзиндә јенидән көзләмәјә мәчбур едирди. Бу чүр һәрәкәт, арвадын өз пајына дүшән әмлақдан, нәһајәт, әл чәкәчәји үмиди илә едилирди. Гуранын ики әјәсиндә (2, 229—230) бу чүр суи-истифадә һәрәкәтләринә гаршы белә хәбәрдарлыг едилир.: «Ики дәфәлик бошанмадан сонра киши, ја арвады адәтә көрә ләјагәтлә өз јанында сахламалы, ја да јахшылыгла өзбашына бурахмалыдыр... Әкәр бошамыш оларса, нә гәдәр ки, арвад башга бир әрә кетмәмишдир, онунла јахын олмасына ичазә верилмир; бу башга әр арвады бошаса, онда әр-арвадын бир-биринин јанына гајытмасы онлар үчүн күнаһ дејилдир...».

Ушагларын талеји бошанма (талаг) һалында нәзәрдә тутулмушдур: «Һамилә гадынларын мүддәти исә, һамиләликдән азад олана гәдәрдир» (65,4). «Аналар өз көрпә ушагларыны там ики ил әмиздирләр... аталарын вәзифәси исә онларын јемәјини, кејиминн лајнгинчә тә'мин етмәкдир... Әкәр сиз өз ушағынызы бир дәјәјә тапшырмаг истәсәниз, адәтә көрә она вермәк истәднјинизи дүрүст өдәсәниз, сизин үчүн бир күнаһ јохдур» (2,233). Гуран гыз ушагларынын днри-дири торпаға басдырылмасыны нечә писләјирсә, ушагларын јохсуллуғ горхусундан өлдүрүлмәсинн дә гадаған едир (17,33). Гуран јетим ушаглар һаггында хүсуси гајғы көстәрилмәсини, јетимләр өз әмлақыны өзләри идарә едә биләчәк јаша чатанадәк онларын әмлақынын һамула вә вичданла идарә олунмасыны исрарла әмр едир (4,2—6). Һәмчинин Гуран өз ата-аналары гаршысында ушагларын вәзифәләрини дәфәләрлә хатырладыр (хүсусән 46, 14 вә сонракы әјәләрдә).

Әкәр бир аиләдә гул варса, Гуран гулларла јахшы рәфтар едилмәсини (4, 40) вә сәдәгәнин бир һиссәсинин онлары азад етмәк үчүн әјрылыб сахланмасыны (9, 60) төвсијә едир. Гуллар азад олунмаға лајиг һесаб едиләрсә, онларын хаһиши илә азад едиләчәкләр (24, 33). «Гој бундан сонра сәнин күрәјин мәним үчүн өз анамын күрәји кими олсун» сөзләрини башгаларынын јанында тәнтәнә илә демәклә өз арвадын-

дан үз дөндөрөн эр, бу гэрарыны дәјишдирмәк истәдији һалда бир гул азад едилмәлидир (58, 4).

Вәрәсәлик һүгугунун әсас принципләри Гуранын 4-чү сурәсинин 8-чи әјәси илә сонракы әјәләриндә вә 175-чи әјәснндә шәрһ едилмишдир. Бу чох дәгиг әјәләри тәһлил етмәјә вә ја бунлардан ситат кәтирмәјә еһтијач јохдур.

Һәр бир вәсијјетнамә, борч верилмәси һаггында һәр бир тәәһһүднамә ики шаһидин јанында тәртиб едилмәлидир вә бир шүбһә ојандығы һалда бу шаһидләр өз ифадәләринин доғрулуғуну анд ичиб тәсдиг етмәлидир-

ләр (5, 105 вә сонракы әјәләр, һәмчинин 2,282). «Андын позулмасына» ичазә верилир (66,2). Лакин анды позан адам бунун кәффарәсини вермәк үчүн он нәфәр јохсулу дојуздурмалы вә ја кејиндирмәли, бир кәнизи азад етмәли, ја да үч күн оруч тутмалыдыр (5, 91). Јаланчы шаһидлик чинајәт (2,277) сајылдығына көрә бу чинајәти едәнләрә чәза верилмәлидир (24,4). Бир шаһид кими ифадә вермәкдән (2, 283), һәтта инсанын өзү әлејһинә ифадә вермәкдән (4, 134) бојун гачырмаг олмаз.

Гуранда дәфәләрлә тәсадүф едилән: «һүдудаллаһ» ифадәси («аллаһын гојдуғу һәдләр» вә ја «илаһи низамнамә», «sepes legis») вардыр ки, бу јалныз әмр дејил, һәмчинин гадаған демәкдир (мәсәлән, 2,183: «илаһи низамнамә будур, бунлары позмаға гәсд етмәјин», һәмчинин 65,1). Гуранда чинајәт ганунлары гырыг-гырыг шәрһ едилмишдир. Мүсәлман дини ганунлар мәчәлләсинә (шәриәтә) көрә дөрд чүр чәза верилә биләр: гисас — ејни һәрәкәти етмәклә интигам алмаг; дијә — өлдүрүлән үчүн ган баһасы өдәмәк; һәдд — шәраит әсасында мүәјјән еднлиб дәјншдирилмәјән чәза; тәзир — һаким тәрәфиндән верилән чәза. Бу дөрд чүр чәзадан Гуранда јалныз гисас вә дијәнин ады иәкилир. Гануна көрә чәза (әзаб) вермәк һүгугу ја инсанын өзүнә аид хүсуси һүгугдур, ја да аллаһын һүгугудур. Биринчи һалда чәза шикајәтчинин хаһишинә көрә верилир, һалбуки Гуран јаманлыг әвәзиндә јахшылыг етмәјн мәсләһәт көрүр (23,98; 41,34) вә «өз һиддәтини боғуб инсанлары бағышлајанлара» (3,128) чәннәт вәд едир. Ејни заманда Гуранда өлдүрүлән адам үчүн ган баһасы өдәмәк вә бүтпәрәстлик заманындан галма гисас алмаг мәсәләсиндән бәһс едилир. Бурасыны да гејд

едәк ки, һәм мүсәлманлар үчүн, һәм дә бүтпәрәстләр үчүн чәза күнаһдан тәмизләниб пак олмагдан ибарәтдир.

Гуран гисас алмағы мүгәссирин шәхсијјәти илә мәһдуд едир: «Сиз еј диндарлар! Сизә әмр олунур, өлдүрүләнләр үчүн гисас алын: азад оланлар үчүн азад оланлардан, гуллар үчүн гуллардан, гадынлар үчүн гадынлардан» (2,173). Белә бир әмр үмуми характердә олмагла фәрғләнир вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәфсир олунмаг үчүн чох кениш имкан верир. Гуранын бу јери, бүтпәрәстлијә әкс олараг, чәзаны тә'хирә салыб мөһләт верилмәсинә вә ган баһасынын өдәнилмәсинә јол верир; лакин ган баһасы анчаг биринчи дәфә адам өлдүрән чинајәткар тәрәфиндән өдәнилә биләр, бу чинајәти тәкрар едәнләр тәрәфиндән өдәнилә билмәз. Гуран гисас алмаг мәсәләсиндә Төвратын Бешкитабында верилән әмрләри хатырладыр (5,49) вә гәсдән өлдүрмәк илә еһтијатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрмәк һадисәләрини бирбириндән ајырыр; өлдүрмәк һадисәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, гисас алмаг олмаз вә өлдүрүлән үчүн дијә — ган баһасы өдәнилик. Гәсдән өлдүрмәк һадисәси баш верәндә исә «диндар адамы гәсдән өлдүрәнә бунун әвәзиндә вернләчәк чәза, һәмнишәлик чәһәннәмдә галыб әзаб чәкмәкдир» (4,95). Өлдүрмәк һадисәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, бунун әвәзиндә вернләчәк чәза мәсәләси һәмин сурәнни бундан әввәлки ајәсиндә белә һәлл едилмишдир: бир мүсәлман вә ја мүттәфиг бир халгын нүмајәндәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрүлмүш оларса, бунун әвәзиндә бир нәфәр гулу азад етмәк вә өлдүрүләнни аиләсинә ган баһасы өдәмәк (әкәр бу аилә ган баһасыны алмагдан имтина етмәзсә) лазымдыр; дүшмән өлкәдән бир мүсәлманын өлдүрүлмәси әвәзиндә бир нәфәр гулун азад едилмәси илә кифајәт етмәк олар. Сонралар дијә бәдәнин ајры-ајры һиссәләринин јараланмасы әвәзиндә дә өдәнлирди.

Үмумијјәтлә, Гуран адам өлдүрмәји (гәтли) писләјир вә бу чәһәтдән анчаг чаһад дејилән мүгәддәс мүһарибәнни мүстәсна олдуғуну көстәрир (мәсәлән, 5,37). Гисас мәсәләсиндә Гурандакы әмрләр сәрт бүтпәрәст адәтләрини јумшаг шәклә салыр.

Инсанын өз-өзүнү өлдүрмәсинин (интиһарын) гадаған едилдији Гуранда ајдын ифадә едилмәмишдир (4,33) вә анчаг һадисләрдә даһа дүрүст мүәјјән еди-

лир. Эр-арвадлыг сәдагәтини позуб зина илә мәшғул олдуғларына көрә даша тутулуб өләнләрдән Гуранда де-
јил, сонракы әдәбијјатда бәһс едилир. Бу мәсәләдә Гу-
ран Төвратын Левитиндән даһа мүлајимдир вә әмр едир
ки, һәр икн мүгәссирә јүз гамчы вурулсун, гадын исә
өмүрлүк һәбсдә галсын (4,19).

Оғурлуг мәсәләснә кәлдикдә Гуран бүтпәрәстләрдән
даһа сәрт әмрләр верир. Бүтпәрәстләрдә оғурлуг бир
ғонаға вә ја тајфа үзвүнә зәрәр вурмуш оларса, ајыб һе-
саб едилирди, лакин оғрунун өзү чәзаландырылмырды.
Гуран исә әмр едир ки, оғурлуг едән киши (сариг)
вә ја гадынн биләји кәсилсин (5,42). Бу јенилик, де-
јәсән, Ирандан кәлмә бир шејдир. Сәләмчилик Гура-
нын бир чох ајәләриндә гәти шәкилдә гадаған едил-
мишдир (мәсәлән, 2,276 вә сонракы ајәләр).

Јемәјә аид гадағанлара Гуранын там бир сыра јер-
ләриндә тәсадүф едилир. Шәраб (хәмр) ичмәк бирдән
гадаған едилмәмишди. Ламменс өз әсәрләриндә көстәр-
мишдир ки, бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, Әрәбис-
танын торпағы үзүм јетишдирмәк үчүн әлверишли дејил-
дир. Көрүнүр, шәрабы христианлар вә јәһудиләр Су-
рија вә Ирагдан кәтириб Әрәбистан тајфаларына са-
тырдылар. Мәһәммәд һәлә сағ оlanda мәккәлиләр илә
мәдинәлиләр һәвәслә ичиб сәрхош олур вә гумар ој-
најырдылар; бу исә бә'зән онларын дини вәзифәләрини
јеринә јетирмәләринә мане олурду. Буна көрә дә Гуран-
да әввәлчә шәраба аллаһын не'мәтн вә «нәш'ә веричи
су» нәзәри илә бахылдығы һалда (16,69), сонра шә-
раб вә гумарда тәһлүкәләр олдуғу һаггында диндарла-
ра хәбәрдарлыг верилмәјә башланыр (2,216 вә 4,96),
нәһајәт, шәраб вә гумар ојуну гадаған едилир (5,92).
Ола билсин, шәрабын гадаған едилмәснндә јәһудилик
илә христианлығын тә'сири вардыр. Мүсәлман (өлкәлә-
ри) әдәбијјатында ејш-ишрәтдән бәһс едән мәнзумәләр
көстәрир кн, бу гадағана һәмишә чидди әмәл едилмәмиш-
дир.

Јемәјә аид дикәр гадағанларын һамысы бир ајәдә
бирләшдирилмишдир (5,4; мејит, јә'ни чәмдәк јемәк, ган
ичмәк, доуз әти јемәк гадағандыр; «боғулмуш, бир
зәрбә нәтичәсиндә өлмүш, һүндүр јердән јыхылыб чаны
чыхмыш, бујнузла вурулуб өлдүрүлмүш һејван әти,
һәмчинин јыртычы һејванларын јејиб кәмирдијн һејван
әти» јемәк үчүн ишләдилә билмәз). Кәрәк ки, әрәбләр

Һәлә бүтпәрәстлик заманында динин әмрләрини позмагдан еһтијат едәрәк јемәјә һејван ганы гарышдырмагдан чәкинирдиләр. Бу мәсәләдә јәһуди тә'сиринин шүбһәсиз олдуғу һагда һәтта данышмаг белә артыгдыр.

Јенә дә ејни ајә «ох атмагла» өлдүрүлмүш һејван чәмдәјинин шаггаланыб бөлүшдүрүлмәсини гадаған етмәклә гуртарыр вә бу гадағандан (5,92) мејсир вә бүтләр һаггындакы гадағанын јанында бәһс еднлир. Гуранын тәфсирчиләрн белә һесаб едирләр ки, мејсир бүтөвлүкдә көтүрүлән мүхтәлиф гумар ојуну демәкдир. Охлара (әзлам) кәлдикдә, бу, һәлә бүтпәрәстлик заманындан галма бир гумар ојунудур; бу ојун гајдасына көрә дәвәни шаггалајыб бир нечә парча едирләр вә бу парчалары ојунчуларын кисәдән чыхардыглары охларын; үстүндәки нишана көрә бөлүшдүрүрдүләр. Бу ојун бүтпәрәст әрәбләри бә'зән елә вәзијјәтә салырды ки, онларын бүтүн әмлакы әлләриндән чыхырды вә онлар һәтта өз аилә үзвләрини гумара удузурдулар. Дикинә гојулан дашлара (әнсаб) кәлдикдә, бунлар бүтләрднр; бүтпәрәст әрәбләр бу бүтләрә нәзр етдикләри шәрабы нчәндән сонра бунларын әтрафында дөврә вурардылар. Кә'бәнин вә «гара даш»ын әтрафында дөврә вурмаг мәрәсими, бүтпәрәст әрәбләрин бу адәтинин галығыдыр.

Бүтләрә пәрәстишин Гуранда гадаған едилмәси (мәсәлән, 6,74; 14,38), сурәт шәкли чәкмәјнн гадаған олмасы мәсәләсиндә бир чох мүбаһнсәјә сәбәб олмушдур; јери кәлмишкән бурасыны да гејд едәк ки, сурәт шәкли чәкмәјнн гадаған олмасы јалныз ислам дининә аид хүсусијјәт дејилдир. Шәргдәки христан килсәси дә III Левин падшаһлығы заманында павликианларын⁹ шәхсиндә бу гадағанын нә олдуғуну билирди. Адәтән ирәли сүрүлән иддија әкс олараг, Гуранда бу гадаған гәти шәкилдә нфадә еднлмәмишдир. Буна бахмајараг, бу гадағанын көкү бә'зн ајәләрдә тапыла биләр (мәсәлән 3,4; 7,10; 40,66). Бу ајәләрдә Аллаһ даһа чох «гәлибчи» («мүсәввир», јә'ни тәсвир едән вә ја бунунла ејнн мә'нада олан «бари», јә'ни «јарадан, халиг») кими көстәрилмишдир;

⁹ П а в л и к и а н л а р — VII — IX әсрләрдә Бизанс империјасында баш верән дини тәригәтчилик һәрәкатында иштирак едәнләрә верилән аддыр. Онлар ичтимаи бәрәбәрсизлијә, килсәдәки рүтбәләр силләсинә вә руһани шәкилләринә (иконалара) ситајиш едилмәсинә гаршы чыхырдылар.

ејнилә онун кими ки, гәдим јәһуди әдәбијјатында Јәһваја «күзәчи» ады верилмишдир (јәһуди дилиндә «иосер» сөзү әрәбләрин «мүсәввир» сөзүнә мә'нача јахындыр). Һәдисләрдә бу дүшүнчә тәрзиндән белә нәтичә чыхарылмышдыр ки, тәсвир јараданлар аллаһы тәғлид етдикләринә көрә чәза чәкмәлидирләр. Доғрудан да сүннә вә һәдисләр әсасында дүзәлдилән бир шәриәт гануну чанлы варлыгларын тәсвирини гадаған едир, лакин ағачлар вә шејләр тәсвир едилә биләр (Дәмәшг шәһәриндәки мәсчидин нахышлы тәсвирләри буна мисал ола биләр). Бә'зи шәриәт һүгүгчулары тапдаланан вә әзишдирилән шејләр (халча, јастыг) үзәриндә чәкилән һејван тәсвирләрини, палтар үзәриндәки тәсвирләрдән ајырырдылар; онларын фикринчә бу тәсвирләрдән биринчиләринә јол вермәк олар, икинчи тәсвирләр исә рәдд едилир. Башгалары кәлинчккләри гадаған етмишдиләр. Лакин шәраб ичмәјин гадаған едилмәсинә нә гәдәр әмәл едилрдисә, кәлинчккләрин гадаған едилмәсинә дә бир о гәдәр әмәл олунурду: мүсәлман инчәсэнәтиндә бир чох инсан вә һејван тәсвирләри јарадылмышдыр (мәсәлән, Трансиорданијанын Әмр шәһәриндә һамам диварларынын нахышлары, Гаһирә шәһәриндә султан Галавунун тикдирдији бимаристанын тахта һашијәләри, Гренада шәһәриндәки Әлһәмра сарајынын асланлар фәвварәси, әлјазмаларынын бәзәкли вә рәнкли шәкилләри, Пејғәмбәри вә онун айлә үзвләрини тәсвир едән халг шәкилләри). Һал-һазырда мүсәлманлар арасында фотографла шәкил чәкдирмәкдән горханлара кетдикчә даһа аз тәсадүф едилир.

Бундан башга сүннәт етмәк (хитан) адәтинин Гурана әсасән гојулдуғу тез-тез иддиа едилдији һалда, һәгигәтдә Гуранда бу барәдә гәтијјән һеч бир сөз дејилмир. Снук Һүргронје доғру јазыр ки, «Донуз әтини јемәјә ишләтмәкдән чәкинмәк вә ушаглары сүннәт етмәк адәти... бир чох гејри-мүсәлманлар үчүн олдуғу кими гејри-мәдәнн мүсәлман күтләләри үчүн дә мүәјјән дәрәчәдә ислам дининин ме'јары олду». Һәгигәтдә исә гәдим мәнзумә вә рәвәјәтләрдә көрүб өјрәнмәк олар ки, инди сәјјар бир адәт сајылан сүннәт етмәк адәти ибтидаи Әрәбистанда мә'лум иди. Сүннәт әмәлијјатыны һансы үсулла кечирмәк мәсәләсиндә мүхтәлиф мәзһәбләрин ирәли сүрдүјү фикирләр бир-бирини тутмур. Сүннәт әмәлијјаты мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтә-

лиф мөрасимлә әлагәдардыр. Әксәр һалларда ушаг анан олаидан једди күн сонрадан башламыш он беш јашынадәк сүннәт (ја да, мәсәлән Јава вә Суматрада олдуғу кими, кәсдирмә) едилир. Бә'зән бу чүр әмәлијат, јенә дә сәјјар олан башга адәтләрлә, мәсәлән, көрпә ушағын сачыны биринчи дәфә гырхдырмаг (әгигәт), дишләри јондурмаг, Гураны өјрәниб гуртармаг адәтләри илә бирләшдирилир ки, бунлар да көкү даһа гәдим олуб ислам дининә кәтирилән адәтләрдир.

V фәсил

ДИНИ ВӘ ФӘЛСӘФИ ТӘКАМҮЛ

Бүтүн башга динләр кими, ислам да дәјишмәз гала билмәзди. Биз артыг көрдүк ки, нә гәдәр Мәһәмәд сағ иди, динә мүүжән бир јенилик дахил едилмәси үчүн һеч бир тәшәббүс көстәрилмирди. Лакин о өлән кими демәк олар дәрһал парчаланманын илк әламәтләри көрүнмәјә башланды. Бунун үч башлыча сәбәбини көстәрмәк олар:

1. Пејғәмбәрлик етмәјә мејл көстәрилмәси; бу, самиләрә хас олан сифәтдир (гәдим јәһуди пејғәмбәрләри, һәнифләр, Мәһәмәдин сәләфләри, ондан сонра мејдана чыхан јаланчы пејғәмбәрләр).

2. Али һакимијјәтин маһијјәти барәсиндә мејдана чыхан ихтилафлар (харичилик, шнәлик).

3. Аллаһ һаггында тәсәввүрлә әлагәдар олан ихтилафлар (расионалистләр, мистикләр)¹.

Бу сәбәбләр нәтичәсиндә әмәлә кәлмнш һәрәкатлар мүсәлман тәригәтчилијини доғурмушдур. Бунунла әлагәдар олараг хатырладаг ки, мәсләкләри вә тәригәтләри бир-бири илә гарышдырмаг лазым дејилдир. Мә'лумдур ки, мөмин мүсәлманлар арасында дөрд мәсләк (ја да һүгүги метод, мәзнәб: маликиләр, шафииләр, һәнифиләр вә һәнбәлиләр мәзнәби) вардыр. Тәригәт (фиргә) исә, әксинә, елә бир дәстәдир ки, бу дәстәнин иштиракчыла-

¹Мүәллиф парчаланманын әмәлә кәлмәсинин халис идеалист изаһыны верир. Һәгигәтдә парчаланманын әсас сәбәбләри ичтиман зиддијјәтләр вә буналарын доғурдугу синфи мүбаризә иди (тәрч.).

ры эсас мәсәләләрдә өзләрини ичмаја гаршы гојур, дини сүннәдән узаглашыр вә тәфригәчи килсә² јарадырлар.

Голдсијер көстәрмишдир ки, «адәтән исламын ајагына реал вәзијјәтин дүзкүн гијмәтләндирилмәси нөгтеји-нәзәриндән јол верилә биләчәјиндән сајча даһа чох тәригәт јазырлар». Бир рәвәјәтә көрә, јәһуди дининдә 71 фәзиләт, христианлыгда 72 фәзиләт, исламда 73 фәзиләт вардыр. Мүсәлман илаһијјатчылары бу 73 фәзиләти тәдричлә 73 гола чевирмишләр. Сонра бир анлашылмазлыг үзүндән бу голлар 73 тәригәт олмуш вә бунлардан јалныз бири, мәһз мө'мин сүнниләр чәһәннәмдән хилас олмалы идиләр. Амма бу әчаиб мүддәја гаршы сонралар нисбәтән әдаләтли олан бир фикир ирәли сүрүлмүшдү: бу 73 тәригәтдән јалныз бири, зындыглар³ тәригәтн чәһәннәмә васил едилмәли иди.

70 (7-дән төрәнән) вә 73 рәгәмләри Асијада һәмишә мүгәддәс рәгәмләр сајылмышдыр ки, бунун да, көрүнүр, астрономик мәншәји вардыр: 70 күн — ај (гәмәри) илинин бешдә бир һиссәси; 73 күн — күнәш (шәмси) илинин бешдә бир һиссәсидир. Еһтимал ки, гәдим Ирандан кәлмиш бу концепсија сонралар јәһудиләрә (мәсәлән, Даниилин китабынын 70 һәфтәси), христианлара вә мүсәлманлара кечмишдир. Мүхтәлиф динләрә тәтбиг едиләркән бу тәфәккүр тәрзи белә бир рәвәјәт үчүн мәнбә олмушдур ки, куја эн чох тәригәти олан дин даһа јахшы диндир.

Пејғәмбәрләрин мејдана кәлмәси. Јухарыда көрдүјүмүз кими, һәлә хәлифә Әбубәкрин һөкмранлыгы заманы Әрәбистанда јаланчы пејғәмбәрләр мејдана чыхмаға башламышды. Инди көрәк тарихчнләр онларын фәалијјәти һаггында бизә нә кнми мә'лумат верирләр. Јаланчы пејғәмбәрләрин биринчиси олан Тулејһадан бир нечә натамам мәтн галмышдыр; бә'зиләри һәмин мәтнләри Гуранын тәглиди, башгалары исә бунлары Гурана истеһза һесаб едирләр. Тулејһанын тәрәфдарлары ондан үз дөндәрдикдән сонра мүсәлманлар ону мәғлуб етмиш вә о, Суријаја гачмышдыр.

Сонра пејғәмбәр гадын Сәччаһ бүтпәрәст каһинләрин үслубунда гафијә шәклинә салмыш вә'злә (сәч) чыхыш

² «Килсә» сөзү адәтән ислама тәтбиг едилмир, ислам тәрәфдарлары «диндарлар ичмасыны» тәшкил едирләр.

³ Зындыглар — дөнүкләр демәкдир: бә'зән бу сөз кафирләрин — «динсизләрин», мүсәлмай олмајанларын синонимидир.

едэрэк өз тајфасында үсјан галдырмышдыр. Онын ардычылары пэрэн-пэрэн салындыгдан сонра о, Јамама гачмыш вә орада даһа тәһлүкәһн шәхсијјәт олан Мүсејлимәјә гошулмушдур.

Мүсејлимә Бәһн-Һәниф тајфасына мәнсуб иди. Бу тајфадан олан адамларын бир һиссәһн христианлыға е'тигад едирди, тајфа исә башлыча олараг әкинчиликлә мәшғул олурду. Көрүнүр, Мүсејлимә христиан идејалары әсасында јени дин јаратмаг нијјәтиндә иди; о, өз аллаһыны Рәһман (мәрһәмәтһн) адландырырды. Еһтимал ки, христианлыгдан көтүрүлмүш олан бу ада Гуранда да раст кәлмәк олар. Мүсејлимәһнин тәрәфдарлары һәтта Мүсејлимә вурушмада һәлак оландан сонра да гызғын мүгавимәт көстәрмишләр.

Әл-Әсвәд («гара») адлы башга бир јаланчы пејғәмбәр Јәмәндә мејдана кәлмиш вә онун пајтахты Сән'аны фәтһ етмишдир; Сән'ада исә метисләр, јерли гадынларла издивач етмиш гәдһм Иран фәтәһләринин нәһнләһн һөкмранлыг едирдиләр. Әл-Әсвәд бир Иран һакиминин дул галмыш зөвчәһсини өзүнә арвад етмишдһ; өз әввәлки әринә садһг олан бу гадын исә сонра ону өлдүрмүшдүр. Әл-Әсвәд јаланчы пејғәмбәр олмагла бәрәбәр Иранын тә'сири алтында олан бир өлкәјә әрәбләһрин нүфуз етмәһнә (бу исә чох мүһүм чәһәтдир) көмәк көстәрән аләт олмушдур. Бу фактын өзү диггәтһи чәлб едир: сијасәт илк дәфә дһнә гарышыр.⁴

Көстәрмәк лазымдыр ки, сијасәтин бу чүр тә'сири хәһнфә һакимијјәтинин варислијһ мәсәләһсиндә даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр етмишдир. Бһз Мәһәммәдһн өлүмүндән дәрһал сонра мүсәлман ичмасында нә кими ганунсузлуғлар вә чәтһнлһкләр мејдана кәлдихини јухарыда көрмүшдүк. Әбубәкрһн һакимијјәт башына кәлмәһинә көмәк етмиш, сонра исә өзү хәлифә олмуш Өмәрин гүдрәти сајәһиндә ислам диии хилас олду. Амма Османын хәлифәлији замаһы гүрөјш гәбиләһһнин ики нәһли арасында мүбаризә башланды. Бу мүбаризә Әһнн һөкмранлығы вахты сон дәрәчә кәркинләшди. Мәһз бу заман әһл сијаси характердә олан илк тәригәт һәрәкатлары башланды.

Харичилик. Бу чүр илк һәрәкатлардан бири харичи-

⁴ Синфи чәмијјәтдә дин һәмишә сијасәтлә әлагәләһнир. Ислам јарандыгы вахтдан сијасәт вәһнтәһи олмушдур.

лик һәрәкаты олмушдур. Бу һәрәкат Сүффейн воруш-масы заманы Әли илә Мүавијә арасындакы мүбаһисәни мүнсифләр мәнкәмәси јолу илә һәлл етмәк тәклифи нәтичәсиндә јаранмышды. Биз демишдик ки, ворушанларын бир һиссәси адамларын мүһакимәсини рәдд едиб билдирмишди ки, «мүһакимә етмәјә анчаг аллаһын ихтијары вардыр». Наразы галан бу адамлар чәкилиб Куфә јахынлығындакы һәрурә кәндинә кетдиләр (буна көрә дә әввәлчә онлара һәруриләр дејирднләр). Мүнсифләр мәнкәмәсинин нәтичәси мәлүм олдугдан сонра Әлнин бир чох тәрәфдарлары һәмин тәфригәчиләрә гошулмаг үчүн Куфәни тәрк етдиләр (онлара чох вахт харичиләр дејирләр ки, бу да «хәрәчә» — чыхмаг сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Онларын сыраларына гејри-әрәбләр дахил олдулар ки, бунлар да фүрсәтдән истифадә едиб өз тәләбләрини ирәли сүрдүләр. Онларын габағыны сахламаг үчүн Әлнин нә гәдәр чалышдығыны демәјә еһтијач јохдур, амма иш онунла гуртарды ки, онлар Әлини өлдүрдүләр. Әмәвнләр сүлаләсинин һөкмранлығы заманы Мүавијәнин хылафәтн бачарыгла вә мәнкәм идарә етмәсинә бахмајараг, харичиләр Куфәдә вә Бәсрәдә үсјанлар галдырдылар; бу үсјанлар исә ган дәрјасына гәрг едилди. Шәһид олмуш харичиләр дә сонралар, шиә шәһидләри кими әсл ситајиш объекти олдулар. Лакин харичиләр бу ситајишә сонралар мүтләг интигам (бу, көрүнүр, бүтпәрәстлијин галығыдыр) алмағы да әләвә етдиләр. Дахили мүһарибә узун илләр давам етди. Маһир сүвари олан харичиләр (парфијалылар⁵ књи) Ашағы Месопотамијаја јајылдылар вә лазым оlanda Иранын дағлыг рајонларында кнзләнрдиләр. Онлар Ибн әз-Зүбейрә гаршы вә Әмәвиләрин чанишинләринә гаршы ворушурдулар. Хәлифә Јәзид өлдүкдән сонра онлар ажры-ажры хырда тәригәтләрә: әзрәгиләрә, суфриләрә (суфријә) вә ибадиләрә (ибадијә, әбадијә) парчаландылар.

Әзрәгиләр фанатик иднләр вә әзрәги тәригәтнини гәбул етмәкдән бојун гачыран бүтүн гејри-мүсәлманлары гырырдылар; онлар Иранын чәнубунда мүстәгил дөвләт јарадараг хилафәтин бирлији үчүн бөјүк тәһлүкә төрәтмәјә башладылар. Хәлифә гошунларынын бир

⁵ Парфијалылар — мәншәји һәлә мәлүм олмајан бир халгдыр. Онлар Иранда Әшканиләр сәлтәнәти заманы (ерамыздан әввәл 250-чи илдән ерамызын 224-чү илннәдәк) һөкмранлыг етмишләр.

нечэ жүрүшүндөн сонра онлар VII эсрнн ахырында мәнв едилдиләр. О вахтадәк харичилик Чәнубн Эрәбистанда кениш јајылмышды.

Суфриләр, көрүнүр, харичиләр ичәрисиндә, биринчи олараг, өз дини бахышларыны мүнтәзәм сурәтдә шәрһә чәһд етмишләр. Эзрәгиләрлә ибадиләр арасында кечид мөвгеји тутан суфриләр башга мүсәлманлара гаршы апарылан мүһарибәни мүвәггәти дајандырмаға јол верир, тәһлүкәсизлик мүлаһизәләрннә көрә өз е'тигадыны кизләтмәји (тәгиджә) мүмкүн сајыр вә е'тираф едирдиләр ки, динсизләрин ушагларыны өлдүрмәк олмаз. Әхлаг мәсәлөләрнндә эзрәгиләр кими, онлар да ардычыл дедилдиләр. Әмәвиләрин сон нүмајәндәләринин һөкмранлығы заманы суфриләр бүтүн ислам өлкәләриндә, о чүмләдән Мәгрибдә јајылмышдылар ки, бурада да онлар ибадиләрлә бирләшнб бәрбәрләрин үмуми үсјаныны сүр'әтләндирдиләр.

«Харичиләр... Африканын Рома вә Бизанс илә көһнә әдавәтини јенә дә Дәмәшгә гаршы јөнәлтдиләр... Онларын көмәји илә Шимали Африканын үчдә ики һиссәси ислам дининн гәбул етди вә ејни заманда мө'мин мүсәлманлара гаршы силаһланды» (Маскере).

Суфриләр ибадиләр арасында гајнајыб гарышдылар. Ибадиләр харичи тәригәтинин хејли сонралар мејдана кәлмиш даһа мүлајим чәрәјаныдыр. Сонунчу Әмәви хәлифәснинн һөкмранлығы заманы онлар Эрәбистанда үсјан галдырдылар вә бунунла да истәр-истәмәз Аббасиләрин гәләбә чалмасына көмәк етдиләр. Ибадиләр мүгәддәс шәһәрләрдән сыхышдырылып чыхарылдыларса да, Үмманда гала билдиләр, гисмән Зәнзибарда, гисмән дә Шимали Африкада јерләшдиләр; бурада суфриләрлә бирликдә онлар бәрбәрләри инандырыб мө'минликдән әл чәкмәјә разы сала билдиләр. Биз јухарыда көрдүк ки, хәлифә һөкмдарларына нифрәт бәсләјән бәрбәрләр бүтүн мүсәлманларын там бәрабәрлијинн е'лан едән тә'лимә рәғбәт көстәрирдиләр. Белә бир шәраитдә сүлалә чәкишмәләри мејдана чыхды. Ибадиләр вә суфриләр Кајруан һакимијјәтини әлә кечирмәк үстүндә бир-бирилә чәкишмәјә башладылар; һакимијјәт Ибн Рүстәмин әлинә кечди ки, бу да әслән иранлы олан ибадиләрдән иди. Бир мүддәтдән сонра бүтүн Шимали Африка харичиләрин тә'сири алтына дүшдү ки, бунун нәтичәсиндә дә Шимали Африканын империја-

чәјн мүкәммәл дәвләти бәрпа етмәји өз гаршыларына мәгсәд гојурлар; әлбәттә, империјанын һүдудлары кенишләндији үчүн бу мәгсәди һәјата кечирмәк мүмкүн дејилди. Беләликлә, харичиләр мейди идејасыны гәбул етмәјә јахынлашдылар.

Мүрчилик. Мүрчиләр (мүрчијә — «тәхирә салан адамлар») харичиләрлә шиәләр арасында мө'тәдил бир мөвгә тутдулар. Саваб иш көрмәјиб тәк е'тигад етмәји рәдд едән вә бу принципи Әмәви хәлифәләри барәсиндә тәтбиг едән тәәсүбкеш партијаларын зиддинә олараг мүрчиләр белә һесаб едирдиләр кн, әмәлн һәрәкәтләр икинчи дәрәчәли мәсәләдир, мүһүм чәһәт јалныз е'тигадын өзүдүр вә динсиз олуб әмәлисаләһ адам олмагданса, диндар олуб пис әмәлләр етмәк даһа јахшыдыр. Бир сөзлә, мүрчиләр адамлары мүһакимәдән имтина едир вә бу иши аллаһа һәвалә едирдиләр; онларын ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Әслиндә, бу, Әмәвиләр һакимијәтинин гануни олдуғуну тәсдиг етмәк демәк иди. Бу чүр сазишчилик нә харичиләр, нә дә шиәләр үчүн әлверишли ола билмәзди.

Шиәлик. Чох кениш јајылмыш белә бир сәһв фикир һаггында хәбәрдарлыг етмәји өзүмүзә борч билирик: «сүннилик» вә «шиәлик» терминләринин даим гаршы-гаршыја гојулмасы белә бир фикир доғурур ки, куја шиәләр пејғәмбәрин сүннәсини гәбул етмириләр. Әслиндә исә биз бунун әксини мүшаһидә едирик. Амма шиәләр сүннә дедикдә јалныз пејғәмбәр аиләсинин мө'тәбәр олдуғуну әсас көтүрүрләр, һалбуки мө'мин сүнниләр Мәһәммәдин әһабәләринин дедикләрини дә гәбул едирләр. Шиәләр һәгигәтән пејғәмбәр аиләсинин «тәрәфдарыдырлар» («шиә» формасында ишләдилән әрәб кәлмәсинин мәнасы да елә будур) вә башгаларыны мө'тәбәр һесаб етмириләр. Нәр һалда сүнни рәвајәтләриндән (һәдисләриндән) вә шиә рәвајәтләриндән (әхбарындан) ибарәт мәчмуәләрдә мәтнләрин чоһу бир-биринә охшайыр вә мәтнләр јалныз бу рәвајәтләри сөјләјәнләрин ады илә бир-бириндән фәргләнир.

Сүнниләрлә шиәләр арасында әслиндә (тә'лимин маһијәти бир кәнара гојулса) јалныз ибадәтин икинчи дәрәчәли үнсүрләри мәсәләсиндә ихтилаф вардыр. Јекәнә чидди фәрг никаһ һүгуғу мәсәләсиндә орталыға чыхыр: шиәлик мүвәггәти никаһа (сигә) јол верир (бу гајда арадан галхмыш кнмидир). Бу чүр никаһ бүт-

пэрэстлэр Эрэбистанында дэб иди вэ Мəһəммэд өз фə-алијјəтинин эввəлиндэ буна дөзүрдү. Мүвəггəти никаһ эр-арвадын гаршылыгылы разылыгы илэ мүэјјэн едилмнш мүддэт гуртардыгдан сонра өз-өзүнэ позулур. Бу чүр никаһы хəлифə Өмэр лəгв етди. Амма шиэлэр ону танымадыгларына көрə һəмин никаһ формасына өз мүнə-сибəтлəрини дəјишдирмэк үчүн онларын əлиндэ һеч бир əсас јох иди.

Лакин шиэлəрин тəkчə бу чүр никаһа јол вердик-лəриндэн белə нəтичə чыхармаг лазым дəјилдир кн, он-лар өз адəтлəриндэ сүннилэрə нисбəтəн даһа аз тэлəб-кардырлар. Мəсəlэн, Гуранда јазылмыш «чохаллаһлы диндарлар мурдардырлар» (9,28) сөзлəрини һəрфəн шəрһ едэрək шиэлэр гејрн-мүсəlманларла һэр чүр тəмасдан чох узаг гачыр вэ һəтта о дэрəчəјə чатырлар ки, он-ларын əли дəјэн габ-гачагы сындырырлар. Бу чүр ба-рышмазлыг мүтəвəлилəрдə (мүтəвəли — тэрəфдар демək-дир), өзлəрини Чə'фəри (имами фиғһини мəчəллə шəк-линə салмыш алтынчы нмам Чə'фəрнн адындан эмəлэ кəлмишдир) адландыран Сурија шиэлəриндэ өзүнү даһа бариз шəкнлдэ кəстəрнр.

Бир мəсələни дə габагчадан гејд етмэк лазымдыр: буну хатырламаг фəјдасыз олмаз кн, сијасət дили илэ десək, шиəлик иранлылардан дəјил, эрəблəрдэн эмəлэ кəлмишдир. Шиəлијин дини тə'лиминə кəлдикдэ, гејд ет-мэк лазымдыр ки, онун бə'зи үнсүрлəри, хүсүсən онун теократик əсасы вэ гејб олмуш имадын гајыдачагына е'тигад јəһуди-христиан үнсүрлəридир (биз һэлэ зэр-дүштилəрин, неоплатончуларын вэ манилəрин тə'сирин кечдијннə күман етмəјə имкан верэн ајры-ајры үнсүрлəри демирик). Бə'зэн кəстəрнлирди ки, шиəлик Иранда эмəлэ кəлмишднр; буна да сəбəб о иди ки, XVI эсрдэ шнəлик Иранын дөвлəт динн олмушдур. Бундан əлавə, Иранда мөвчуд олан бир рəвəјəт иран-лыларын шиəлијə гошулмасына бир гэдэр тə'сир кəстəр-мишдир. һəмин рəвəјəтə көрə, Əлинин оғлу һүсəјн (Кəрбəлə шəһиди) Иранын сонунчу Сасани шаһы-нын гызыны алмыш, бу гадын исə истила заманы эсир дүшмүшдүр. Белəликлэ, бу рəвəјəт Əли нəслиндэн олан-ларын һакимијјəтинин ганунилијинə инамы икигат артыр-мышдыр. Одур ки, сијасət саһəсиндэ шиəлијин əсасыны лекитимизм тəшкил едир: јə'ни Əли, елəчə дə онун нəслиндэн оланлар хилафəтдэн ганунсуз олараг кəнар

едилмишдир. Бундан эввэл дедијимиз кими, шиэлэр сүнниләри бунда иттиһам едирләр ки, сүнниләр Әлинин хилафәт һүгугуну тәсдиг едән ајәләри вә һәдисләри Гурандан чыхарыб атмышлар. Ән кениш јайылмыш һәдисләрин бириндә дејилир ки, пејғәмбәр өзүнүн бир чох әһабәсинин јанында Әлини рәсмән өзүнүн хәләфи адландырмышдыр. Бу тәгдирин илдөнүмү һәтта шиә тәгвимиңә бајрам (ид әл-гәдир)* кими дүшмүшдүр. Бу бајрамдан әләвә һүсејнин вә онун аиләсинин Кәрбәлада өлдүрүлмәсинин илдөнүмү олан ашура күнүнү дә гејд етмәк лазымдыр. Шиәләрин дедијинә көрә, Әли вә билаваситә онун нәслиндән олан он ики нәфәр әсл хәлифә вә ја даһа доғрусу, имамдыр. Иш бурасындадыр ки, имамлыг анлајышыны шиәләр чох кениш шәрһ едирләр вә она тамамилә башга бир мә'на верирләр: мө'мин сүнниләрә көрә имам дини вә дүнјәви башчы олдуғу, онун адамлар тәрәфиндән сечилдији вә ја тәјјин олундуғу һалда, шиә имамы (пејғәмбәр тапшырығынын вариси) шнә рәвајәтннә көрә Мәһәммәд васитәси илә верилән илаһи көстәриш әсасында бу чүр башчы олур. О, Адәмдән башлајараг бир имамдан башгасына кечән кизли бир гүввә сајәсиндә әсл имамдыр. Гысасы, сүнни имамы рәисдир, шиә имамы исә баш руһани. Сонралар мүтәәссиб шиәләр «имам» анлајышына харичнләрнн нәзәријјәсинә дабан-дабана зидд олан чох гәрибә бир мә'на вермишләр.

«Шиәләрин тә'лими бундан ибарәтдир: он нки имам гүсурсуздур; онларын һәр бири мө'чүзә көстәрмишдир; ...онларын һәр бирн өләркән өз хәләфи олан имам тәјјин етмишдир ки, бу һал да һәсән ибн Әли әл-Әскәријәдәк давам етмишдир. О да имамлығы өз оғлуна верәркән демишдир: «О, меһдидир вә саһиб әз-замандыр». һәсәнин бу оғлу Самаррада 255-чи илдә (869-чу илдә) доғуламушдур. Орада јералты бир мағара вардыр вә дејиләнә көрә имам бурада гејб олмушдур; бу мағараја зәвварлар кәлирләр» (Әбүлмәали).

Беләликлә, шиәләр арасында Әли вә онун нәслиндән оланлар ирси али һакимијјәт вә пејғәмбәрлик принципини тәчәссүм етдириләр. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, имам мүтләг һәр заман мөвчуд олмалыдыр. Билага-

* Русчада, көрүнүр һәрф хәтасы олараг «ид аль-газир» кетмишдир (редакторун гејди).

ситә Әлидән төрәмиш нәсил 12-чи имамда кәсиләр, амма ахырынчы имам өлмәмишдир, с, кизли бир јерә чәкилмишдир вә орада өз вахтыны (зүһур) көзләјир.

Бу һәлә бир јана галсын, имамлар илаһи гүввәни сәјәсиндә гүсурсуз вә пакдырлар, јә'ни онлар мө'минләрин фикринчә анчаг пејғәмбәрләрә хас олан сифәтләрә маликдирләр. Имамларын паклығындан исә Голдсијерин јаздығы кнми, белә бир нәтичә чыхыр: сүннилик ичмаја әсасланан килсәдир, шнәлик исә имамын нүфузуна әсасланан килсәдир. Бәлкә дә бу, ики тә'лими бир-бириндән ајыран ән әсас мәсәләдир. Доғрудан да бир тәрәфдән сүнниләр белә һесаб едирләр ки, дини мәнәһбәр јарандыгдан сонра ичтиһад (ғанун принципләрини сәрбәст мүзакирә етмәк нәтичәсиндә әмәлә кәләи шәхсирә'ј) тәғлидлә (шәхсин нүфузуну данышыгсыз тапымагла) әвәз едилмишдир. Дикәр тәрәфдән еһкам сәһәсиндә инсан зәкасынын ачизлијини иддәна едән шиәләр разылашдырылмыш рә'јин (ичманын) бир ме'јар олдуғуна јол вермирләр. Шиәләрин фикринчә, ичтиһад сахланмалыдыр, чүнки ону тәтбиг едән алимләр (мүчтәһидләр) кизли имамын анчаг васитәчнләридир, јә'ни бу имам гејбдән онларын дили илә данышыр; мүчтәһидләрин нүфузу да мәһз буна әсасланыр вә онларын нүфузу үләмалары (үләма — сүнни алимләри) нүфузундан гат-гат јүксәкдә дурур. Һәлә бу јахынларадәк мүчтәһид һәтта шаһын да һәрәкәтләрини тәнгид едә билрди. Баш мүчтәһидләр шиәләрин мүғәддәс шәһәрләриндә јашајырлар.

Ајдындыр ки, хәлифәләр бу чүр тә'лимин кенишләнмәсинә рәғбәт бәсләјә билмәздиләр, Буна көрә дә онлар бу тә'лим тәрәфдарларынын бүтүн чыхышларыны амансызчасына боғурдулар; бу да чох кечмәдән шиәлијә «тә'ғиб едилән дин» ады верди. Башлыча олараг дүнјәви ишләрлә мәнәғул олан Әмәвиләрә әләвиләр (Әли тәрәфдарлары) өзләрини ислам дининни мүдафиәчиләри кими гаршы гојурдулар. Аббасиләрә кәлдикдә, Әли тәрәфдарлары онлара буну бағышлаја билмирдиләр ки, Аббасиләр Әмәвиләри девирмәк үчүн онлардан чох мәнәһрәтлә истифадә етмишдиләр. Аббасиләрин бә'зи имамлара сәхавәт көстәриб еһтирам бәсләдикләринә бахмајараг, шиәләр ғанунсуз хәлифәләрә е'тираз едән мүхалифәт чәрәјаны кими чыхыш едирдиләр. Беләликлә, шиәләр әсл «кизли һәјат» сүрүрдүләр ки, бу да онларын

тәрәфдарлары арасында өз е'тигадыны кизләтмәк вә тәһлүкәли вахтларда дини ајинләри јеринә јетирмәк мејлини кенишләндирмишдир. Әслинә баханда бу мејл (тәғијјә вә ја китман — «фикрән е'тираз») тәкчә шиәләрә хас олан чәһәт дејилдир: биз бу мејлин изләрини артыг Гуранда (3,27; 16,108) көрүрүк; һәнифи сүнниләри вә һәтта харичиләр белә һесаб едирләр ки, буна јол вермәк олар. Шиә нәзәријјәчиләринин мүәјјән һәдд гојдугларына бахмајараг, тәғијјәни шиәләр о гәдәр кениш тәтбиг етмишләр ки, бу һал шиәләрин мүтәәссиб партијаларынын фәргләндиричи әләмәтләриндән бири олмушдур. Инсафән демәк лазымдыр ки, шиәләрдә бу мејл өзхошуна дејил, јаранмыш вәзијјәтин тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир: шиәләр һәр шејдән әвчәл тә'ғибләрдән вә гырғындан хилас олмаға чалышырдылар.

Сијаси фәалијјәтдән әл чәкмәјә мәчбур олан шиәләр өз тә'лимини хәлвәти ишләјиб һазырламыш вә харичиләр кими, онлардан да бир чох тәригәтләр ајрылмышдыр. Бу тәригәтләрин бә'зиләри сонралар шиәлијә әввәлләр онун чалышыб әлдә етмәк истәднји, амма наил ола билмәдији сијаси нүфуз газандырмышлар.

Лакнн бу мүвәффәғијјәт газанылмаздан әввәл шиәлијин сијаси мәғлубијјәтләри онун әсас үнсүрләриндән бириин — изтраб чәкмәк вә күнаһыны тәмизләмәк идејаларынын (Иранда өз дини вә күтләвн характеринә көрә әср шәбәһләрини хатырладан вә бә'зән чылғынлыг дәрәчәсинә чатан драм тамашаларына сәбәб олмуш идејаларын) әмәлә кәлмәси үчүн зәмин јаратмышдыр. Имамын өлүмү мүтләг әзаблы олмалыдыр (доғрудан да, тарихчиләрин јаздыгларына инансаг, бүтүн шиә имамлары гәтл еднлмишләр). Амма бир һалда кн, дүнјада һәмишә имам олмалыдыр, шиәләрин е'тигадына көрә, ахырынчы нмам өлмәмишдир: о, анчаг заһирдә јохдур вә бир вахт мүтләг гајыдачагдыр. Бу јохлуг (гејб) гуртаранадәк исә шнә ичмасы белә күман едир кн, ону «кизли имам» идарә едир вә һәр кәс она садиг олачағына анд ичмәлидир. Мәсәлән, 1910-чу илдә дејиләнә көрә, Иран мәчлиси «кизли имамын» иштиракы илә ишә башламышдыр. Шиәләрин әксәријјәти имамын гајыдачагына (рәч'ә) инаныр. Лакин онлар имамларын сонунчусунун — «кизли имамын» шәхснјјәти мәсәләсиндә бир-бириндән ајрылырлар. Имамиләр вә ја оникиләр

(Әсна Әшәри) бир-биринин ардынча он ики имам олдуғуна инандығлары һалда, зејдиләр һесабы бешинчи имамда, исмаилиләр вә ја једднләр једдинчи имамда битирирләр.

Шиәләрдә зејдиләр мө'минликдән даһа аз узаглашмышлар. Зејдиләр Јәмәндә мүстәгил сечкили имамлығ јаратмышлар вә Јәмән сонралар османлы түркләр тәрәфиндән ишғал едилмиш олса да, имамлығ 860-чы илдән орада мөвчуддур*. Тәригәтин ады Зејдин (Һүсејнини нәвәси) адындан көтүрүлмүшдүр; Әләвиләрин һүгүғларыны һәјата кечирмәјә чалышан Зејд 740-чы илдә Әмәвиләрин әскәрләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Онлар мүвәггәти никаһы рәдд едир, имамын илаһи маһијәтинин инкар едир, «кнзли имамын» гајыдачағыны көзләмир вә белә күман едирләр ки, Зејдин өлүмүндән сонра имамлығ ирси дејил, сечкили олмалыдыр.

Шиәләрин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән имамиләр үчүн «кизли имамын» гајытмасы бир еһкамдыр. 873-чү илдә доғулмуш вә әсрарәнкиз бир шәкилдә гејб олмуш он икинчи имам Мәһәммәд, имамиләрин фикринчә, вахты чатанда меһди ролунда зүһур етмәлидир. Сонралар имамилик Иранын рәсми дини олду. Имамилик үстүн көләнәдәк узун һазырлығ дөврү кечди. Саманиләрин јол вермәси шиәлијин ачығ шәкилдә чыхышына (X әсрнин әввәлләриндә) имқан верди. Јарым әср сонра Бувејһиләр Бағдада дахил оlanda шиәләр үстүнлүк әлдә етднләр. О вахт, сүнни рәвајәтләриндән ибарәт алты мәчмуә тәртиб едилдији кими шиәләрин дә рәвајәтләриндән ибарәт мәчмуәләр, јә'ни «дөрд китаб» тәртиб олунду. Ичтиһады бир кәнара гојуб анчаг Гураны вә бу дөрд китабы ганун (шәриәт) мәнбәји һесаб едән имамиләр әхбари (мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарлары) дәстәсини тәшкил едирләр. Лакин имамиләрин әксәријјәти үсулидир (мүһакимә үсулу тәрәфдарыдыр). Биз Иран мүчтәһидләринин нә кими мүстәгил мөвгә тутдуғларыны јухарыда гејд етмишик.

Демәли, зејдиләрә көрә, имам аллаһын бујуруғу илә һәрәкәт едир вә онуи вүчудунда илаһи бир зәррәнин олмасы вачиб дејилдир. Имамиләрә көрә имам, вүчудунда илаһи нурун чөвһәрни олан бир инсандыр. Мү-

* 1962-чи ил сентјабр ингилабы нәтичәсиндә Јәмән республика ммушдур (ред.).

тээссиб шиэлэрэ көрө бу дахили хүсусијјэт (һүлул) мүт-
лэгдир: мәсэлэ аллаһла имамын мадди бирлији мәсэләси-
дир ки, имам да нәтичә е!тибары илә чеврилиб һәт-
та аллаһ олур.

Шиәликдә тээсубкеш чәрәјан нүмајәндәләринин дини
вә сијаси фәалијјәти барәсиндә мәлумат вермәздән әв-
вәл «кизли имамын» гајытмасы һаггындакы тә'лимдән,
бә'зи меһди һәрәкатлары доғурмуш бу тә'лимдән бәһс ет-
мәк лазымдыр.

Меһдилик. Биз көрдүк ки, әдаләт јаратмаг үчүн зүһур
едәчәк вә дүнјанын ахырынын чатдығыны хәбәр верәчәк
меһди һаггындакы тә'лим сүнниләр арасында сонралар
мејдана кәлмишдир вә һеч дә дәгиг бир тә'лим дејилдир.
Көрүнүр, бу идеја өз ифадәсини әввәлчә Исанын, сонра да
Мәһәммедин шәхсијјәтиндә тапмышдыр, чүнки, куја Мә-
һәммәд демишдир: «Мәндән сонра пејғәмбәр олмајачаг-
дыр» (бу изәријјәни Казанова⁷ гәбул етмишдир). Пеј-
ғәмбәрин адыны дашымалы олачаг меһди Мәһәммедин тә-
чәссүмү олмалыдыр. Беләликлә, биз бурада шиәләр ара-
сында сонралар чох јайылмыш тәчәссүм идејасыны көрү-
рүк.

Мә'лум олдуғу кими, Гуранда дүнјанын ахырындан
бәһс едән бир сыра әјәләр вардыр (мәсәлән, 77,7; 54,6).
Бу әјәләр билаваситә Апокалипсисдән⁸ көтүрүлмәсә дә,
ону хатырладыр. Һәмин әјәләр әсасында бир чох рәвајәт-
ләр (һәднсләр) әмәлә кәлмишдир ки, бунларын да бирин-
дә Мәһәммедин адындан дејилән вә һәр чүр јаланчы имам-
лар үчүн јол ачан бу чүр сөzlәр вардыр: «Дүнјанын ахы-
ры чатмаздан әввәл мәним нәслимдән олан вә мәним ады-
мы дашыјан бир адам мәним чамаатымы идарә едәчәк-
дир».

Демәк олар шиәләр меһди идејасыны она көрә гәбул
етмишләр ки, бу идејадан пејғәмбәр аиләсинин үзвү олан
Әлинин вә онун нәсилләринин хејринә истифадә етсинләр.
Мүтәәссиб шиәләр арасында Әли сонралар һәтта илды-
рыма һөкм верән аллаһ олмушдур ки, бурада да истәр-
истәмәз һинду Һиндра јада дүшүр (бах: Ибн Хәлдун⁹,

⁷ Казанова, Пол-франсыз иәргшүнасыдыр.

⁸ Апокалипсис (ја да «Јүһәннанын вәһји») — Әһди-чәдидә дахил
олмуш әл гәдим христиан әдәбијјаты әсәрләриндән биридир.

⁹ Ибн Хәлдун (1332—1406) — көркәмли әрәб тарихчиси вә сосио-
логудур, «Мүгәддимә»дә (онун «Китаб-әл-ибар» — «Ибрәт китабы»
әсәринин «Мүгәддимә»синдә) орижинал бир нәзәријјә ирәли сүрмүш
дүр.

I чилд, сәһ. 404). Тәдричлә мөһди Мөһәммәд аиләсинин үзвүндән Әли аиләсинин үзвүнә чеврилмишдир, башга сөзлә «кизли имам», јахуд да Фатимәнин нәсли (Фатими), јә'ни зүһур едәчәк хиласкар олмушдур ки, онун барәсиндә дә бир мүәллиф (Ибн Хәлдундан көтүрүрәм, II чилд, сәһ. 198) белә јазыр: «Фатими Мөһәммәд аиләсинә мәнсуб олан хиласкардыр».

Үбејдуллаһ X әсрин әввәлләриндә Фатимиләр сүләләсинин әсасыны гојаркән бу рәвәјәтләрдән истифадә етди. Ики әср сонра Әлмүвәһһидиләр сүләләсинин баниси Ибн Тумәрт јени мөһди симасында зәфәрлә мејдана чыхды. Мәғрибдә (һәтта XIX әсрдә) вә Мисирдә башга чөһдләр дә көстәрилди ки, бунлар да баш тутмады; бурада ики мөһди мејдана кәлмишди: бунлардан бири 1777-чи илдә Бонапартын әлејһинә, икинчиси 1883-чү илдә инкисиләрин әлејһинә чыхмышды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, хиласкарлыг идејасы ислам тарихинин һәр бир дөврүндә мејдана чыхырды. Мәсәлән, Ибн Хәлдун хәбәр верир ки, Һилла (Месопотамија) саккнләри Әли нәслиндән олуб онларын арасында вәфат етмиш бир нәфәрин гајыдачағына мөһкәм инанырдылар. Онлар һәр ахшам бу өлмүш адамын мәнзилинә кәлир, ону ады илә чағырыр вә онун үчүн јәһәрли ат кәтирирдиләр. Сонралар, Иран сәфәвиләринин һөкмранлығы заманы онлар һазыр вәзијјәтдә ики ат сахлајырдылар: бу атларын бири «саһиб әз-замана» (јә'ни мөһдијә), дикәри онун наәби Исаја мәхсус иди. Мөһдијә бу чүр е'тигад едилмәси тәзаһүрләринә аид даһа бир чох мисал кәтирмәк олар. Унутмаг лазым дејилдир ки, бу инам каһ социализм¹⁰ үчүн, каһ да теократизм үчүн илк мәнбә олмушдур. Сонралар бу е'тигад шиәләрин ики әсас голунун — гәрмәтиләрин вә исмаилиләрин тә'лимләриндә нфадә едилмишдир.

Гәрмәтиләр вә исмаилиләр. Мүтәәссиб диндарларын бу нүмајәндәләри (чулат) белә һесаб едирләр ки, имам нәсли једдинчи имамда гуртарыр. Тәригәтин адларындан бири — једдиләр ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бәс онларын сон беш имамы танымамасына сәбәб нә иди? Тәғрибән 760-чы илдә алтынчы имам «Чәфәр-и Садиг өз бөјүк оғлу Исмаили нмам адына лајиг билмәјиб ону имам-

¹⁰ Әсла ајдын дејилдир ки, мүәллиф бу сөзү нә мә'нада ишләдир.

лыга варис чыхмаг һүгүгундан мәһрум етмиш вә бу һүгүгу өз кичик оғлуна вермишди. Исмаилләр Исмаилин имамлыгдан узаглашдырылмасынын гануни олдугуну имамиләрин зиддинә олараг рәдд едирдиләр. Оун өлүмү һаггында әбәс јерә шајиәләр јајылырды. Исмаилин тәрәфдарлары она садиг идиләр, онларын Иранда вә Суријада сәпәләнмиш нәсилләри исә өз тәлимини мәчази мәһнада Гураны тәфсир едән мүбәллиғләр (даиләр) вәситәси илә јајырдылар.

Бир әср әрзиндә тәригәтин фәалијјәти әсасән дини маһијјәт дашыјырды. Лакин Абдулла адлы бир мүбәллиғ бу фәалијјәтдән сијаси мәгсәдләрә наил олмаг үчүн истифадә етди. О өз һәммәсләкләринин көмәјн илә исмаили тәблиғатыны мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләндирә билди. Даи һәмдан Гәрмәт Месопотамијада фәһлә вә кәндлиләри бирләшдирди; бундан бир гәдәр әввәл бурада гуллар үсјаны олмушду¹¹. О һәмин кәндли вә шәһәрлиләри «кизли имам» идејасы алтында бирләшдирди (чүнки бу идеја онларын бәрәбәрлијә наил олмаг арзусуна ујғун иди) вә онлары мүгәддәс чәмијјәт јаратмаға (еһти-мал ки, Гәрбдә франкмәсонлуг мејдана чыхан вахтда олдуғу кими) тәһрик етди. Имканымыз олмадығындан биз гәрмәтиләрин дини тәлимини шәрһ етмәјәчәјик. Бу тәлимдән Мәссинјонун мәгаләсиндә бәһс олунашду (EL, art. «Karmates»). Бу һәрәкат Месопотамијадан Әрәбистана јајылды вә вулгар коммунизмә чевриләрәк ифрата варды ки, бу да башга тәригәтчиләрин — Фатимиләрин ишә гарышмасына сәбәб олду.

Һәмдан Гәрмәт Месопотамијада тәблиғат апардығы һалда, Әбу Абдулла адлы башга бир даи Иффрикијјә бәрбәрләри арасында һәјачан тохуму сәпәрәк «кизли имамын» јахын вахтларда зүһүр едәчәјини онлара билдирди. Үбәјдуллаһын, бу көзләнилән Меһдинин Африкаја кәлмәсини, онун Сичилмәсәдә зиндана салынмасыны, китаб тајфасындан олан бәрбәрләрин даини әгләбиләрдән горужуб мүдафиә етмәсини, онун Әли вә Фатимә нәслинин нүмајәндәси кими «әмирәлмәминин» сифәти илә тахта әјләшмәсини мүфәссәл тәсвир етмәјә бизим имканымыз јохдур. Фатимләр Иффрикијјә һаким олан кими өз шәһ-

¹¹ «Фәһлә» дедикдә шәһәр гара чамаатыны нәзәрдә тутур. Гуллар үсјаны дедикдә исә мүәллиф 869—883-чү илләрдә зәнчиләрин Ирагда вә Хузистанда галдырдылары үсјаны нәзәрдә тутур.

рәтпәрәстлик мәгсәдләринә чатмаг үчүн өзләринин кәлмиш олдуглары шәргә тәрәф үз гојдулар. Јетмиш илдән сонра онлар исмаили тәригәтини рәсми дә олса, Мисирдә јајдылар.

Гәрмәтиләр һаггында ахырда ону демәк олар ки, онлар «кизли имам» һаггындакы тә'лими ичтимаи ингилабын хејринә јөнәлтмишләр. Фатимиләр исә социализми бир кәнара гојуб гәрмәти тәблиғатындан вә «кизли имам» һаггындакы тә'лимдән сијаси һөкмранлыг мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси үчүн истифадә етмишләр.

Мүсәлман тарихчиләри Фатими хәлифәләринин ганунилијини чох вахт рәдд етмишләр. Һәммин хәлифәләр доғруданамы Әлидән вә Фатимәдән төрәмишдиләр? Исмаили тә'лиминин көкүнә нәзәр салаг, јәгин едәрик ки, Фатимиләр дә имамлығын гануни варнслијинә имамиләр гәдәр әһәмијјәт вермишләр. Имамиләр белә һесаб едирдиләр ки, имам һөкмән өз сәләфи тәрәфиндән тә'јин едилмәли вә билаваситә ондан төрәмәлидир. Зејдиләр исә белә күман едирдиләр ки, Әли нәслиндән олан һәр кәс шиәлијин мүдафиә едилмәси үчүн имам адланмағы тәләб етмәк һүгугуна маликдир. Нәһәјәт исмаилиләрә (гәрмәтиләрә вә Фатимиләрә) көрә, имамлыг — «мүгәддәсләр арасында јени башчынын шүүрунун гәфләтән нурланмасы јолу илә она јухарыдан әта едилән сәләһијјәтдир» (Массинјон). Белә бир вәзијјәтдә Фатимиләрин ганунилији мәсәләси көлкәдә галыр. Онлар сәрбәстчә өзләрини имам е'лан едә билир вә илаһи гүввәјә малик олдугларындан о дәрәчәдә истифадә едирдиләр ки, һәтта һәким адлы бир Фатими аллаһ е'лан едилмишди.

Даим једди рәгәминин әсас көтүрүлмәси (бу, бәлкә дә гностисизмин тә'сиридир) исмаили чәрәјанынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр; бу рәгәм һәмишә мүгәддәс һесаб едилмишдир (бах:Е.Ј. art. «Sab»). Исмаилиләр инсандан аллаһа доғру галхан дикәр беш пиллә (бу пилләләрә инсан да, аллаһ да дахилдир) мүәјјән етмишләр. Бу пилләләр ашағыдакы әсас принципләрдән ирәли кәлмишдир: Дүнја идракы, Дүнја руһу, Илк маддә, Мәкан, Заман. Једди пејғәмбәр: Адәм, Нух, Ибраһим, Муса, Иса, Мәһәммәд вә нәһәјәт, једдинчи имам Исмаилин оғлу Мәһәммәд Дүнја идракынын ардычыл ифадәчисн олмушлар. Бурадан көрүнүр ки, мө'мин мүсәлманларла исмаилиләр арасында бөјүк бир учурум вардыр (биз һәлә исмаилиләрин Гураны мәчази мә'нада тәфсир етдик-

ләрини вә руһларын бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә е'тигад етдикләрини демирик). Мөмүи мүсәлманлар мәһәммәди пејғәмбәрләрин сонунчусу сајдығлары вә ахирәтдә меһдинин зүһур едиб онун ишини һәлә бәрпа едәчәјинә инандығлары һалда, исмаилиләр јени пејғәмбәрин мејдана чыхмасы наминә Мәһәммәдин ролунун әһәмијјәтини һечә ендирирләр. Бундан әлавә, једди пејғәмбәрин һәр биринин хидмәтиндә једди имам олур вә бу имамларын биринчиси пејғәмбәри даим мүшајиәт едир. Мәсәләң, биринчи беш пејғәмбәрә ашағыдакы имамлар тәһким олунмушдур: Сиф, Сам, Исмаил, Һарун (једдинчи имам Јүһәнна Мәсиһ, Мүждәчи олмушдур), Симон-Протр. Әли Мәһәммәдлә бағлыдыр вә ондан сонра имам Исмаилин өзү дә дахил олмагла Әлинин биринчи алты хәләфи кәлир. Исмаилин оғлу Мәһәммәддән једдинчи пејғәмбәр силсиләси башланыр. Исмаили мүбәллиғи Абдулла, сонра исә онун ики оғлу Мәһәммәдин имамлары олмушлар; дөрдүнчү имам биринчи Фатими хәлифәси Үбејдуллаһ иди.

Илаһи гүввә һағгында неоплатоник тә'лимин тәқрары олан бу сај рәмзинин нә кими нәтичәләр верә биләчәјини тәсәввүр етмәк асандыр.

Фатими хәлифәләри ахырынчы пејғәмбәрдән сонра кәләң имамларын једдинчи силсиләсини тамамлајырлар. Лакин «мәнтиги дүшүнән Исмаилиләр Фатими имамынын тимсалында Дүнја идракынын јүксәк дүнјәви тәзаһүрү илә кифајәтләнә билмәздиләр. Силсиләләрә хитам верилмәли иди вә 1017-чи илдә онлар гәт етдиләр кн, вахт кәлиб чатмышдыр вә Фатими хәлифәси Һаким аллаһын тәчәссүмү кими дүнјаја варид олмалыдыр» (Голдсијер). Беләликлә, исмаилиләрдән бир гол—друзлар ајрылды (друзларын ады, хәлифә Һакимин јахын адамларындан вә онун мүбәллиғләриндән бири олан Дәрәзидән көтүрүлмүшдүр). Мә'лум олдуғу кими, друзлар, Суријанын дағлыг рајонунда, Дәрәзинин тәблиғат апардығы Һәвранда јашајырдылар. Имамиләр «кизли имамын» гајыдачағыны көзләјирдиләр. Анчаг мүгәддәсләр тәригәти олан друзлар һәр чүр тәблиғат апармағдан чәкннирдиләр. Аллаһ олан Һаким тәкдир вә онун атрибутлары јохдур.

Једди рәғәми бу тә'лимдә једди әсас һөкм шәклнндә үзә чыхыр. Друзлар тәғијјә («фикрән е'тираз») шиәләрдән даһа чох јол верир вә руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә инанырлар.

Демек лазымдыр ки, һакимин илаһилији һаггындакы тә'лим Суријада јајыларкән нүсәјриләрин (индики әнсариләр вә ја әләвиләр) бир гәдәр әввәл бурада јаранмыш кизли дини тә'лими илә үз-үзә кәлмишдир. Друзлар вә нүсәјриләр бир-бири илә бир нечә әср әдавәт апармышдылар. Друзлар һакимә пәрәстиш етдикләри һалда, нүсәјриләр вә хејли сонра мејдана чыхмыш Әлиаллаһиләр тәригәтинин тәрәфдарлары Әлини илаһиләшдирдиләр. Онлар дејирдиләр ки, Әли, өз илаһи тәбиәтинә көрә әбәдидир; о, заһирән имамымыз олса да, өз дахили маһижәтинә көрә бизим аллаһымыздыр. Онлар Әлидән, Мәһәммәддән вә Салмандан ибарәт үчлүжә е'тигад едирдиләр (һәм дә онлара көрә, Мәһәммәд Әлинин анчаг нурудур, Салман исә Әлинин мүждәчисидир). Һәмин тә'лимләрин тәфәррүатына вармадан биз бурада гностисизм вә ислам үнсүрләринә бир үнсүр гарышдығыны гејд едәрәк демәлијик ки, бурада сөнбәт бүтпәрәстлијин галыгы һаггында кедир. Доғрудан да, нүсәјриләрин ситајиш етдикләри үчлүк гәдим Сурија бүтпәрәстләринин сәчдә етдикләри үчлүжү хатырладыр. Бу һәлә бир јана галсын, әләвиләрә әфсанәви сифәтләр иснад верилир: Әли илдырым һөкмдарыдыр; әкәр әввәлләр ахшам шәфәгннин рәнки габанын парчалаидығы Адонисин¹² ганы һесаб олунурдуса, инди Һүсәјнин ганы кими гәбул едилир. Марағлы бурасыдыр ки, нүсәјриләрин ајинләриндә биз шиә вә христиан бајрамларынын бир-биринә гарышдығыны көрүрүк (бөјүк бајрамлар вә мүгәддәс күнләрин бајрам едилмәси). Онларын мүгәддәсләринин мәгбәрәләри әтрафында әкилән ағачлара да ситајиш едилир вә һәмин мәгбәрәләр өлкәнин уча јерләриндә олур. Нүсәјриликлә синкретизм думанлығында азыб галан тә'лим олмуш вә буна көрә дә мө'мин мүсәлманлар тәрәфиндән рәдд едилмишдир. Һалбуки инкишаф едиб нүсәјриләри мејдана кәтирмиш исмаили чәрәјаны илә ислам хејли һесаблашыр.

Хәлифә һакимин (друзлар аллаһынын) сирлн бир шәраитдә јоха чыхмасындан он беш ил сонра, 1035-чи илдә Фатимиләр исмаили нмамлары адыны јенә дә өзләринә

¹² Адонис — Финикијанын өлән вә дирилән нәбатат аллаһыдыр вә гәдим заманларда бүтүн Аралыг дәнизи өлкәләриндә она ситајиш едилди: әфсанәви Исанын бир сурәтидир. Әфсанәјә көрә Адонисн габан дидиб өлдүрмүш, амма о, сонра дирилмишдир.

гајтардылар. Исмаилнларин дини тә'лими Мисирдә рәсми дин кими бәрпа едилдн вә Сәләһәддин¹³ Фатимиләри девириб мө'минлији бәрпа едәнәдәк (XII әср) бу дин орада һаким мөвге тутду.

Лакин бундан әввәл, Фатими хәлифәси Мүстәнсирий¹⁴ һөкмранлығы дөврүндә Ираг даиси 1078-чи илдә Һәсән ибн Сәббаһ адлы бир исмаилини Ирандан Мисрә көндәрмишди. Бу заман имам Исмаилин имамлыгдан кәнар едилмәсинә (Исмаили һәрәкатынын јаранмасынын илк сәбәби дә елә бу олмушду) бәнзәр һадисә баш верди. Мәһз хәлифә Мүстәнсир өз бөјүк оғлу Низарын мәнәфејинин зәрәринә олагаг кичик оғлуну өзүнүн кәләчәк вәлиәһди тә'јин етди. Һәсән ибн Сәббаһ өзүнүн шүбһәсиз сијаси шөһрәтпәрәстлик мүлаһизәләрини әсас тутараг ачыгдан-ачыга Низарын тәрәфинә кечди вә Мисирдән гөвулду. Лакин о, Суријада (Һәләб тәрәфләрдә), сонра исә Иранда өз тәблиғатыны давам етдирирди; о, Иранда өз тәрәфдарларынын көмәји илә 1090-чы илдә Әламут галасығы әлә кечирәрәк ону өз игәмәткаһына чевирди. Һәсән ибн Сәббаһ аз мүддәтдә һәмин өлкәннн башга галаларыны да әлә кечирди, һабелә јени галалар тикдирди вә тәрәфдарларыны өзүнә кор-коранә итаәт етмәјә мәчбур етди. О, һәмфикирләринә тәркибиндә һинд чәтәнәси — һәшиш (онлара верилән «әсасијунлар»¹⁵ ады да һәмин һәшиш сөзүндән әмәлә кәлмишдир) олан маддә ичирдәрәк өз нүфузунун күчләнмәсинә көмәк етди; һәшишин тә'сири илә бу адамлары гара басыр, оиларын көзүнә чәннәт көрүнүрдү, Һәсән исә бундан истифадә едиб онлары, өзүнүн һакимијјәтинә гаршы мүбаризә апаран задәканлары вә әсилзадәләрн өлдүрмәјә тәһрик едирди. Ислам аләминдә әввәлләр дә мүнтәзәм олагаг чәһаләтпәрәстләр Гураны мәчази мә'нада јозур вә онлара мүхалиф чыханлары өлдүрүрдүләр. (El, атр. «Ibili»).

Сәлиб (әһли-сәлиб) јүрүшүндән сонра әмәлә кәлмиш гарма-гарышыглыгдан истифадә едән Һәсән о заман Гәрбн Асијада һөкмдарлыг етмиш Сәлчуг султанларынын арзусу эндинә олагаг мүстәгил әмирлијнн әсасыны гојду кн, бу әмирлик дә террор тәдбирләрн вәситәси илә

¹³ Сәләһәддин — Мисир султаныдыр (1171—1193), Әјјубиләр сүләләсинин (1171—1250) банисидир. Авропалылар она Саладин дејирләр.

¹⁴ 1036—1094-чү илләр.

¹⁵ Һәшшашиләр.

сәккиз шејхин һөкмранлығы әрзиндә (1090 — 1256) јаша-
ја билди.

Фатимиләр тамамилә мәнтиги олараг исмаили тә'ли-
минә бир үнсүр әлавә етдиләр ки, бу да имама кор-кора-
нә итаәт етмәкдән ибарәтдир. Һәсәнин сәјәсиндә мејда-
на кәлән вә дини тәригәтдән даһа чох кизли сијаси тәш-
килат олан јени нөв исмаилилик бу итаәткарлығы гану-
на чевирди; Гуран јалныз имамын шәхсән рәһбәрлији (тә'-
лими) илә өјрәнилмәли иди, јохса бунун һеч бир әһәмиј-
јәти олмазды. Бу, Гураны тәкбашына тәфсир етмәк үчүн
«гапыны бағламаг» демәк иди. Һәсән өзүнү Мисирдәки
Фатими имамынын мұавини е'лан етмиш олса да, өз тә-
рәфдарларынын чисмән вә руһән гејри-мәһдуд саһиби
иди.

Лакин онун хәләфләриндән бири, Әламутун дөрдүн-
чү шејхи даһа ирәли кетди, о өз көзләнилмәз һәрәкәтлә-
ри илә тә'лимин ардычыллығыны, хәлифә һәким кими поз-
ду. Бу шејхин сәләфләри өзләрини анчаг Гаһирә имамы-
нын мұавини кими гәләмә вердикләри һалда, о, көзләнил-
мәдән өзүнү Низарын (Фатими хәлифәси Мүстәнсинрин-
оғлудур; Һәсән ибн Сәббаһ да вахты илә онун һуғуғлары-
ны мұдафиә едирди) нәтичәси е'лан етди. Бунунла да о
өзүнү Фатими хәлифәсинин һөкмранлығындан азад едир
вә өзү исмаилиләрин баш имамы олур. О заманлар Әлә-
мут шејхи нәинки Иранда, һәм дә Суријада олан галалары
өз әлиндә сахлајырды. Бу галалары онун сијаси иғти-
шашлардан мәһарәтлә истифадә едән вә лазым олдугда
христианлардан көмәк алан вәкилләри тәдричлә өзләри-
нә табе етмишдиләр. Сәлиб жүрүшләриндән бәһс едән гәрб
тарихчиләринин «Дағ абнди» кими көстәрдикләри шәхс
дә мәһз Әламут шејхинин Суријадакы чанишини иди. Бу
чанишинләрдән бири Рәшидәддин Синан Иранда Һәсән
ибн Сәббаһын ишләтдији фырылдағы јарым әср сонра
Суријада тәкрар етди. О да Әламут һөкмранлығындан
өзүнү хилас едиб ејни кизли гәтләр сијасәти јеритмәјә
башлады вә һәм сәлиб әһлини, һәм дә о заман Фатимилә-
ри девирмиш Сәләһәддини өзү илә һесаблашмаға мәчбур
етди.

1256-чы илдә монголларын истиласы Иранда исмаи-
лиләрин гүдрәтини сарсытды. Бир нечә илдән сонра Ми-
сир султан-мәмлукларынын Суријаја сохулуб бурада өз-
ләринә табе етдирдикләри исмаилиләрә кәлдикдә, демәк

лазымдыр ки, онларын агибәти барәсиндә һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Онларын нәсилләри һәлә инди дә дағылмыш галаларын әтрафында јашајырлар. Бу исмаили нәсилләринин кичик-кичик дәстәләринә һәмчинин Иранда, Орта Асијада, Әфғаныстанда, Үмманда вә Зәнзибарда раст кәлмәк олар. Лакин Һиндистанда онлар дини чәһәтдән өз әввәлки гүдрәтини горујуб сахламыш, һәм дә бурада хоча тәригәтини тәшкил едирләр. Тәригәтин индики башчысы 47-чи имам (исмаилиләрин һесабы илә) вә Аға хан¹⁶ ады илә мәшһур олан Мәһәммәдшаһ иби Аға Әлидир.

Беләликлә, шиәликдән нәш'әт едән исмаилиләр исламын мүгәддәрәтына бөјүк тә'сир кәстәрмишләр, чүнки бир сыра сијаси һәрәкатларын: гәрмәтиләрин, фатимиләрин, һәшшашиләрин әмәлә кәлмәсинә билаваситә вә ја билваситә сәбәб олмушлар. Бундан әлавә, исмаилиләр илаһи атрибутлары инкар етмәкдә вә идракы әсас тутмагда мө'тәзилиләрлә бир мөвгедә дурараг мүсәлман тәфәккүрүнүн инкишафына өз тә'сирини кәстәрмишләр. Мө'тәзили тә'лимини нәзәрдән кечирмәјә башламаздан әввәл исмаилиләрин тә'лимини гысача шәрһ етмәк лазымдыр.

Аллаһын атрибутлары јохдур вә тәсәввүр едилә билмәз. О өз арзусу илә Дүнја Идракы — исмаилиләрин әсл мә'буду шәклиндә мејдана кәлмишдир ки, онун да әсас атрибуту билиқдир. Идрак өз нөвбәсиндә Дүнја руһуну јаратмышдыр, бу руһ исә өзүнә хас олан атрибут (һәјат) сәјәсиндә Идракын вердији мүхтәлиф формалары пассив сурәтдә гәбул едән Илк маддәни төрәтмишдир. Идракын тәбиәти сәвијјәсинә јүксәлтмәк үчүн Руһ даим билијә чан атыр. Бу үч әсасын һәрәкәтинә Мәкан вә Заман да гошулур вә онларын биркә фәалијјәти Дүнја маддәсинин јаранмасына доғру јөнәлдилмишдир. Беләликлә, аллаһын өзүндән тутмуш маддәјәдәк једди әсас мөвчуддур. Мәһз бу әсасларын өзү (аллаһдан башга) пејғәмбәрләрин вә имамларын тимсалында тәзаһүр етмишдир ки, бунларын да једди силсиләси һаггында биз јухарыда бәһс етмишиқ.

Гуранын мәчази тәфсиринә әсасланан дини тә'лимә вағиф олмаг јолунда једди пиллә дурурду. Исмаилиләрин әксәријјәти анчаг икннчи пилләјә, даиләр (мүбәллиғләр)

¹⁶ Аға хан 1957-чи илдә өлмүш вә нәвәси Кәрим ханы өз хәләфи тә'јин етмишдир.

исә алтынчы пилләжә чатырдылар. Чох аз адам једдинчи пилләжә чатырды.

Чәннәт (руһун камил идрака чатдығы һал) вә чәһәннәм (чаһиллик һалы) мәчази мә'нада тәфсир едилирди. Чәһәннәм эзабы мүвәггәти һал иди, чүнки руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәси (тәнәсүх) һаггындакы тә'лимә көрә һәр бир руһ јерә гајыдырды вә имадын башчылығы алтында билик әлдә едәнәдәк бурада галырды. Хәлг едилмиш бүтүн шејләр Дүнја Идракы шәклинә дүшән күнү шәр јох олмалыдыр.

Јарадылыш һаггында исмаили системи Х әсрдә бир груп әрәб алиминин тәртиб етдији вә «Сәфа гардашлары» («Ихван-әс-Сәфа») ады илә мәшһур олан фәлсәфә енциклопедијасында чох чүз'и дәјишиклијә уғрамышдыр. Бундан әлавә, силсиләләр вә сајларын рәмзи мә'насы һаггында онларын анлајышы шиәләрин XV әсрдә тә'сис едилмиш һүруфи («һәрф тәфсирчиләри») тәригәтинин тә'лиминдә тәкрат олунур. Османлы империјасындакы бәкдаши дәрвишләр дә бу дини тә'лими гәбул етмишдиләр; һәмин тә'лимә көрә һәр бир силсилә Адәмин мејдана кәлмәсиндән башлаыр вә гијамәтлә гуртарыр; пејгәмбәрләрдән сонра мүгәддәсләр кәлирләр ки, онлар да өзләрини аллаһын тәчәссүмү с'лан едирләр; биринчи белә бир тәчәссүм тәригәтин баниси олмушдур; әлифба һәрфләринин сај мә'насына әсасланан һесабламалар тәригәтин тә'лиминдә исмаилиләр арасында олдуғундан һеч дә аз рол ојнамыр; једди рәгәми онлар арасында өз хүсуси әһәмијјәтини сахлајыр.

Мө'тәзиләләрлә тәкчә исмаилиләр әлагәдар дејилдирләр. Наллино¹⁷ («Rivista degli orientali» VII, 455 вә сонра) харичи-абидәләрин еһкамы илә мө'тәзиләләр, чох күман ки, харичи-ибадиләрин тә'сиринә мө'руз галмышлар. Буна көрә дә инди мө'тәзиләләрин тә'лимини нәзәрдән кечирәк; гејд етмәк ләзымдыр ки, Суријада чох еркән мејдана кәлмиш рационализм мејлләри бу тә'лимдә бүллурлашмышдыр. Лакин бунунла јанашы, биринчи нөвбәдә Ирагда илаһи гүввәјә инам бәсләмәк мејлләри дә инкишаф етмәјә башлады; бу мејлләрин әсасыны исә Гуранын ахирәтә аид олан мүддәалары тәшкил едирди. Сонра рационализм мүсәлман фәлсәфәсини јаратмышы, илаһи

¹⁷ Наллино, Карло Алфресо (1872—1938) — Италија әрәбшүнасыдыр.

гүввәјә инам нсә бир сыра нәсифәтнамәләр вә гәсидәләр төрәтмишдир.

Ирадә азадлығы мәсәләси. Рационализмнн әсасыны ирадә азадлығы мәсәләси тәшкил едирдн ки, бу мәсәлә дә Гуранда олдугча долашыг вә зиддијјәтли шәкилдә шәрһ едилмишдир. Инсан өз һәрәкәтләриндә бүсбүтүн сәрбәст-дирми, јохса тамамилә аллаһдан асылыдыр? Бу чоһ ин-чә мәсәләдир, чүнки бурадан аллаһын адил олуб-олмама-сы мәсәләси мејдана чыхыр. Иш елә кәтирди ки, Гуранын тәфсирчиләри бу мәсәләни сәрбәст дүшүнмәјә мејл кәс-тәрмәк арзусуну әсас тутдугларындан, галдырмаға мәч-бур олурдулар.

Голдсијер Гуранын мәзмунуну бу чәһәтдән нәзәрдән кечирәрәк кәстәрнр ки, бу мәсәлә Гуранда бүтүн башга мәсәләләрә нисбәтән даһа зиддијјәтли шәкилдә шәрһ олунмушдур. Аллаһ һаким-и мүтләгдир: аллаһын нә иш көрдүјүнү ондан сорушмаг олмаз (21,23); инсанлар «хур-ма чәјирдәјинин пәрдәсинин галынлығындан шикајәтлән-мәјәчәкләр» (4, 52); һәр һалда «аллаһ һәр кими һаггын јолуна кәтирмәк нстәјирсә, онун үрәјини сыхыб дар едир...» (6, 125) доғрудан да «үрәк анчаг аллаһын һөк-мү илә иман кәтирә биләр» (10,100). Гуранда детерминизм руһунда олан бу әјәләрлә јанашы ирадә азадлығын-дан бәһс едән башга әјәләр дә вардыр: «һиссә алудә олма» (38, 25); «бнз онлара һаггын јолуну кәстәрдик, амма он-лар өз чаһнллијинн дүзлүкдән үстүн тутдулар» (17, 86); «кнм нстәсә иман кәтирәр; кнм нстәсә мүртәд олар» (18, 28).

Лакин Голдсијер кәстәрмишдир ки, күнаһкарын ја-нылмасындан бәһс едән әјәләрдә аллаһ күнаһкары һәги-ги мә'нада јанлышлығы дүчар етмир, јалныз бунунла ки-фајәтләнир ки, онун азмасына вә ја јанылмасына (әдәл-лә) нмкан верир. Инсан сәһрада азан сәјјаһ кнми һара кәлди баш көтүрүб кедир: әкәр о хејрә доғру кедирсә, ал-лаһ она көмәк әли узадыр вә рәһбәрлик едир: јох, әкәр о пис иш көрүрсә, аллаһ ону азғын һалда гојур; амма ону бу азғынлығы аллаһ сөвг етмәмишдир. Бу фикир аша-ғыдакы сөзләрдән доғур: «Биз онларын үрәкләрини дә, нәзәрләрини дә өзүмүздән узаглашдыraryг, чүнки он-лар бирннчи дәфә буна нман кәтирмәмишләр, биз онла-ры бошлајарыг ки, бу азғынлар шәрафәтсизлик јолларынд-а долашсынлар» (6, 110). Бу һәлә бир јана галсын, аллаһ,

ону хәялына кәтирмәјән шәрафәтсизләри һәмишәлик унудур (7, 49; 9, 68; 45, 33).

Лакин исламын илк дөврләриндә Гуранын тәфсириндә илаһијјатчылардан бу чүр инчәликләри тәләб етмәк олмазды. Гримме¹⁸ дә көстәрмишдир ки, Мәһәмәдин өзү, көрүнүр, дәјишмишдир: Мәккә дөврүндәки ирадә азадлығындан о, һичрәтдән сонра кет-кедә там фатализмә кәлиб чыхыр.

Лакин артыг һичринин биринчи әсринин ахырларында јаманлыг вә јахшылығын, чәза вә бәхшишин бүтүнлүклә аллаһын һөкмүндән асылы олдуғуну гәбул едән бу мүтләг фатализм мүсәлманлар арасында чох кениш јайылмыш әдаләт һиссинә тохунмаға башлады. Илк дөфә христианларла бирликдә Сурија илаһијјатчылары бу мүтләг фатализм һаггында чәсарәтлә фикир јүрүтмәјә башладылар. Фатализмә әрәбчә «гәдәр» дејилир. Бу фәнн истилаһы чох вахт «гәза» сөзү илә бирләшир. Адәтән бу сөzlәри ашағыдакы шәкилдә шәрһ едирләр: «гәза» — аллаһын әбәди, һәр шеји әһәтә едән һөкмүдүр, «гәдәр» — бу һөкмү заман даһилиндә тәтбиг етмәк демәкдир. Јахшылыг «гәза» васитәси илә кәлдији һалда, јаманлыг тәсадүфән «гәдәр» васитәсилә кәлир (икинчи дәрәчәли тәфсирләр бәрәсидә бах: EI, art. «Kada»).

Гәдәр әтрафында мүбаһисәләр онун нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир ки, ики тәлим бир-биринә зидд иди: бир тәрәфдән гәдәриләр (һеч дә гәдәр тәрәфдары олмајыб гәдәрин мәнасыны мәһдудлашдыранлар) дејирдиләр ки, инсан өз һәрәкәтләринин јарадычысыдыр, демәли, о өз ничатыны вә ја мәһкумијјәтини өзү јарадыр. Дикәр тәрәфдән чәбриләр иддиә едирдиләр ки, бүтүн чансыз тәбиәт кими, инсанын әмәлләри дә аллаһын ирадәсинә (чәбр) табедир.

Беләиклә, гәдәрилик исламы ән'әнәви фикирләр мәнкәнәсиндән һопармаг үчүн көстәрилән лап илк чәһд иди ки, бу чәһд дә фикир азадлығы арзусундан дејил, јалныз дини дүшүнчәдән ирәли кәлмишди. Әлбәттә, бу чәрәјаны Әмәвиләр писләмишдиләр; ахы халгы итаәтдә сахла-

¹⁸ Гримме, Губерт (1864—1942) — алман исламшүнәси, Мәһәмәдин тәрчүмеји-һаһынын мүәллифиндир; бу әсәрдә исламын илк дөврү (Мәккә дөврү) әсассыз олараг «социалист» һәрәкәти кими тәсвир олунур.

маг үчүн онлара фаталнзм لازым иди вэ онларын һөкмү илэ сарај шаирләри билдирдилэр ки, хәлифәләрин һөкмранлығы «аллаһ тәрәфиндән габагчадан бујурулан жүксәк көстәришләрлә мүәјјән едилмишдир». Бундан әлавә Әмәвиләр мө'минлијә илк гәсд, илк һәгиги јенилик (бид'әт) олан гәдәрилијә гаршы мүбаризә апарырдылар.

Аббасиләр хилафәт башына кәлдикдән бир нечә ил сонра, хәлифә Мәнсурун вэ хәлифә Мә'мунун¹⁹ һөкмранлығы заманы ислама јад олан бир үнсүр — јунан фәлсәфәси мејдана кәлир. Несториләр гәдим јазычыларын әсәрләрини, әввәлчә тәбабәт елминә аид олан әсәрләри, сонра да фәлсәфи әсәрләри Сурија дилиндән әрәб дилинә тәрчүмә етдиләр. Бу тәрчүмәчиләрин ишинин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти варды: онлар тәнгидчи олмагдан даһа чох, лирик тәбиәтли олан әрәбләрә дәлил ирәли сүрмәк нүмунәләри көстәрдиләр, јә'ни әрәбләрә елә бир силаһ вердиләр ки, сонрадан бу силаһдан истифадә етмәји онлара даһа һәссас олан иранлылар өјрәдиләр. Доғрусу, бу фәлсәфә, башлыча олараг Искәндәријјәдә еллингизм дөврүндә јаранан гәрибә бир гарышыгдан әмәлә кәлмишдир. Бу, аристотелизмин (тәчрүбәјә әсасланан мәнтиги мүһакимә фәлсәфәси) Шәрг мистиклији илә зәнкин олан Платон идеализми илә бирләшмәси иди. Бурада һәмин мүсәлман фәлсәфәсинин²⁰ инкишафынын хүласәсини вермәк мүмкүн дејилдир. «Өз зәманәсиндә биликләри һифз едән әрәб философлары исламын бүтүн әсасларына еһтирам етдикләринин идија етмиш олсалар да, һәмишә ондан кәнарда дурмушлар» (Годфруа-Демонбин).

Мәһз о заман илаһијјатчылар дини е'тигад үчүн нә кимн тәһлүкә олдуғуну һисс едәрәк фәлсәфәјә гаршы онун өз силаһы олан диалектика илә мүбаризә апармағы өјрәндиләр. Илаһијјата тәтбиг едилән бу дәлилкәтирмә методу әсл дин фәлсәфәси јаратды ки, бу да «кәлам» адлаидырылмышдыр (бу фәлсәфини мүтәкәллим илаһијјатчылар ишләјиб һазырлајырдылар). Кәламын лап илк иүмәјәндәләри мө'тәзилиләр олмушлар.

Мө'тәзилиләр. «Кушәнишин оланлара», заһидләрә, тәркдүнја оланлара дејилир. Онлар көрүнүр, илк мистикләр кими, һәгигәтән заһидликдән башламышлар, сонра исә

¹⁹ Хәлифә Мәнсур (754—775) вэ хәлифә Мә'мун (813—833).

²⁰ «Мүсәлман» фәлсәфәсин илә мараглананлар бу китаба мүрачигәт едә биләрләр: «История философии», чилд I, М., 1957.

көламын тә'сири алтына дүшүб кетдикчә даһа ајдын ифа-
дә едилән раснонализмә кәлиб чыхмышлар. Өзүнүн ән
јахын әшабәси илә бирликдә бу тә'лимн тә'сис етмиш Ва-
сил ибн Әта (748-чи илдә вәфат етмишдир) заһид иди.

Мө'тәзилеләрин бөјүк хидмәти бундан ибарәт иди ки,
онлар дини дәрк етмәк үчүн шүүру (әгл) бир ме'јар кими
көтүрмүшдүләр. Бу принцип нәтичәсиндә онлар тәкаллаһ-
лыг идејасыны һәр чүр халг үнсүрләриндән вә ән'әнә
ви үнсүрләрдән азад етдиләр. Бир сөзлә, онлар анчаг ила-
һи әдаләт вә тәкаллаһлыг анлајышларына тәрәфдар ол-
маға чалышырдылар.

Онларын дини тә'лимини ғысача шәрһ едәк. Гәдәрилә-
рә нисбәтән онлар буна даһа чох инанырдылар ки, инсан
аллаһын мүдахиләси олмадан өз һәрәкәтләринин ја-
радычысыдыр. Инсанын бу ирадә азадлығы гадир ал-
лаһ һаггында мө'мин мүсәлманларын мүддәасына дабан-
дабана зидд олан нәтичәләр верир. Бир һалда ки, инсан
азаддыр, аллаһ јахшылара бәхшиш вермәјә, јаманлары
чәзаландырмаға борчлудур. Аллаһ буну өз ирадәси илә
дејил, өз илтифатыны көстәрмәли олдуғу үчүн етмәлидир.
Башга сөзлә, мө'тәзилеләр гадир аллаһын сәрбәст һөк-
мүнү өз мәхлугу гаршысында аллаһын борчу илә әвәз
етмишләр. Белә чыхыр ки, инсан азаддыр, аллаһ исә там
азад дејилдир!

Бәс хејир вә шәр нәдән ибарәтдир? Мө'минләр дејир-
диләр: «Хејир одур ки, аллаһ бујурур; шәр исә одур ки,
о, гадаған едир». Мө'тәзилеләр исә белә күман едирди-
ләр ки, аллаһ тәрәфиндән дејил, шүүр тәрәфиндән әта
едилмиш мүтләг хејир вә шәр вардыр.

Илаһи әдаләт анлајышына мө'тәзилеләр белә јана-
шырдылар. Ваһид аллаһ анлајышына кәлдикдә, он-
лар бә'зи мө'мин илаһијјатчыларын ифрат антропомор-
физминә (аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр етмәк) гәти
зидд чыхырдылар. Аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр едән-
ләрин әксинә олараг мө'тәзилеләр аллаһы халис руһ һе-
саб едир вә илаһи атрибутлары рәдд едәрәк билдирди-
ләр ки, бу атрибутлар ваһид аллаһ идејасынын әһәмијјә-
тини азалдыр вә чохаллаһлыға кәтириб чыхарыр. Мө'мин-
ләр әбәс јерә е'тираз едирдиләр ки, атрибутларын инкар
едилмәси аллаһ анлајышыны јохсуллашдырмаға (тә'тил)
бәрабәрдир вә Гуранын өзүндә атрибутлардан бәһс олун-
дуғу үчүн һеч кәс онлары инкар едә билмәз.

Беләликлә, атрибутлар мәсәләси Гуранын јарадылма-

сы мәсәләсини ортаја атды. Аллаһа кәлам атрибутунун саһиби кими бахмаг олармы? Мө'минләр белә һеса́б едирдиләр ки, кәлам аллаһын әбәди, әзәли атрибутудур. Демәли, аллаһ кәламынын тәзаһүрү олан Гуран да әбәди вә әзәлидир. Мө'тәзилләр буна белә чаваб верирдиләр ки, Мәһәммәд аллаһын өзүнү дејил, аллаһын хәлг етдији вә ондан ајрыча мөвчуд олан, јә'ни ондан сонра мејдана кәлән сәда ешитмишдир. Демәли, бу сәданын төрәтмәси олан Гуран да төрәнмә шејдир; јохса о да аллаһ кими әбәди оларды, ахы анчаг ваһид аллаһ әбәдидир. Бә'зи мө'тәзилләр һәтта иддиа едирдиләр ки, иисан дүһасы өз камиллији илә Гураны көлкәдә гоја биләр.

Нәтичәдә буну демәк олар ки, онларын тә'лиминин мәзмунуну үч әсас идеја тәшкил едирди: 1) инсан азаддыр; 2) аллаһдан һәм субстансија атрибутлары, һәм дә һәрәкәт атрибутлары вардыр; 3) Гуран әзәли дејилдир.

Аббаси хәлифәси Мә'мун Гуранын төрәнмә шеј олдуғу һаггындакы фикри мәмнунијјәтлә гәбул етди вә ону мәчбури бир еһкама чевирди. Мө'тәзилләрин әлејһдарлары, о чүмләдән Ибн Һәнбәл һәтта фанатик характер дашыјан хүсуси инквизисија тә'гибләринә мә'руз галдылар; јарым әср давам едән инквизисија диндарлар арасында чидди чакнашмаја сәбәб олду. Либерализмлә башланан мө'тәзилилик гәддарлығы өзүнә мәгсәд сечди. Лакин Мә'мунун үчүнчү хәләфи Мүтәвәккил²¹ өз сијаси вә дини һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјин лазым олдуғуну һисс едәрәк муздла сахланан түркләрә (бу түркләр мүсәлманлығы јеничә гәбул етмишдиләр) вә мө'мин илаһијјатчылара мүрачиәт етди. 847-чи илдән о, мө'тәзилләрә вә мистикләрә гаршы мүбарнзә апармаға башлады. Бунун нәтичәсиндә мө'тәзилијин тәһләкәси азалмады вә ән'әнә тәрәфдары олан мө'минләрлә расионалист мө'тәзилләр арасындакы чәкишмәләр исламы парчаламаға башлады.

Әш'әрилик. Барышыг Х әсрдә мө'тәзили Әш'әрниин сајәсиндә әлдә едилди ки, о да гырх јашына чатдыгдан сонра мө'минлијә гајытмыш вә ону ислаһ етмишди. Онун тә'лими барышдырычы тә'лим олмагдан даһа чох, әслиндә ујғунлашдырычы тә'лим иди. Әш'әри бир тәрәфдән мө'тәзилләрә хас олан кәскин расионализм тәзаһүрләрини,

²¹ Хәлифә Мүтәвәккил (847—861).

дикәр тәрәфдән исә мө'мин мүсәлманларын ифрат формализмини рәдд едирди. Беләликлә, о, аллаһы онун бүтүн атрибутларындан мәһрум едән мө'тәзилләрлә јазынын һәрфиндән башга һеч бир шеји гәбул етмәк истәмәјиб аллаһын инсан үзвләринә малик олдуғуну иддиа едән рәвајет тәрәфдарлары (һәшвијјат тәрәфдарлары, әһл әл-һәдис) арасында орта бир мөвгә тутурду. Бәзи тәригәтчиләр (чаһмиләр) инсанын өз һәрәкәтләриндә там сәрбәст олмадығыны вә бу һәрәкәтләр үчүн һеч бир мәс'улијјәт дашымадығыны иддиа етдикләри һалда, Әш'әри көстәрирди ки, инсан үчүн бу чүр мәс'улијјәт мөвчуддур. Мө'тәзилләр Гуранын төрәнмә олдуғуну һесаб етдикләри вә Гуранын (о чүмләдән Гуран јазыларкән истифадә олуан материалларын вә јазылдығы материалларын) әзәлдән мөвчуд олдуғуну дејән мүгәддәс рәвајет тәрәфдарларына зидд чыхдығлары һалда, Әш'әри Гуранда аллаһын әбәди кәламыны көрүрдү, амма онун һәрфләрини, мүрәккәби вә материалы инсан әлинин мәһсулу һесаб едирди. Мүһакимә методларына кәлдикдә, тәбиидир ки, о, мө'тәзилләрин дини дәрк етмәк үчүн әсас мәнбә сајдығлары шүуру (әгл) рәдд едә бнлмәзди. О бу мәфһуму нәзәр салмаг, аллаһы мүчәррәд һалда дәрк етмәк кими јүнкүл форма илә әвәз етди. Дикәр тәрәфдән о, мө'минләр арасында јазылмыш тәглиди (башга бир адамын сөзләрини вә ја һәрәкәтләрини — бунларын сәбәбләрини мүзакирә етмәдән — мө'тәбәр сајмаг) писләди. Бир сөзлә, Әш'әри мө'минлији өз дүшмәнләриндән әхз етдији силаһла мүдафиә едирди. Бу јолла кедәрәк о һамыны өзүндән наразы салырды. Әш'әринин тәлимини онун шакирдләри тамамладылар; шакирдләринн ән көркәмлисн олан Баклани бу тәлимә метафизик анлајышлар әлавә етди. Лакин Әш'әринин «нслам дини еһкамлары саһәсиндә чох көркәмли нүфуз саһиби» [Голдсијер] кими танынмасы үчүн тәгрибән јүз ил вахт лазым кәлди. Бу да Сәлчугиләринн мәшһур вәзирләри Назамүлмүлкүн көмәји сајәсиндә мүмкүн олду. Буна бахмајараг мө'тәзнлиләр кафр е'лан едилмәдиләр.

Мистикләр (суфиләр). Һәмни XI әсрин ахырларында нслам әләминдә тәзаһур едән мистик идејалары көркәмли хадим олан Гәзали мө'минләр арасында јаймаға башлады. Рационалистләр белә һесаб едирдиләр ки, анчаг мәнтиг күчүнә архаланараг мүтләг һәгигәтә наил олмаг мүмкүндүр. Мистикләр нсә иддна едирдиләр ки, бу һәгигәтә јалныз дүјғу васитәси илә чатмаг олар. Әш'әри

схоластика саһәсиндә барышдырычы рол ојнадығы кими, Гәзали дә бу саһәдә ејни ролу ојнады.

Илк мө'тәзилеләр кими, илк суфиләр дә заһид идиләр. Исламын илк чағларында мүшаһидә олунан заһидлик тәзаһүрләриндә христианлығын шәксиз тә'сири көрүндү: бири өзүнү дирәјә бағлајыр, дикәри пијада зијарәтә кедир, ја да бүтүн јол боју данышмағы төвбә едирди.

Иш бурасындадыр кн, һәмни мејлләр Гуранын бә'зи ајәләриндә думанлы шәкилдә тәзаһүр едирди (мәсәлән, 8,63: «Сиз бу дүнјада фанн не'мәтләр истәјирсиниз, аллаһ исә о дүнјада»; һәмчиниң Массинјонун бир сыра белә парчаларына бах: «Essai», Р. 117). Мүгәддәс Китаба ахирәт нөгтеји-нәзәриндән јанашылдығы үчүн бу чүр мејлләр күчләнмишдир. Лакин илк истилалар дөврүндә, инсанлар анчаг гәнимәт һаггында дүшүнәркән һәмин мејлләр дәрһал унутулду. Һәм дә көстәрилерди ки, Мәһәммәд заһидлији куја писләмишдир. Пејғәмбәрин вә онун әшабәләринни һәрәкәтләри сөзүн там мә'насында онларын заһидлијә мејл көстәрднкләрини әсла сүбут етмәсә дә, Мәһәммәд ибадәт едән вә оруч тутан мүсәлманлара дәрин етирамыны билдирди.

Заһидлик мејлләри Османын хәлифәлији заманы јаранан вә Әмәвиләр дөврүндә јайылан чаһ-чалала етираз әләмәти олараг Ирагда әмәлә кәлмишди. О заман нифаг амилләри мејдана чыхмышды. Голдсијерә көрә ики амил варды: бунлардан бири ибадәт амили иди ки, бу да өзүнү беш дәфә мәчбури намазын суфи ајинләри илә (зикрлә) тәдричән әвәз едилмәсиндә көстәрирди; икинчи амил әхлаг амили иди вә бу, мө'минләрин аллаһа архајын олмасынын (аллаһа тәвәккүл) тамамилә пассив итаәткарлыг-ла әвәз олунмасында истифадә едилди, бу исә дүнја-ја, демәк олар, там лагејд мүнасибәти көстәрмәјә кәтириб чыхарырды.

Сонралар бу адамлар ағ јундан һазырланан хиргә [суф] кәздирмишләр ки, онлара дејилән суфи ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бу заһидләрин вә төвбә едәнләрин илк бирликләри, Массинјонун дедијинә көрә [El, art. 'Tazawwif'], VII—VIII әсрләрдә Куфәдә вә VIII әсрдә Бәсрәдә јаранмышдыр. Бағдад IX әсрин икинчи јарысында бу һәрәкатын мәркәзи олмушдур.

Бүтүн башга мистикләр кими, бу мүсәлман мистикләри дә тәкликдә өзләриндән чыхыб вәчдә кәлмәјә чалышыр вә буна наил олмаг үчүн өзләринә бир јол, бир

сыра һаллара дүшмәји мүәјјән едирдиләр. Онларын фикринчә, бу јолла кетдикдә нәһајәт, руһ чан атдығы ән јүксәк вүчуда наил олур.

IX әсрин ахырында неоплатончуларын тә'лиминин јажылмасы нәтичәсиндә заһидлик еһтијач дүјдүғу илаһи бир зәмин кәсб етди. Һәлә XI әсрдә Гәзали јазырды ки, «суфизм фикир јүрүтмәкдән дејил, һиссијатдан ибарәтдир». Буну ондан көрмәк олар ки, мүсәлманлар суфизмә бир чох мүхтәлиф тә'рифләр верирдиләр.

Мүсәлман мистиклијинин [тәсәввүфүнүн] харячдән кәлмә олдуғуну иддиа етмәјә ииди даһа һеч бир әсас јөхдур. Бу мистиклик билаваситә ислам зәмининдә јаранмышдыр; бурасы вар ки, бу чәрәјанда христиан, Иран вә һәтта Һинд тә'сиринин изләри көрүнүр [Веданта²²]. Лакин бунлардан еллин фәлсәфәси сонракы мистикләрә даһа күчлү тә'сир көстәрмиш вә һәмин мистикләрин өзүнә мәхсус лүғәтини хејли зәнкинләшдирмишдир. Бундан әлавә, илаһи гүввә һаггында Плотинин²³ тә'лими мүсәлман суфиләрини онларын үрәкләринә даммыш белә бир ајдын нәтичәјә кәтирдн ки, дүнја илаһи вүчуду әкс етдирән күзкүдүр, дүнја анчаг заһирн чәһәтдир. Демәли, һәгигәтә чатмаг үчүн бу заһири чәһәтдән үз дөндәрмәк лазымдыр. Јеканә һәгигәт сајылан аллаһа говушмаг јолу илә өз шәхсијјәтнини мәнв етмәк [фәна] үчүн шәхсән мөвчудлугдан хилас олмаг лазымдыр. Бә'зи илк суфиләрә хас олан вәчдә кәлмәк мејлләрнин [шәс] мәнтиги инкишафы беләдир.

Бир сөzlә, суфилијә мејл көстәрән мурсијалы Ибн Сәбинә [XIII әср] адлы бир әрәб философунун вердији мә'налы тә'рифә көрә, гәднм философлар өзләрини аллаһа бәнзәтмәк истәдикләри һалда, суфиләр аллаһа говушмаг истәјирләр. Мәсәлән, заһидликдән башлајан суфилик XIII әсрин орталарына јахын монизмә кәлиб чыхды. Бу монизмә сонралар суфизмин көркәмли нәзәријјәчиси олан Ибн Әрәби тә'риф вермиш, сонракы мүәллифләрдән бири — Ибн Тәјмијјә нсә онун тә'лимини ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишдир: «Хәлг едилимиш

²² В е д а н т а [«Ведаларын итмамы»] — Гәдим Һиндистанда идеалист тә'лимидир, брәһмән дининин нәзәри әсасы олмушдур.

²³ Плотин [204—270] — неоплатонизмин мистик тә'лиминин бәни-сидир.

шејләрин варлығы халигин варлығындан башга бир шеј дејилдир; һәр шеј илаһи вүчуддан хәлг олур ки, ән нәһә-јәт бу вүчуда гајытсын». Бу әсас фикир бир сыра бөјүк мәнзум әсәрләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур ки, бунларын да бә'зиләри шаһ әсәрләрдир [Чәләләддин Руминин тәкчә Мәсиәвисини хатырлатмаг кифәјәтдир].

Суфиләрдә исламдан санки һеч бир әсәр-әләмәт гал-мамышдыр. Лакин шиәләр нә гәдәр узаглара кетсәләр дә, Гураны мәчази мә'нада тәфсир етмәк јолу илә исламла әләгә сахладылары кими, суфиләр дә Гуранын әјәләрини өз зөвгләринә ујгун сурәтдә јозурдулар. Онлар бир мәсәләдә шиәләрлә [јери кәлмишкән дејәк ки, шиәләр онлары рәдд едирдиләр] јахынлашырдылар: онлар Әлинин шәхсијјәтини гәбул едир вә ону тәсәввүфүн рәһбәри сајырдылар.

VIII әсрдән башлајараг бу мистикләр монастырларда [Шәргдә — ханәкаһ вә ја тәкјә, Гәрбдә исә — завијә*] топлашырдылар. XIII—XIV әсрләрдә Мисирдә вә Суријада һәтта гадынларын да монастырлары варды. Әввәлчә кичик дәстәләр үчүн сығыначаг олан бу монастырлар јаваш-јаваш мүгәддәс мәктәбләрә чеврилди. Һәмин мәктәбләрә кәләнләр [мүридләр] руһани мүрәббинин [мүршидин] рәһбәрлији илә тә'лим кечирдиләр вә онун көстәрдији јол илә кетмәли идиләр. Бу јоллар анчаг ајры-ајры хырда мәсәләләрдә бир-бириндән фәргләнирди, әслиндә исә бунлар бир јол идн. Һәмин монастырларда хүсусән XII әсрдән башлајараг дини тәригәтләр јарадылырды. Бу тәригәтләрин сајы кетдикчә артырды вә XV әсрдән онлар һәм дини, һәм дә сијаси фәалијјәти кенишләндирдиләр; онлар Шималн Африкада хүсусилә гызгын фәалијјәтә башладылар. XII әсрдә Әбдүлгадир әл-Киланинин башчылығы илә биринчи әсл тәригәтин тәмәли гојулду; бу, Гадиријјә тәригәти иди. Сонра бир-биринин ардынча Рифаијјә, Мөвләвијјә [сәрсәри дәрвишләр], Шазилијјә [Африкада], Бәдәвијјә [Мисирдә] тәригәтләринин вә сонралар јаранмыш башга тәригәтләрин әсасы гојулду [Массин]онун тәртиб етдији сијаһыны мүг. ет. El, art. 'Tarika'].

Әлбәтгә, бу тәригәтләрин гајдалары мүхтәлиф олса

*Һәмий мә'нада *дејр* вә *соумәә* истилаһлары да ишләнир [ре-дакторун гејди].

да, ајинләри бирдир ки, бу да зикрдән, аллаһа мәдһ сәна демәкдән ибарәтдир; бу да узун-узады каһ учадан, каһ да үрәкдә дејилир, бә'зән дә бунлары сөјләркән мүүјјән һәрәкәтләр едилир. Зикр Гуранын бир ајәси [33, 41] әсасында олунур. Балкә дә аллаһын адларынын сајына көрә јүз дәнәдән ибарәт тәсбей [сүбһә] кәздирмәјин јајылмасына елә о көмәк етмишдир. Еһтимал ки, тәсбей һиндистандан кәтирилмишдир. XI әсрә јахын тәсбей һәр јердә јајылмышды. Зикрин гајдалары тәригәтдән асылы олараг дәјишир. Дахилән вәчдә кәлмәк үчүн бә'зән зикр заманы чалғы чалыныр, рәгс едилир [Мөвлә-вијјә тәригәтнндә] вә ја һәтта вәйши үсуллар тәтбиг едилир ки, бу да мө'минлијә тамамилә зиддир вә анимизмлә әлагәдардыр [Исәвијјә тәригәтиндә].

Ајдындыр ки, бу чүр тәригәтләр арасында һәм бөјүк дини бирликләр, һәм дә јерли әһәмијјәти олан хырда чәмијјәтләр вардыр. Бунлар мүхтәлиф характер дашыјыр: бә'зи чәмијјәтләрдә [тәригәтләрдә] дини үнсүр көлкәдә галыр [Мәракешдә нишанчыларын вә ојунбазларын чәмијјәтләри].

Лакин һәмишә һәр бир тәригәтә мүршид [шејх, пир] рәһбәрлик едир. О, тәригәтин шө'бәләринә рәһбәрлик үчүн өз сәләһијјәтини өзүнүн нүмајәндәләринә һәвалә едир. Мүршид чәмијјәтин үзвү олан адамлар үзәриндә гејри-мәһдуд һакимијјәтә маликдир: «мејит мүрдәширин ихтијарында нечә олурса», бу адамлар да онун ихтијарында о чүр олурлар.

Тәригәт башчысы сирли руһани һакимијјәтә [бәрәкәт] маликдир ки, бу һакимијјәт дә һәмишә мүгәддәс сајылан тәригәт банисиндән башлајараг, илаһи гүввә илә бир башчыдан диқәринә кечир. Беләликлә, биз исламда ән мүһүм јениликләрдән биринин: һәр ики чинсдән олан мүгәддәсләрә [Шәргдә вәли, Мәғрибдә мәрәбут адлананлара; мәрәбут нәинки мүгәддәс адамын өзүнә, һәм дә онун гәбринә дејилир вә бу гәбир истәр садә даш јығыны олсун, истәрсә дә әсл ибадәткаһа чеврилсин, буна фәрг гојулмур] ситајиш едилмәсинин шаһиди олур. Тәкаллаһлыг тә'лиминә зидд олан бу снтајиш әсасән суфиләрин сајәсиндә мүсәлман аләминдә, хүсусән Шимали Африка бәрбәрләри арасында тез бир заманда јајылды: «Еһтимал ки, мүгәддәсләрә ситајиш һеч бир

мүсөлман өлкөсіндө бу гэдэр јајылмамышдыр; чөсарөт-лө демөк олар ки, бу ситајиш аз гала бүсбүтүн кәнд-лиләрин вө хүсусән гадынларын дннини тәшкил едир вө онун ајинләри анимизмә вө натурализмә хас олан ајин-ләрә бәнзәјир» [Бел].

Беләликлә, башга динләрдә олдуғу кими, мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән аллаһа ситајиши әвәз едирди. Доғрудан да, мө'чүзәјә инанмаға һәмишә һазыр олан халгын нөзәриндә гадир вө узаг аллаһа нисбәтән мүгәддәсләр даһа јахын көрүнүрдүләр. Мүсөлман мүгәддәсләри һаггындакы рәвәјәтләр һеч дә һәмишә «Гызыл рәвәјәт»²⁵ сәвијјәсинә чатмајан мө'чүзәләрлә долудур. Јерли мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән мүсөлманлары Мәккә зијарәтиндән азад едирди вө башга динләрдә олдуғу кими, ислам дининдә дә әввәлки ситајиши чох вахт бәрпа едирди [мәсәлән, Суријада Шејх Мә'шуг, «Әзиз», Адониси һәмсурәти иди]. Биз, демөк олар ки, һәр јердә дашлара, ағачлара вө һејванлара ситајишин изләрини көрүрүк [мәсәлән, Мисирин Танта шәһәриндә бајрам күнләриндә мејдана улаг чыхарылып, Шејх Хәриди дағындан илан кәтирилир]. Бә'зи мүгәддәсләр, хүсусән Мәғрибдә үмуми дөбләрә вө әдәб гәјдаларына там нифрәт көстәрдикләринә бахмајараг, бә'зән һәлә өз сағлығында да мүгәддәс сајылырдылар. Бә'зи дәрвишләр дә һәмин адәт вө гәјдалара нифрәт көстәрирдиләр [мәсәлән, мәләмәтијјә] вө онлары гәдим замаиларын киникләри илә мүгајисә едирдиләр.

Мәһз адәт вө гәјдалара бу чүр нифрәт едилмәси вө шәриәтин ситајиш гәјдаларына бир гэдәр гејри-мүәјјән шәкнлдә е'тинасызлыг көстәрилмәси XIII әсрин мистикләринә хас олан монизмдән хејли әввәл мө'минләр арасында суфилијә гаршы шүбһә ојатды. Әкәр мө'минләр бә'зи көркәмли суфиләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармағы өзләринә борч билирдиләрсә [ән көркәмли суфи олан Һәллач 922-чи илдә Бағдадда е'дам олунмушдур], мүлајим суфиләрә һәмишә мәрһәмәт көстәрирдиләр. Буна бахмајараг тәәссүбкеш мүсөлманлар суфиләри гынајыб дејирдиләр ки, онлар дүшүнчәни хүт-

²⁵ «Гызыл рәвәјәт» — Католикләрин мүгәддәсләри һаггында олан рәвәјәтләрдир.

бэдән үстүн тутур вә сүнниләрин дини ајинләринә е'ти-насызлыг көстәрирләр. Әслиндә исә суфиләр кәламын мәһдудлашдырдығы дин мејданыны кенишләндирирдиләр. Лакин онлар илаһијјат елмини һисс едилмәдән арадан галдырыр вә онун јеринә дүјгуну ирәли сүрүрдүләр. Суфиләрин ардычыллары анчаг үрәклә сезилән дини сахладылар.

Мүтәссиб мүсәлманларла суфиләри барышдырмаг үчүн чәдләр көстәрирди вә ислам аләминин ән көркәмли мүтәфәккирләриндән бири олан Гәзали [!!!!-чи илдә вәфат етмишдир] бу ишдә тәшәббүс көстәрмишдир. О, илаһијјатчыларла суфиләр арасында вә ја онун өз сөzlәри илә десәк, «өzlәрини музакирә вә мүһакимә шакирди адландыранларла» «өzlәрини аллаһ нүмајәндәси, дүјгү саһибн вә һәгигәти дәркә [вәчд васитәси илә] гадир һесаб едәнләр» арасында орта бир мөвгә тапмаға чалышырды. Бир тәрәфдән схоластлар аллаһа инсан сифәтләриндән фәргли олан атрибутлар иснад верир вә аллаһы онун мәхлуғундан о дәрәчәдә ајырырдылар ки, истәр-истәмәз белә бир суал мејдана чыхырды: бәс аллаһ өз мәхлуғуна нечә тә'сир көстәрә биләр? Дикәр тәрәфдән дә мистикләр дүнјанын тәдричлә аллаһын вүчудунда һәлл олундуғуна јол вериб мәнтиги сурәтдә белә бир нәтичәјә кәлирдиләр ки, аллаһ һәр шејдир.

Гәзали тә'лиминин әсас мүддәалары бундан ибарәт иди ки, о, истәр кәлама, истәр фәлсәфәјә, истәрсә дә фигһә аид олан һәр чүр мүбаһисәни вә мүбаһисәдә һәдди ашмаг мејлләрини рәдд едирди.

«Елә адамлар вардыр ки, өз сә'јләрини һүгүг мәсәләләрини өјрәнмәклә мәһдудлашдырырлар... Онлар бу мәгсәдә доғру апаран биликләри елм әл-фиғһ вә елм әл-мәзһәб адландырыр вә елә күман едирләр ки, бунлар да дин елмидир. Онлар аллаһ китабыны вә пејғәмбәр сүннәсини өјрәнмәјә хор бахырлар... Фигһ алиминдән сорушанда ки, нәјә әмәл етмәмәк чәһәннәмлик сајылыр, о нә чаваб верәчәјини билмир; һалбуки о, мүбаһисәнин инчәликләри һаггында чилдләрлә китаб јаза биләр... Бу чүр шејләри өјрәнмәклә аллаһа јахын адам олачағыны күман едән һәр кәси ағылсыз сајмаг лазымдыр».

Әксинә, әсл билик «аллаһа үрәкдә ситајиш етмәкдән, дахилән дуа охумагдан, аллаһа јахынлашмаг үчүн ин-

сан шүүрунун малик олдуғу васитэдән ибарәтдир». Ила-
хијјатын вә ја фигһин инчәликләри һаггында хырда
мүбаһисәләри руһун дужу аләминин јарадычысы олан
аллаһа мәһәббәтлә әвәз етмәк лазымдыр.

Беләликлә, Гәзали мө'минләр аләминә мистик мәһәб-
бәт кәтирмишдир. Суфилијин исә ики ифрат үнсүрүнү:
дини ајинләрә е'тинасызлыгы вә пантенст идеалыны ара-
дан галдырмышдыр; икинчи үнсүрү о, тамамилә ләғв
едә билмәмиш, лакин хејли мәһдудлашдырмышдыр. Бир
сөзлә, о, суфилији даһа мүдрик, мө'минлији исә даһа
чанлы етмишдир. О, «шүүру мәһв етмәк үчүн шүүрдан
истифадә едир вә көстәрирди ки, шүүр бизи мүтләг
идрака кәтириб чыхара билмәз; о, суфиләрини тәсәввү-
рүнү низама салмаг, идарә етмәк вә она һаким олмаг
үчүн мүгәддәс рәвајәтдән истифадә етмишдир» [Макдо-
налд].

Гәзали ән'әнәви үнсүрләри, расионализм вә тәәсүф
үнсүрләрини өз әсәрләриндә үмумиләшдирәрәк исламы
һәгигәтән јенидән дирчәлтди. Гәзали тә'сиринин нә гәдәр
тез јайылдығыны вә нә гәдәр дәрин олдуғуну көстәрмәк
үчүн ону Фома Аквиналы²⁶ илә мүгајисә етмәк олар.
Аристотелизмин Шәргдә тамамилә нүфуздан дүшмәси
буна сүбутдур. О заманлар әрәб фәлсәфәси Испанијада
јайылмыш вә XII әсрдә бурада ән јүксәк зирвәјә чатмыш-
ды. Мәсәлән, мә'лумдур ки, јунан алимләринин әрәбләр
тәрәфиндән шәрһ олунамыш вә Испанијада, еләчә дә
Чәнуби Франсада јашајан јәһудиләр тәрәфиндән гәдим
јәһуди дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләри сонралар ла-
тын дилинә тәрчүмә олунуб Авропада јайылмышды. Бу
јолла ислам антик фәлсәфә илә Авропа фәлсәфәсини
бирләшдирән васитә олду вә мәдәнијјәт тарихиндә ол-
дугча бөјүк рол ојнады.

Беләликлә, XIII әсрдә күчлү тәригәт һәрәкатлары-
нын кенишләнмәк имканлары зәнфләди. Мө'минләрлә
либераллар, философлар вә мистикләр арасында мүба-
һисәләр јатды. Сүнниләрлә шиәләр арасында кедән
рәгабәт о вахтдан динн дејил, сијаси характер дашы-
маға башлады. Лакин биз сонралар даһа ики һәрәкатын
јаранмасынын шаһиди олуруг: бунлардан бири XVIII

²⁶ Фома Аквиналы [1225—1274] — католик схоласт-алими, като-
лицизм дини фәлсәфәсинин баниләриндән биридир.

эсрдэ [вәһһабиләр һәрәкаты], дикәри XIX эсрдэ [бабиләр һәрәкаты] мејдана чыхмышдыр. Бу һәрәкатлар тәригәтчиликдә ики әсас истигамәт олдугуну көстәрир ки, бунлардан бири исламы өз әввәлки садәлијинә гәјтармаг, дикәри ислама јени үнсүрләр кәтирмәк чәһдиндән ибарәт иди.

VI фәсил

ТҮРКИЈӘ ВӘ ИРАН ҮСТҮНЛҮҮ

Христиан тарихиндә олдуғу кнми, ислам тарихиндә дә барбарларын (јаделлиләр) жүрүшләри олмушдур. Лакин V эсрдә барбарлар тәдричлә христиан килсәсинә табе едилмишдиләр вә христиан килсәси Рома империјасынын харабалыглары үзәриндә онлара давам кәтирән јеканә гүввә олмушду. Бу барбарларын әксинә олараг XI эсрдән е'тибарән Әрәб империјасында артыб чохалан Шәрг барбарлары империјада сијаси вә дини бирлик јаратмағы гаршыларына мәгсәд гојдулар. Онларын бәзиләри, мәсәлән, Узаг Гәрбдән (Мәракеш) кәлмиш Әлмүрабиләр вә Әлмүвәһһидиләр бир тәрәфдән Гаһирәнин шиә хәлифәсинин тәһрики илә һилал¹ тајфасынын жүрүшүнә гаршы, диқәр тәрәфдән исә Испанијада христианларын ирәлиләмәсинә гаршы сүнни бәрбәрләри мүнәсибәтини ифадә едирдиләр. Башга барбарлар, Орта Асијадан кәлмиш сәлчуг түркләри Иран шиәләринә гаршы сүнни түркләрин мүнәсибәтини тәчәссүм етдиридиләр. Демәли, һәм биринчиләр, һәм дә икинчиләр өз истилаларына мүгәддәс мүһарибә (чаһад) принципи илә һагг газандыра билирдиләр.

¹Јухары Мисирдә көчәри һәјат сүрән һилал тајфасы (сүләјм тајфасы илә бирликдә) 1048-чи илдә Шимали Африкаја (Тунис) сохулмушдур.

Шимали Африкада бәрбәрләрн тә'сири

Элмүрабиләр. Элмүрабиләр башлыча олараг ламтун тајфасындан топланырдылар ки, бу тајфа да сәнһачә адлы бәрбәр тајфаларынын иттифагына дахил иди. Бәрбәријјәдә бу иттифагын нә кими рол ојнадыгы бизә мә'лумдур. Ламтун тајфасынын адамлары туарегләрн гоһуму идиләр, туарегләр кими онлар да өртүклә бүрүнүр вә Мәракешин чәнубунда јерләшән эразидә көчәри һәјат сүрәрәк Никерә тәрәф һәрәкәт едирдиләр. Онлар сәһра илә ирәлиләјәрәк Триполитанијаја (Траблисә) кәлиб чатыр вә суданлыларла вурушурдулар. Судан сәлтәнәтләри һәр заман Шимали Африка илә әлагә сахлајырдылар. Христианлыг бә'зи рајонлара: Нубијаја вә еһтимал ки, Никер рајонунда сонгој тајфасына кечмишди, амма јухарыда көстәрилән рајонлардан башга дикәр өлкәләрдә бүтнәрәстлик анимизми һәлә дә гүввәдә галырды. Суданын вә Бөјүк Сәһранын јахынлығында јерләшән Гана империјасы XI әсрдә Гәрби Суданда бөјүк тәрәггијә чатмышды. Империјанын гара әмирләринин һакимијјәти Бөјүк Сәһранын бәрбәр тајфаларынын хејли һиссәсинә, о чүмләдән ламтун тајфасына јајылмышды. О заманлар ламтун тајфасы башчыларындан бири ислам тә'лимни ајдын шәрһ едә биләчәк һәр һансы бир руһанини өз һәмтајфаларынын ичәрисинә кәтирмәк фикринә дүшмүшдү. Әввәлчә о белә бир адамы Кајруанда ахтармышдыса да, бу бир нәтичә вермәмишди; амма сонралар башчы белә бир адамы Мәракешдә Ибн Јасинин симасында тапа билди. Ибн Јасин исә ламтун тајфасынын бир нечә үзвүнү өз әтрафына топлајыб Сенегалда, мөһкәмләндирилмиш монастырда («рибат», элмүраби ады да бурадан әмәлә кәлмишдир; элмүраби, јә'ни рибатдан олан адам, сонралар да элмүраби шәклиндә ишләнмишдир; «рибат» сөзүнү Рибат шәһәринин адында вә «мәрәбут» сөзүндә көрмәк олар; бу рибатлар сәлиб јүрүшләри заманы тамплијерләрин монастырларыны хатырладырды) өзүнә мәскән салды. О, рибат башчысы олдугдан сонра тәрәфдарларынын өзүнә пассив итаәтини тәләб етди вә онлар арасында там бәрәбәрлик јаратды. Ибн Јасинин мәгсәди ајдын идн: о, Мәғриб мүсәлманлары арасында малики мәсләкини бәрпа етмәк истәјирди. Тәғрибән 1042-чи илдә о, исламы Бөјүк Сәһра бәрбәрләри вә Тәкрур зәнчиләри арасында тәблиғ етмәјә башлады; бәрбәрләр вә

зэнчилэр исә Гананын бүтпәрәст һакимләринин һөкм-ранлығы алтындан чыхмаға чалышараг јени дини һәвәслә гәбул етдиләр. Ислам ордусу јарадылды вә бу орду һүчума кечди. Бир тәрәфдән, 1076-чы илләрә јахын Га-на сүгут етди, Суданын мүсәлманлашдырылмасы үчүн јол ачылды вә ислам мүвәггәти маниәләрдән сонра XVIII вә XIX әсрләрдә өз јүксәк зирвәсинә чатды. Дикәр тәрәфдән ламтун тајфасы Мәракешә чатараг срада өз көһнә рәгибләри илә, зәнәтә тајфасындан олан бәрбәр-ләрлә тоггушду. Сичилмасә һүчумла тутулду. Мүгәдәс мүһарибәдә һәлак олмуш Ибн Јасиндән сонра онун Ибн Тәшфин адлы ләјагәтли давамчысы мејдана чыхды ки, в да Мәракеш шәһәринин төмәлини гојду вә өз пај-тахтыны ораја көчүрдү. Ибн Тәшфин Мәракеш өлкәсини кафир бәрбәрләрин әлиндән алдыгдан сонра Шәргә тәрәф һәрәкәт етди вә 1082-чи илдә өз һакимијјотини Мәракешдән Әлчазирәдәк кенишләндирди; Әлчазир онун истиласынын сон нөгтәси иди. Ибн Тәшфин һәр јердә мәс-чидләр тикдирди ки, бунлар да әлмүрабиләрин әсас тут-дуглары идејаларын көзә чарпан әләмәти иди. О заман-лар Африка мүсәлманлары да сонралар сәлиб јүрүш-ләринә² сәбәб олмуш бу чүр сә'јләр көстәрирдиләр. Доғ-рудан да, дини идеја (исламы христианлардан горумаг идејасы) 1084-чү илдә Ибн Тәшфини, она јалварыб көмәк истәјән Испанија мүсәлманларынын чағырышына гулаг вермејә мәчбур етди. Кордова хилафәтини өз чијки-дә сахлајан бәрбәрләр, әрәбләр вә славјанлар³ өз чәкиш-мәләри илә ону мәһв етдиләр вә ондан нә галмышдыса, һамысыны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Испанијанын бу чүр дағынтылығы онун христиан краллары тәрәфин-дән јенидән әлә кеширилмәсини (реконкистасыны) асаи-лашдырырды; христиан краллары исә дурмадан ирәлилә-јирдиләр. Лакин Ибн Тәшфин дөрд дәфә јүрүш етди вә Зәлләкә јахынлығында һәлледиңи гәләбә чалараг хри-стианларын һүчумуну дајандырды; о заман Сид⁴ дә христи-

² XI—XII әсрләрдә сәлиб јүрүшләри «дини сә'ј» нәтичәсиндә дејил, феодал Гәрби Европанында көркип ичтиман-игтисади вәзјјәт вә Ватиканын гәсбарлыг сјајәти нәтичәсиндә олмушду (бах: М. А. Заборов, Сәлиб јүрүшләри. М., 1956).

³ Славјанлар (сәғалибә) — бә'зи мүсәлман дөвләтләринин гошун-ларында гуллуғ етмиш авропалы гуллара дејирдиләр.

⁴ Сид — реконкистанын фәал кәштиракчысыдыр вә «маврлара» (мүсәлманлара) гаршы христианларын мүбаризәси һаггындағы хаяг дасғанларында мәһһур ишәхә олмушдур.

анларын сыраларында иди. Ибн Тәшфин ону көмәжә чагыран мүсәлманлары да өзүнә табе етди. О өзүндән сонра бүтүн мүсәлман испанијасыны вә Шимали Африканын хејли һиссәсини әһатә едән бир империја гојуб кетмишди. Лакин тәнәззүл етмәжә јеничә башламыш Әидәлис мөдәнијәти өз тәбии кобудлуғуну тәзәчә јерә гојмуш бу чәнкавәр раһибләрин арасына тезликлә позғунлуғ салды. Ибн Тәшфинин оғлу Испанијада бөјүмүшдү. Тәләбкар вә пак мө'минин вариси олан, әдәбијјаты көзәл билән бу шәхс бир нечә ил әрзиндә Шимали Африканы испан мөдәнијәтинин билаваситә тә'сирри алтына салды.

Әлмүвәһһидиләр. Неч бир әср дә хилафәт сүрмәјән Әлмүрабиләр сүләләсинин сүгуту Ибн Тәшфинин өлүмү илә башланды. Оун оғлунун һөкмранлығы дөврүндә даһа көчәриләр ичәрисиндән дејил, Мәракешин Јухары Атлас дағларында јашајан бәрбәрләрин отурағ мәсмуд тајфасы ичәрисиндән Ибн Тумәрт адлы (Ибн Тумәрт, әрәбләрини Өмәр адынын бәрбәрләр арасында ишләдилән мүхтәсәр формасыдыр) башга бир тәләбкар мө'мин мејдана чыхды. О, Ибн Тәшфини көлкәдә гојду. Ибн Тәшфин анчаг илаһијјатчы олдуғу һалда, Ибн Тумәрт фатими Үбејдуллаһын јолу илә кетди вә өзүнү меһди е'лан етди. Ибн Тәшфинин идејаларына, јә'ни малики ајинләринә, елми әсәрләр үзрә анчаг шәриәтин мүхтәлиф бөлкүләринин (фүру) өјрәнилмәсинә һәср едилмиш мәшғәләләрә чидди әмәл етмәк идејаларына гаршы Ибн Тумәрт билаваситә Гурана, рөвәјәтә вә фиғһ гајдаларына әсасланан дини фикирләри ирәли сүрдү. Бу һәлә бир јана галсын о, Гураны һәрфән шәрһ едән Әлмүрабиләри писләјир вә тәләбкар эш'әри олдуғу үчүн Әлмүрабиләри бунда мазәммәт едирди ки, онлар аллаһын вәһдәтинә (бирлијинә) инанмырлар: Ибн Тумәрт тә'лиминин әсаһыны бу вәһдәтә (тоһид, әлмүвәһһид ады да бурадан әмәлә кәлмишдир ки, бу да «аллаһын вәһдәтинә е'тигад едән адам» демәкдир) һәгигәтән мүтләг е'тигад тәшкил едир. Әлмүрабиләр аллаһа инсан сифәтләри верәрәк вә Гуранын төрәнмә олдуғуну (һәм дә онларын фикринчә Гуран төрәндикдән сонра чоһ узун бир вахт кечмишдир) һесаб едәрәк антропоморфизм тәрәфдары идиләр вә чоһаллаһлылыгыда (ширк) тәгсирләндирилирдиләр, чүнки онлар илаһи вүчуддан башга дикәр вүчудлары да гәбул едирдиләр. Демәли, христианлара гаршы нечә мүбаризә едилирдисә, онлара гаршы да о чүр мү-

баризә апармаг лазым иди. Биз ашағыда көрөчәйик ки, вәһһабнләр тәкаллаһлылыға бу чүр кор-корана етигад етмәкдә хејли ифрата вармышлар.

Ибн Тумәрт өз кәламы вә каһинлији үчүн әрәб дили илә, илаһијјатчыларын дили илә кифајәтләнмирди. Лүтер⁵ алман дили хатиринә латын дилиндән имтина етдији кими, Ибн Тумәрт дә өз әтрафындакы дағлыларын ону даһа јахшы баша дүшмәси үчүн онларын бәрбәр диалектини ишләтмәјә башлады. Онун орижинал бир сима олдуғуну сөјләмәк үчүн тәкчә бу фактын өзү дә кифајәтдир. Шәргдән гајыдаркән о, маликиләрин мөһдуд формализми илә бәситләшмиш Мәғрибә илаһијјат кәтирди ки, Гәзали дә бу илаһијјата јени руһ верди. Ибн Тумәртиң ислаһатчылыг тәшәббүсү һамыны һиддәтләндирди. О, әввәлчә Бужидән, сонра исә Тлемсендән вә Мәракешдән говулараг Јухары Атласда (буранын һүндүрлүкләриндән Әлмүрабнләрин пајтахтыны сејр етмәк оларды) мәнсуб олдуғу тајфада өзүнә сыгыначаг тапды. О, мәсмуд тајфасына мәнсуб иди вә бу тајфада хүтбә охујурду. Ибн Тумәрт бу рајондакы әсас бәрбәр башчыларыны она табе олачаглары барәсиндә анд ичмәјә вадар етдикдән сонра өзүнү мөһди елан етди вә мүгәддәс мүһарибәјә чағырды. Әлмүвәһһидиләр империјасы белә јаранды (1121-чи илдә).

Белә бир фактын да әһәмијјәти аз дејилдир ки, Ибн Тумәрт өзүнү мөһди елан етдикдән сонра нәинки Маликн-әлмүрабнләрә гаршы, һәм дә халис мөминләрә гаршы үсјан галдырды. Беләликлә, о, бүтүн һакимијјәти мүчтәһидләрин әлиндән, бу алим адамларын әлиндән алырды. Һалбуки о заманлар мөмин мүсәлманлара көрә, шәриәти тәкбашына тәсфир етмәјә анчаг онларын ихтијары варды.

Ибн Тумәрт бу ихтијары онларын әлиндән алды вә ону анчаг нмамлара тапшырды. Биз бу нәзәријјәнин шиәлијә нә гәдәр јахылашдығыны көрүрүк. Әлбәттә, бу гусурсуз нмам, ичма башчысы олса-олса, анчаг мөһдинин өзү, јәни Ибн Тумәртиң өзү иди.

Еһтимал ки, Мәһәмәди даим өзүнә нүмунә көтүрән Ибн Тумәрт ишкүзар адам дејил, шаир гәлбли бир инсан иди. О, Тлемсен рајонундан олан Әбдүлмөмин адлы бир

⁵ Лүтер, Мартиң (1483—1546) — реформасијаның көркөмли хадимләриндән бири, протестант лүтеран киләсинин баниси олмушдур.

бэрбэрин сэмасында өз фикирлэрини һэјата кечирэ билэн хадим тапды. Өмэр Мөһөммэд үчүн нечэ бир шөхс идисэ, Әбдүлмө'мин дә Ибн Тумэрт үчүн елә бир адам иди, Атласда јашајан тајфалар эввэлчэ Әлмүрабилэрэ верки вермөкдән бојун гачырдылар, сонра да онларын үстүнэ көндөрилэн чэза гошунларына басгын етдилэр. Илк тоггушмаларын нәтичәси Әлмүрабилэр үчүн әл-веришли дејилди. Ибн Тумэртин өлүмүндән сонра исә Әбдүлмө'мин бир нечэ ил эрзиндә мүдафиә мүһарибәси апардыгы даглардан чыхыб кетди. О, бир-биринин ардынча Тлемсени, Феси вә Мәракеши зөпт етди (1147-чи илдә). О заман Испанијадакы мүсөлманлар Әлмүрабилэрә гаршы үсјан галдырмышдылар. Әбдүлмө'мин орада өз һакимијјәтини гурмаг үчүн бу һадисэдән истифадә етди. Бужидән олан һәммадилэрлә Кајруандан олан Зирилэр арасындакы вәтәндаш мүһарибәләри вә Сичилијадан кәлән норманларын Зирилэрә гәтијјәтли басгынлары Шимали Африканы ишғал етмөкдә Әбдүлмө'минин ишини асанлашдырды. Атлантик океанындан тутмуш Триполитанијаја гәдәр бу эрази илк дөфә олараг бир һөкмдара мөхсус олду; бу һөкмдар һәмин эразини әјаләтләрә бөлдү вә һансы торпагларын верки вермәли олдуғу барәдә сијаһы тутду ки, бу тәдбир дә һәмин эразидә јашајан әһали үчүн көрүнмәмиш бир тәдбир иди. Әбдүлмө'минин өлүмүндән (1163-чү ил) бир гәдәр эввәл өзүнү хәлифә е'лан едәрәк (беләликлә, Гаһирә вә Бағдад хәлифәләри илә бирликдә јенә дә үч хәлифә⁶ олду) меһдинин силаһдашларыны сүләлә варислији принципини танымаға мөчбур етди вә беләликлә онун нәсилләри 1269-чу иләдәк (јә'ни Мәринилэр Мәрракеши зөпт едәнәдәк) һакимијјәт сүрдүләр. 1236-чы иләдәк онлар Әбдүлмө'минин јаратдыгы бүтүн империјаны идарә едир, абидәләр тикир вә эрәб-испан философларына һимајә көстәрирдиләр. Лакин онлар меһди әснабәләринин нүфузу илә даим һесаблашмалы ндиләр вә бу онларын зәифләнмәсинин сәбәбләриндән бири иди. Башга бир сәбәб дә бу иди ки, онлар Әлмүрабиләрин ики нәслинә гаршы амансыз мүбаризә апармалы идиләр. Бунунла бирликдә Испанијада, Аларкос јахынлығында христианлар үзәриндә парлаг гәләбә чалдыгдан бир нечэ ил сонра онлар Лас Навас јахынлығында

⁶ 1031-чи иләдәк үчүнчү хәлифә Кордовадакы Әмәви нүмајәндәси иди.

бөжүк мәғлубијјәтә уғрадылар. Ејни заманда һәм Африкада, һәм дә Испанијада дүшмәнләрин басғынларына мә’руз галаи сүлалә тезликлә тәнәззүл етди. Бу бөжүк империянын әјаләтләри империядан ажрылырды, бир-биринин ардынча сарај чеврилишләри баш верирди. Ән нәһәјәт, Әлмүвәһһидиләр бүтүн һакимијјәти өз чанишинләринә вермәјә мәчбур олдулар вә чанишинләр өзләрини мүстәгил етдиләр.

Дағыныглыг. Беләликлә, Әлмүвәһһидиләр империясынын галыглары үзәриндә үч јени сүлалә: Тунисдә һәфасиләрин сүлаләси, Тлемсендә Әбдүлвадиләрин сүлаләси вә Фесдә Мәриниләрин сүлаләси мејдана чыхды. Тарих тәкрар слушурду: бу үч дәвләт IX әсрдәки үч Африка дәвләтинин: Әгләбиләрин, Рүстәмиләрин вә Идрисиләрин дәвләтләрини хатырладырды. Һәмин вахт христиан реконкистасынын мүвәффәгијјәтләри нәтичәсиндә мүсәлман Испанијасынын һудудлары даралыб кичик Гренада дәвләти һәддиндә галмышды ки, бурада да Әлһәмбр сарајынын — «Испанијада мүсәлман инчәсәнәтинин бүтүн зәрифликләринин вә бүтүн фантазијасынын санки кристал шәклиндә топландығы» (Ж. Марсе) сарајын јарадычылары олан Насириләр христианларын вә Мәриниләрин һәмләләри мүгабилиндә мәһарәтлә таразлыг сијасәти јеридәрәк 1492-чи иләдәк гала билдиләр. 1492-чи илдә Фердинанд вә Изабелла сонунчу әрәб әмирини Испанијадан говдулар; бу һадисәдән бир нечә ај сонра исә Христофор Колумб, осларын бајрағыны Јени Дүнја торпағына санчды.

Африкадакы үч дәвләтин (сонралар Тунис, Әлчазайр вә Мәракеш бу дәвләтләрдән әмәлә кәлмишдир) эн күчлүсү Мәриниләрин дәвләти иди. Өз сәчијјәви хүсусијјәтләринә кәрә бу сүлалә Әлмүрабиләри хатырладырды. Онын сијасәти сәләфләрин сијасәтиндән фәргләнмирди: бу сүлалә дә Испанијаны мүдафиә едир вә өз әразисини Африканын шәргинә тәрәф кенишләндирирди. Лакин ики истигамәтдә апарылан бу мүбаризәдә Мәриниләр гүввәдән дүшдүләр. Үч Африка дәвләтинин рәгабәти XIV әсрин ахырында вә XV әсрдә давам етди. XIV әсрин орталарына јахын Мәриниләр өз әввәлки әразисинә, Мәракешә чәкилмәјә мәчбур олдулар ки, бураја да португалијалылар сохулмаға башлајырдылар. Фәләјин чархы дөндү: инди артыг христианлар дәннзи ашыб Африканы һәдәләјирдиләр; вәһши дәннз гулдурлары Африканын саһиллә-

риндә азғынлыг етмәжә башламышдылар. Сонралар, XVI эсрдә ислам һәм сijasәт саһәсиндә, һәм дә дин саһәсиндә христианларын һүчумуну дәф етмәлн олачагдыр. Артыг jәгин етмәк оларды ки, бу өлкәләрин тарихиндә дин бирнинчн дәрәчәлн рол оjнамышдыр. Әлмүрабнләр вә Әлмүвахидиләр сөзүн там мәнасында дин jолунда чарпышан мүбаризләр идиләр. Мәриниләр нсә, нисбәтән тәмкинли олсалар да, мүгәддәсләрә ситаjишин вә мистиклиjин, jәни елә бир дини оjанма үнсүрләринин инкишафына көмәк етмишләр ки, бу оjанма XVI эсрдә христиан һүчумунун дармадағын едилмәси илә нәтичәләнмиш мүбаризәдә күчлү бир силаһ олачагдыр.

Түркләр вә монголлар

Орта Асија халглары өз һәрби jүрүшләринин истигамәтини сечәркән һәмишә Иранла Чин арасында чашыб галырдылар. Бу да Чинин онлара лазымынча мүгавимәт көстәриб-көстәрмәмәсиндән асылы иди. Чәкишмәләр нәтичәсиндә вар-jохдан чыхмыш вә парчаланмыш Чин VIII эсрдән X эсрәдәк һеч бир мүгавимәт көстәрмәк игтидарында деjилди. Амма X эсрин икинчи jарысында, Сун сүлаләси һакимиjәт башына кәлдикдән сонра Чиндә jүксәлиш башланды. Белә олдугда дүзләри вә сәһралары олан диjарларда һәмишә отлаг jерләри ахтаран вә инсбәтән мүнбит торпагларда мәскән салмаға чалышан Орта Асија көчәриләрн өз басгынларынын истигамәтини дәjишдирмәжә мәчбур олдулар. Онлар Бағдад хилафәтинин зәифләмәсиндән истифадә едәрәк гәрбә доғру үз гоjдулар.

Биз Шәргдә вә Гәрбдә Аббаси хәлифәсинин әлиндән торпагларын нечә чыхдыгыны билирик (II фәсил). Сепаратизм һәр jердә өз ишини көрүрдү. Ермәнистан вә Әрәбистан импернјадан ажрылдылар. Хәлифәнин ихтиjарында Ираг торпагы галмышды ки, бурада да әслиндә шиә Бувејһнләр һөкмранлыг едирдиләр. Бүтүн бунлара бахмаjараг, гәjјумлуға көтүрүлмүш бу хәлифә, ә'jанларынын хилафәти идарә етдикләри бу «тәнбәл крал»⁷

⁷ «Тәнбәл краллар» — Меровингләр сүлаләсинин сонунчу һөкмдарларына деjилир; онлар VII эсрин икинчи jарысында һөкмранлыг сүрмүшләр вә ә'jанларын, торпаг саһиби олан задәкан нүмаjәндәләринин әлиндә әслиндә оjунчаг идиләр.

нәзәријјәчиләрин фикринчә, һәр чүр һакимијјәт мәнбәји олараг галырды. Испанијада⁸ башга хилафәт јаранмышды; даһа бир хилафәт дә (өзү дә мүртәдләр хилафәти) Мисирдә⁹ мөвчуд иди. Буна бахмајараг бир чох ири һөкмдарлар мәһз Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәјирдиләр. X әсрин ахырларында Маһмуд Гәзнәви өзүнүн рәсмән һөкмдар кими танынмасыны хаһиш етмишди вә онун хаһиши јеринә јетирилмишди. XI әсрин орталарында Әлмүрабиләр сүлаләсинин баниси хәлифәдән «мүсәлманларын һөкмдары» (Әмир әл-мүслимин) ләғәби алды ки, онун да башчысы хәлифә, јәни «мө'минләрин һөкмдары» (Әмир әл-мө'минин) иди. Јүз ил сонра, 1175-чи илдә һамынын Сурија вә Мисир һөкмдары кими таныдығы Сәләһәддин дә Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәмишди. Сонралар һәлә бир чох башгалары, һәтта мискин ојуи-чаглара чеврилмиш сонунчу Аббасиләрдән дә ихтијар саһиби олмағы хаһиш етмишләр.

Беләликлә, XI әсрин әввәләриндән башлајараг мүсәлман Асијасы үч басгына: Сәлчугиләрин, монголларын вә Тејмур гошунларынын басгынларына мө'руз галды. Ислам илә бу истилачылар бир-биринә мүәјјән дәрәчәдә тә'сир кәстәрирдиләрми?

Сәлчугиләр. X әсрдә Мәркәзи Асија түркләри үч әсас группдан: дағлыг Тјан-Шан рајонунда мәскән салмыш ујгурлардан, Шәрги Түркүстанда (Гашгарда) јашајан гарлуглардан вә Трансоксиананын (Маворауннәһр) әтрафында јашајан гузлардан (оғузлардан) ибарәт идиләр. Мүсәлман олмуш гарлуглар X әсрин ахырында Сыр-Дәрја (Јаксарт) бојунча өзләринә мәскән салдылар вә оғузлары сыхышдырыб гәрбә вә чәнуба тәрәф говдулар. Оғузлар парчаландылар: онларын бә'зиләри Русијаја үз гојдулар вә сонра Јунаныстанда мәһв едилдиләр; әксәријјәт тәшкил едән вә Сәлчугиләр тәрәфиндән идарә олуна башга оғузлар исә исламы гәбул етдиләр вә Трансоксианаја сохулдулар. Сәлчугиләр сүлаләсинин баниси Сәлчугун нәвәләри 1035-чи илдә Хорасана басгын етдиләр; онлар Гәзнәвиләрин ихтијарында олан Хо-

⁸ Әмәвиләрин Кордова хилафәти 929-чу илдә, III Әбдүррәһман өзүнү хәлифә е'лан едән вахт јарадылмышды вә 1031-чи иләдәк һөкмранлыг сүрмүшдү.

⁹Фатимиләрин хилафәти (969—1171); бу хилафәтин мәркәзи Гаһирә иди.

расаны беш ил вурушдугдан сонра элэ кечирдилэр. Бу һадисэ бөјүк нәтичәләр верди: беләликлә, Ирана вә, демәли, ислам торпагларына Орта Асијадан басгынлар етмәк тамамилә мүмкүн олду. Он ил сонра Сәлчугиләр Ираны фәтһ едәрәк христиан торпагларында мүгәддәс мүһарибәјә башладылар: онлар Анadolудан Ермәнистана кечиб бураны вираи етдиләр. Беләликлә, ислам Х әсрдә Бизанс императорларынын мүзәффәр һүчумунун һајфыны алды. 1055-чи илдә Тоғрул һүчум едиб Бағдады алды, мүртәд сајдығы шиә Бүвәјһиләрин Иран һөкмранлығыны мәһв етди, хәлифәнин гызыны өзүнә алды вә она наил олду ки, хәлифә онун али һакимијјәтини таныды. Үфүгдә Осман хилафәтинин чизкиләри керүнүрдү.

Бундан сонра Сәлчугиләр Бизанс империјасында дахили гарышыглыгдан истифадә едәрәк он ил әрзиндә ара вермәдән империјаја басгын етдиләр вә ону тагәтдән салдылар. 1071-чи илдә император Роман Диокенин мәғлубијјәти нәтичәсиндә Кичик Асија Сәлчугиләрин ихтијарына кечди. Онлар ејни заманда Суријаны вә Фәләстини элэ кечирдиләр; амма бурада онлар Фатимиләрин мүгавимәтинә раст кәлдиләр ки, бу да мө'минләрлә шиәләр арасында јени бир чарпышма иди. Фатимиләр сон дәрәчә зәифләмишдиләр. Бағдад хәлифәси кими Гаһирә хәлифәси дә өз музду әскәрләринин (зәнчиләрин, бәрбәрләрин вә түркләрин) әлиндә анчаг бир ојунчаг иди вә бу музду әскәрләрин бир-бири илә рәгабәти империјаны тагәтдән салырды. Үсјанлар, ачлыг, Фатимиләрин топлadyглары чох гијмәтли китабхананын дармадағын едилмәси, бүтүн бу мүсибәтләр Мисрин башына кәлди, Сәлчугиләр исә 1070-чи илдә Гүдсү (Јерусәлим) ишғал етдиләр. Бу заман бир адам (миллијјәти ермәни олан сәркәрдә) мејдана чыхыб Мисирдә Фатимиләрин һакимијјәтини бәрпа едә билди; лакин о, әбәс јерә Сәлчугиләри Суријадан вә Фәләстиндән сыхышдырыб чыхартмаға чалышырды. Сәлчугиләр Мисрә басгын етмәк нијјәтиндә идиләр ки, бу да тамамилә мәнтиги иди, чүнки Фатимиләр шиәләрин сон дајағы идиләр. Белә олдугда Франса һәм Бизансы, һәм дә Мүгәддәс торпағы һәдәләјән бу истилалардан нараһат олараг јүрүшүнә башламағы гәт етди.

Беләликлә, Сәлчугиләр ислам динини бир мүддәт христианлардан горумаға башладылар. Онлар Асијада нәинки сијаси, һәм дә дини бирлији бәрпа едәрәк шиәләрин тә'сирини зәифләтдиләр вә һәшшашнләр тәригәти-

нин кизли хакимијјетни сарсытдылар. Сэлчугилэр һәрби вә инзибати чәһәтдән јахшы тәшкил олундулары үчүн белә сур'әтлә гәләбә газанмышдылар; һалбуки онларын рәгибләри ичәрисиндә һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сэлчугиләрин бу чүр тәшкил едилмәси үч бөјүк һөкмдарын вә бир даһн вәзирин, иранлы Низамүлмүлкүн (Гәзалнин һимајәчиси) иши иди, Бағдадда Бәрмәки вәзирләри нә кими хакимијјәтә малик идиләрсә, Низамүлмүлк дә о чүр хакимијјәт саһиби иди; онун үсуллары һаггында «Сијасәтнамә»дә (бу китабы Шефер франсыз дилнә тәрчүмә етмишдир)¹⁰ мә'лумат верилир. Сэлчугиләрин ән көркәмли нүмајәндәси олан Мәликшаһ, еһтимал ки, иранлы олан гәдәр дә түрк иди. Әслиндә ики мүсәлман түрк чәмијјәти јаранды: бунлардан бири Түркүстанда галан, Чинин тә'сири алтына дүшмүш чох муһафизәкар түркләр чәмијјәти иди, икинчиси исә Гәрби Асијада јашајан, Бизанс, Эрәб вә Иран мәдәнијјәтләринин тә'сири илә дәјишмиш вә гүввәләринин чошуб-дашдыгы түркләр чәмијјәти иди. Лакин бу әсаслы дәјишиклијә бахмајараг мө'мин Сэлчугиләрин јенилмәзлији әсла зәифләмәди: «һөкмдар динә аид олан һәр шејдән, дини ајинләрдән вә адәтләрдән хәбәрдар олмалыдыр... О, һәфтәдә бир-икн дәфә шәриәт алимләрини өз јаиына дә'вәт етмәлидир» (Низамүлмүлк).

Султан Мәликшаһ 1092-чи илдә өлдүкдән сонра онун гардашлары вә оғланлары бир һөкмдар үчүн һәддән артыг кеннш олан империјаны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Онлардан бирн Ираны, дикәри Суријаны, үчүнчүсү Анадолуну өзүнә көтүрдү. Лакин онларын арасында олан ихтилафлар сәлиб әһлинин хејрнә өлдү. Мәликшаһын оғланлары Иран үстүндә бир-бири илә рәгабәт апардыглары заманда сәлиб әһли Сэлчугиләрә: әввәлчә Кичик Асија һөкмдарларына (1097-чу илдә Дорилеј әтрафындакы вурушмада), сонра исә Сурија хакиминә (1098-чи илдә Антиохија јахынлыгындакы вурушмада) һәлледици зәрбәләр ендирди. Сэлчугиләрин гүдрәти сар-

¹⁰ Бу китабы проф. Б. Н. Заходер русчаја тәрчүмә етмишдир («Сијасәтнамә. IX әср вәзирин Низамүлмүлкүн идәрә үсуллары һаггында китаб», М. — Л., 1949); проф. Р. Султановун тәрчүмәси илә китабы «Елм» нәшријјаты 1987-чи илдә Азәрб. дилиндә чап етмишдир (ред).

сылды вә XII әсрдән башлајараг онларын иперијасы јүз ил әввәл Испанија хилафәти парчаландығы кими, дағылыб хырда әмирликләрә чеврилди. Сәлчугиләрин һәддән артыг кениш олан сырф һәрби дөвләти әјаләт һөкмдарларынын һакимијјәтинә әсасланырды; мәркәзи һакимијјәт зәифләдикчә әјаләт башчыларынын һөкмранлығы күчләнирди. Вахты илә Сәффариләрин¹¹ вә Саманиләрин¹² Шәрғи Иранда һакимијјәт башына кәлмәләринә дә ејни һадисә сәбәб олмушду. Мүстәгил һөкмдар олмуш бу сәлчуг әмирләри тарихдә атабәј (ата + бәј; әввәлләр кәнч әмирләрин гәјјумларына вә мүррәббиләринә атабәј дејирдиләр) адланыр. Суријада, Месопотамијада, Ермәнистанда вә Иранда јерли сүләләләр белә јаранмышды. Әслиндә парчаланмыш олан империја фәтәһләрин иддиаларына мүгавимәт кәстәрә билмирди.

Фәтәһләр Түркүстандан кәлмишдиләр. Мәлиқшаһын үчүнчү оғлу Сәнчәр, бу чәсур вә елмли һөкмдар Шәрғи Ираны фәтәһләрдән горујурду; вахты илә иранлы Сасаниләр вә Саманиләр бу торпағы туранлылардан мүдафиә етмишдиләр. Инди исә туранлылар һәмин торпағы јени дүшмәнләрин, өз ган гардашларынын: Шимали Чиндә нәш'әт етмиш вә Шәрғи Түркүстанда мәскән салмыш гаракитајларын, гырғыз чөлләриндән кәлмиш оғузларын вә Хивәнин Харәзм һөкмдарларынын һәмләләриндән горујурдулар. Сонунчулар султан Мәлиқшаһа мәнсуб олан, сонра исә Хивә һакими олмуш бир гулун нәслиндән идиләр. «Бөјүк Сәлчугиләрин» сонунчу нүмајәндәси олан Сәнчәр өмрүнүн ахырынадәк (1157) отуз ил онлара гаршы шиддәтли мүбаризә апарды. Буна бахмајараг о, гаракитајларын вә харәзмдиләрин Трансоксианыны өз араларында бөлүшдүрмәләринә мане ола билмәди.

XII әсрин ахырында харәзмдиләр үсјанлар нәтичәсиндә дидилән Ираны Сәлчугиләрин әлиндән алдылар, он беш ил сонра исә онлар гаракитајларын најтахты олан Оттары ишғал етдиләр вә гаракитајларын һакимијјәтинә

Бәләликлә, шиәлик чох аз мүддәт әрзиндә Габаг Асијада үстүнлүк әлдә етди. Лакин бундан бир нечә ил әввәл шиәлик Мисирдә өз һөкмранлығыны итирмишди. Атабәјләрни хидмәтиндә олмуш күрд забитинин оғлу

¹¹ Сәффариләр (868—909) — Иран сүләләсидир.

¹² Саманиләр (875—999) — Мавараүннәһрдә вә Иранда һакимијјәт сүрмүш сүләләдир.

Сәләһәддин вәзирләрин чәкишмәләри вә сәлиб әһлинин гоншулуғу нәтичәсиндә хејли тагәтдән дүшмүш Фатими хилафәтинин зәифлијиндән истифадә етди. О, Мисирдә шиә хәлифәсини девирди вә мө'минлији дирчәлтди. Беләликлә, Сәләһәддин бабасынын ады илә адландырылан Әјјубиләр сүлаләсинин әсасыны гојду ки, бу сүлалә дә Мисирдә ислаһатлар кечирди. Бу бөјүк сүнни дөвләти атабәјләрин бир нечә сүлаләсини мәһв едәрәк Фәратадәк кенишләнди. Беләликлә, Әјјубиләр тагәтдән дүшмүш Сәлчугиләри сыхышдырыб күчдән салдылар вә мө'минлији өзләри мүдафиә етмәјә башладылар. Мисир вә Сурија христианлыға гаршы исламын әсас һәрб мејданына чеврилди. Суријада Сәләһәддинин нәсилләри бир-бири илә әдавәт анарыб чәкишмәсәјдиләр, онун христианлара вурдугу зәрбәләр онлары мәһв едә биләрди. Әјјуби һөкмдарларынын ихтилафлары, еләчә дә Сәлчугиләр арасындакы чәкишмәләр онларын дүшмәнләринин хејринә олду. Мисирин Әјјуби һөкмдары сәлиб әһлине гаршы мүгавимәт кәстәрмәк үчүн харәзмиләрлә иттифақ бағламаға мәчбур олду. Вахты илә Испанија мүсәлманлары да христианлары дәф етмәк үчүн Әлмүрабиләри көмәјә чағырмышдылар. Бундан әлавә, мәмлүкләр вахты илә атабәјләрин етдикләри һәрәкәти тәқрарлајарағ өз әмирләринин зәифлијиндән истифадә етдиләр. Әјјубиләрин кечмиш музду әскәрләри олан мәмлүкләр XIII әсрин орталарында, нәһәјәт, онларын јерини тутдулар. Көрдүјүмүз кими, бир-биринин ардынча бүтүн сүлаләләр ејни хәстәлијин — преторианлығын гурбаны олмушлар. Лакин Мисирдә султанлығ едән мәмлүкләр сонралар исламы вә Авропаны монгол истиласындан хилас етдиләр.

Монголлар. Бу вахтадәк мүсәлман дүнјасынын истилачылары олан түркләрин өзләри исламы гәбул едир вә һәмишә дә диндарларын гаты мүдафиәчиләри олурдулар. Амма түркләр јалныз Орта Асијадан кәлирдиләр. Онларын ирг гардашлары олан вә даһа узағ өлкәләрдән кәлән монголлар исламын нә олдугуну демәк олар һеч билмирдиләр.

«XIII әсрин орталарында монголларын милли дини шаманлығ иди; бу дин зәиф көк салмышды вә фанатикликдән мәһрум иди. Бөјүк Кујук ханын өзү христианлара дүшмән дејилди; онун аиләсиндә христианлар варды вә онун илк ики вариси христиан гадынларын оғланла-

ры идилэр; онун баш вэзирлэри арасында ики нестори христиан варды» [Пеллио]¹³.

Монголлар тарихдэ һәмчинин татар кими танынмышлар. Бу, еһтимал ки, онларын һэтта илк адыдыр. Сонра бу ад «монгол» сөзү илә [бэлкэ дэ XII әсрдэ Чинкизхан заманы Монголустаңда вэ Орта Асијада мөвчуд олан кичик бир әмирлијин ады илә] әвэз едилмишдир. Амма «татар» ады монгол империјасынын гәрб һиссэләриндә, мәсәлән, Гызыл Ордада галмышдыр. Сонралар авропалылар османлылардан башга бүтүн түрк халгларыны әслән татар адландырмаға башламышлар. Халг ады кими «татар» кәлмәси һазырда Волгабојунда вэ сибирин бир һиссәсиндә јашајан түркләрә шамил едилир.

Монгол империјасынын јарәдычысы Чинкизхан XII әсрин орталарында, инди Забајкалје адланан рајонда күбар аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы она Темучин ады гојмушду. Чаван јашларындан јетим галан Темучини һеч кәс танымырды вэ о, корлуг чәкирди. Әлли јашларынадәк о, доғма јурду олан Монголустаңда галмышды; бурада о, овчулугла вэ басгынларла доланан гулдурлар дәстәсинин башчысы кими фәалијјәтә башлады. Сонра о, кичик көчәри һөкмдарлара гаршы мүбаризәдә Чинин Тсин ханәданына көмәк етди [бу ханәдан еһтијатсызлыг едиб һәмин һөкмдарларын күчләнмәсинә јол вермишди]. Бу һадисәдән сонра Чинкизхан мәшһур олду. Монголустаңда дахили мүбаризә кедирди вэ Темучин бу шәраитдән истифадә едә билди. Бир нечә иллик сынаглардан вэ тәрәддүддән сонра о һәмин өлкәнин шәрг һиссәсиндәки тајфалары өз һакимијјәтинә табе етдирди [1207-чи ил]. Мүһүм чәһәт будур ки, Чинкизханын илк силаһдашлары арасында мүсәлманлар варды; чох күман ки, бунлар, о заман Чин вэ Монголустаңда тичарәт әлагәси јаратмыш тачирләр идиләр. Бир нечә илдән сонра һәмин мүсәлманлар монголларла Харәзм арасында васитәчилик етмәли олдулар. Демәли, еһтимал етмәк олар ки, Темучинин һөкмравлығынын әсас идејасыны, јәни бөјүк тичарәт јолунун: Чин илә Гәрб арасында «инәк јолунун» тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк идејасыны һәмин мүсәлманлар Темучинә вермишләр.

¹³ Пеллио — франсыз шәргшүнасыдыр, 1878-чи илдә доғулмушдур.

Үч ил сонра бүтүн Монголустан Темучинин һакимиј-јетини таныды. Еһтимал ки, о, Чинкизхан адыны һәмин дөврдә гәбул етмишдир. Бу мүәммалы ады чинлиләр «көј оғлу» кими тәрчүмә едирләр, лакин ола билсиң бу да монголларын «чинг» — «күчлү» сөзү илә бағлыдыр. Тајфа башчыларынын топлантысы империјанын тәшкилат әсасларыны јаратды; шәхсн мүһафизәчиләр һагғындакы ганун бу әсаслар ичәрисиндә чох мүһүм јер тутур. Мөһкәм интизам — јасаг¹⁴ монгол гошунлары арасында тәтбиг едилдн вә онларын гәләбәләринин әсас сәбәби олду. Јасаг пәракәндә тајфалары доғрудан да ваһид бир милләт шәклиндә бирләшдирди.

Чинкизханын илк харичи јүрүшләри Чинә гаршы јөнәлдилмишди. Лакин 1209-чу илдә Чинкизхан өз гошунларыны Гәрбә тәрәф јеридәрәк вә гаракитајларла харәзм-лиләр арасында кедән мүһарибәләрдән истифадә едәрәк Мәркәзи Асијада ујғур вә гарлуг әмирләрини өзүнә табе етдирди. Амма бу рајонда чидди вурушмалар 1216-чы илдән башланды. Дүшмән тајфалары тә'ғиб едән монголлар Гырғызыстан дүзләринә дахил олдулар, орада Харәзмшаһ гошунлары илә тоғгушдулар вә тәрәфләрдән һеч биринә гәләбә кәтирмәјән дөјүшдән сонра кери чәкилдиләр. 1218-чи илдә игтисади маһијјәтли бир һадисә бөјүк јанғын төрәдән гығылчым олду. Харәзмшаһ елчи көндәрди ки, бунун да чавабында монгол ханы тичарәт әлагәләринә јенидән башламаг мәгсәди илә бөјүк бир карван јола салды. Мүсәлман тачирләриндән ибарәт олан бу карваны харәзмлиләр мәһв етдиләр, Харәзмшаһ исә бунун әвәзини өдәмәк үчүн бир шеј вермәкдән бојун гачырды. Чинкизхан харәзмлиләрин гошунундан сәјча аз, амма ондан даһа јахшы тәшкил едилмиш олан 200 мин нәфәрдән ибарәт гошун көтүрүб мүсәлман торпагларына сохулду. Вахты илә әрәб истилалары заманында олдуғу кими, орада истилачылар хиласкар кими гаршыландылар. Түркүстан мүсәлманлары несториликдән чыхыб будда динини гәбул етмиш бир түрк әмири тәрәфиндән тә'ғиб олунурдулар. Буна көрә дә онлар монголларын ағушуна атылдылар, мон-

¹⁴ Даһа доғрусу — дзасаг. Еһтимал ки, мүәллиф «јаса»ны, јә'ни монголларын адәт һүгуғу күллијјатыны нәзәрдә тутур; бу күллијјат Чинкизханын әмри илә тәртиб едилмишдр.

голларын дин мәсәләләринә җарышмамасы исә онлары руһландырды. Харәзм империјасы гаракитәјлардан алынмыш Трансоксиананын вә Гуриләрдән зәбт едилмиш Әфғаныстанын һесабына өз һүдудларыны кенишләндирмишди. Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш олан әмирликләр она табе идиләр. Харәзмлә гоншулуғ јалныз кичик бир вилајәт саһиби олан Бағдад хәлифәси үчүн горхулу иди. Лакин бир исчә ајдан сонра Харәзмшаһын тахт-тачы јыхылды, монгол сувариләри тәрәфиндән тәҗиб олуан Харәзмшаһын өзү исә тагәтдән дүшүб өлдү. Ону тәҗиб едән ики монгол сәркәрдәси өз сүр'әтли һүчумуну давам етдирди, Шимали Ираны табе етди, Загафгазијада күрчүләрнин мүғавимәтини гырды; башлычасы исә Шәрғи авропада јерләшән бүтүн түрк тајфаларыны өз гошунларынын тәркибинә гатды. Һәмий вахт Чинкизхан Бактријаны [Бәлхи] вә Әфғаныстаны ишғал едәркән дәһшәтли күтләви гырғынларла ваһимә салырды. Онун оғланларындан бири Хорасаны виран гојду. Һамы онун гаршысында баш әјирди. Монголустандап тутмуш Иранадәк Асија бирләшдирилди, амма онун әразисинин бир һиссәси харабалыға чеврилмишди. Асија даһа вәһши олан јени Александрын ¹⁵тапдағы алтында галды. Чинкизхан өлүмүнә [1227-чи ил] азча галмыш өз гошунларыны карван [јенә дә онун һекмраңлығынын әсас идејасы] сојан Чин таланчыларынын ¹⁶үстүнә јеритди. Әрәбләр, иранлылар вә исламы гәбул етмиш түркләр дини идеал һаминә вурушурдуларса, монгол империјасынын, әввәлкиләрдән бәлкә дә ән кениш олан бу империјанын бәһиси анчаг ади дүнјәви ишләрин гәјғысына галырды. Өз мәғсәдинә чатмаг үчүн [Асијаны бирләшдирмәк, онун тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк вә дини мүһарибәләри дајандырмаг үчүн] о, милјонларла адамы гырғына вермишди. Е'тираф етмәк ләзымдыр ки, ән чәтин шәрайтдә көстәрилән бу бөјүк мәтанәт онун вәһши симасына демәк олар епик бир әзәмәт верир.

О һәлә сағлығында үчүнчү оғлу Укедәји [Октагааны], өз вариси тәјин етмишди. Лакин бу она көчәри һөкм-

¹⁵ Мүәллиф Македониялы Искәндәри нәзәрдә тутур.

¹⁶ ајдын дејилдир ки, мүәллиф һансы «таланчылардан» бәһс едир.

дарларын адэтинэ көрө [бу адэтэ көрө тајфалар вэ торпаглар ханэдан үзвлэри арасында бөлүдүрүлүрдү] өз империјасыны дөрд оғлу арасында бөлмөжө мане олмалды. Дэдэ-баба-гајдасына көрө лап кичик оғул дэдэ-баба јурдуну [Шэрги Монголустаны] алды, эн бөјүк оғул исэ эн узаг һиссэсини, мәһз сонралар Ғызыл Орда ханэданына чеврилэн вэ Украјнадан тутмуш Арал дэнизинэдэк узанан һиссэсини идарэ етмэли иди. Икинчи оғулун пајына ики Түркүстан — VIII эсрдэн исламла тэмасда олан Шэрги вэ Ғэрби Түркүстан [гэдим түрк торпаглары] дүшдү.

Адичэ һөкмдарлардан бири олан, Чин торпагынын жарысыны, Русија вэ Иран торпагларынын бешдэ дөрд һиссэсини идарэ едэн Укедсјин [Октагаанын] заманында көркэмли бир вэзирин сајэсиндэ Чинин тэ'сири хејли күчлэнди. Лакин империјанын дикэр гүввэлэри, несторилэр вэ мүсэлманлар бу тэ'сирэ гаршы мүбаризэ апарырдылар. Христианлар ислам үзэриндэ гэлэбэ чалмаг үчүн монгол императорунун сэлиб эпли илэ иттифаг бағламасыны истэјирдилэр [бу арзу да Мүгэддэс Лүдовикин Мисрэ сэлиб јүрүшү заманы аз гала һэгигэтэ чеврилмишди]. Мүсэлманлар исэ истэјирдилэр ки, монгол императору оиларын бирлијини бэрпа етсин [онларын арзуларыны Тејмур, сонралар исэ османлы султанлар һэјата кечирмишлэр]. Лакин даһа көзлэмэк истэмэјэн вэ кор-коранэ монгол истиласыны ширниклэндирэн адамларын бэ'зилэри бөјүк ханы Чинин истиласыны баша чатдырмаға разы салдылар, башгалары исэ Иран үзэринэ һүчум едилмэсинэ наил олдулар. Ираны о заман ислам динни гэбул етмш ахырынчы Харэзмшаһын оғлу түрк Чэлалэддин Мэнкубэрти идарэ едирди. О, Иранда милләтчилик эһвали-руһијјэси ојатды. Фикринин үстүндэ ахырадэк дурмајан, лакин икид вэ гочаг сијаси хадим олан Чэлалэддин мәғлубијјэтдэн сонра Һиндистанда сығыначаг ахтармаға мәчбур олду. Монголларын Чинэ һүчум етдиклэриндэн хэбэр тутдугдан сонра о, јснидэн һэрбэ башлады, лакин монголлара гаршы дејил, өзүнүн бүтүн гоншуларына [хэлифэјэ, Әјјубилэрэ, Анадолу сэлчугларына] гаршы вурушду вэ нәһајэт монголларла тэкбэтэк үз-үзэ кэлди. О, 1231-чи илдэ өлдүкдэн сонра Ираны, Јухары Месопотамијаны, Күрчүстаны, Анадолу сэлчугларынын империјасыны бирлэшдирэн дөвлэт дағылды. Авропанын гапысы бир анда

алынды: монголлар ахынла Русијаја, Полшаја, Мачарыстана дахил олдулар вэ Вјанајадэк кедиб чыхдылар: дүшмэнлэрин ичэрисиндэки чэкншмэлэр онларын сүр'этлэ ирэлилэмэсинэ көмэк етди. Император Октагаанын¹⁷ өлүмү Гэрб мэдэнијјетини хилас етди, амма сонралар Гэрб дүнјасы монголларын гүдрэти илэ һесаблашмалы олду. Папа IV Иннокенти Парис университетиндэ эрөб вэ «татар» диллэринин тэдрисини тәшкил етмэјэ ичазэ верди. Бундан элавэ, о, Гарагорума, монгол ханынын сарајына елчилэр көндәрди вэ бурада франсискан Плато Карпини¹⁸ Кујукун император сечилмэси мэрасиминдэ иштирак етди. Несторилијэ, ермэни-григорианлыга вэ буддизмэ ејни дэрэчэдэ хејирхаһлыгла јанашан Кујукун¹⁹ өлүмү гәти олараг империјанын бирлијини јаратмага мане олду. Бу вахт кераилэрин сонунчу һөкмдарынын [орта эср насирлэринин «кешиш Јүһәннаһын»] јахын гоһуму, монгол ханынын гызы олан бир христиан гадын һакимијјетин Чинкизханын ән кичик оғлундан олан нэсиллэрин элинэ кечмэсинэ наил олду. Мункэ²⁰ [Мәнкугаан] монголларын илк елмли императору иди. О, әмр едиб лүгәт китаблары јаздырды вэ Иран алимлэрини өз сарајына дэ'вәт етди.

Бундан элавэ о өз анасынын тә'сири алтында дин азадлығы нүмунәси көстәрәрәк несторилэри, буддистлэри, даосилэри вэ мүсөлманлары өз әтрафында топлады. О, франсискан Рубруквисэ²¹ демишди: «Бүтүн бу динлэр бир элин бармаглары кими бир шејдир».

Мә'лум олдуғу кими, 1254-чү илдэ бу раһиб о заман сәлиб јүрүшү едән Мүгәддәс Лүдовик адындан монгол императоруна тәклиф етмишди ки, ислам әлејһинә ит-

¹⁷ Гэрби Авропаны Шәрги вэ Мәркәзи Аврона халгларынын мүгавимәти хилас етмишдир; онлара гаршы мүбаризэдэ монголларын гүввәси түкәнмишди.

¹⁸ Карпини. Плато [1182—1252] — 1245—1247-чи илләрдә Монголустана кедиб гајытмын италијалы сәјјаһдыр; бу сәјаһәт һаггында чох марағаны эсәр јазмышдыр.

¹⁹ Кујук 1246-чы илдән 1248-чи иләдәк һөкмранлыг етмишдир.

²⁰ Мункэ [Мәнкугаан] 1248-чи илдән 1259-чу иләдәк «бөјүк хан» иди.

²¹ Рубруквис [Рубрук] — төгрибән [1220—1293] — Фәләмәнк сәјјаһдыр; Франсыз кралы IX Мүгәддәс Лүдовикин тапшырыгы илэ Мункэ ханла данышыг апармаг үчүн 1253—1255-чи илләрдә Монголустана сәјаһәтә кетмишдир.

тифаг бағласын; јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, белә тәклиф биринчи дәфә верилмирди. Ермәнистан чары да монголларын ислама гаршы чыхмасыны тәләб едирди. Иранда һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сәлчугиләрин мәһв едә билмәдикләри һәшшашиләр өз чиркин әмәлләрини давам етдиридиләр. Сурија мәмлүкләри тичарәти позмушдулар. Монгол императорунун гардашы, христиан гадыннан олмуш вә христиан гызы алмыш буддист һулаку Орта Асија түркләриндән ибарәт олуб әксәријјәтини несториләр тәшкил едән гошунла Ирана дахил олду. һәшшашиләр вә хәлифә Асијанын монгол һекемонлуғу алтында бирләшмәсинә һәлә мане олурдулар. һулаку һәшшашиләрдән башлајараг онларын галаларыны јерлә јексан етди вә башчыларыны өлдүрдү [1257-чи ил]. Сонракы илдә о, Бағдады фәтһ етди, христиаилара дәјмәјиб хәлифәни вәһшичәсинә өлдүрдү вә онун бүтүн аиләсини гырды. Ән'әнәви исламын варлығына бу чүр сон гојулду.

Император Мункәнин икинчи гардашы Губләгаан²² [Хубилај] исә Чинин фәтһ едилмәсини баша чатдырды. Бүтүн бу һадисәләр заманы император өлдү. Бундан сонра бөјүк бир империја өз-өзүнә дөрд бөјүк дөвләт: Чиндә монгол империјасына, Гыпчаг ханлығына [монгол Русијасы], Түркүстан ханлығына вә Иранда монгол ханлығына парчаланды. Империјанын ағырлыг мәркәзи Узаг Шәргә кечирилди. Лакин Иран сонралар өз фәтһләрини бир дәфә дә мәғлуб едәчәкдир: ону фәтһ етмиш монголлар мүсәлманлашачаг вә мәдәниләшәчәкләр. Һәм дә демәк олар тамамилә чинлиләшмиш олан јени император Губләгаан бир нечә иранлыны дөвләт ишинә көтүрдү. О замандан бәри Чиндә мүсәлманларын ишләтдикләри Чин дили фарс дили илә гарышды. Бир дә ки, Һиндистанда вә Орта Асијада түрк сүлаләләринин һөкмранлығы заманы рәсми вә јухары даирәләрдә фарс дили чоһдан ишләдилирди [биз фарс дилинин Сәлчугиләр арасында пә кими нүфуза малик олдуғуну јухарыда демишик]. Фарс дили өзүнүн бу үстүнлүјүнү түркләр арасында да сахламыш, сонра исә османлылар ону өз ана дили илә әвәз етмишләр.

²² Губләгаан [Хубилај] — 1259—1294-чү илләрдә һөкмранлыг етмиш, Чиндә монголларын Јуан сүлаләсинин әсасыны гојмушдур.

Бу дөвр Иран вә Ермәнистан христианлары үчүн көзәл зәманә иди, чүнки монголларын сијасәти онлара ар-халанырды. Бу сијасәт исә азлыг тәшкил едән милләтләрә һимајә көстәрмәк сијасәти иди; иш бурасындадыр ки, һәмин милләтләр Шәргдә мүсәлманларын сонунчу да-јағына јә'ни Сурија вә Мисир мәмлукларына басгын едилмәсиндә һулакуја көмәк едирдиләр. 1259-чу илдә бир христиан сәркәрдәсинин башчылығы илә монгол гошуну Дәмәшги вә Һәләби ишғал етди. Мүсәлманлары мәһв етмәк үчүн сәлиб әһлинә јалныз монголларла бирләш-мәк лазым иди. Лакин онлар монголларын гүдрәтли ола-чағындан ейтијат едирдиләр, буна көрә дә гәтијјәтсизлик көстәрдиләр вә Мисир султанына мәғлубијјәтдән сонра баш галдырмаг үчүн вахт бердиләр. О бири илдә Мисир султаны өз дүшәркәләриндән хејли узаглашмыш олан монголлары мәғлуб етди вә онлары Фәрат чајынын о-тајына атды. Вахты илә әрәбләр Пуатје јахынлығында нечә гәти мәғлубијјәтә уғрамышдыларса, бу дәфә монгол-лар да о чүр мәғлуб олдулар. Монгол гәсбкарлығына сон гојулду. Русијанын чәнубунда вә Түркүстанда монгол ханлыгларынын исламлашдырылмасы мүсәлманларын бу мүвәффәгијјәтинин билаваситә нәтичәси олду.

О вахт монгол империјасы сабитләширди. Һәр чүр сәјаһәтчиләр, Италија вә әрәб тачирләри вә христиан мүбәллиғләри сәрбәстчә кәлиб бу империјаны кәзирди-ләр (Марко Полону, Монтекорвини²³, Порденону ха-тырлатмаг кифәјәтдир). Ән мүхтәлиф динләр бурада өзләринин бир чох очагларыны јарадырды. Асијада «Ро-мадакы динчлик дөврүнә»²⁴ бәнзәр бир динчлик дөв-рү мөвчуд иди.

Исламын мүгавимәти

Мүсәлман әләминдә бә'зи мүгавимәт очаглары һәлә саламат галмышды.

²³ Марко Поло (1254—1323) — италија сәјјаһыдыр, 17 ил Чин-дә јашамыш, монгол ханы Губләгаанын (Хубилајын) јанында хид-мәт етмишдир; сәјаһәтнама јазмышдыр. Монтекорвин (1246—1328) — катәлик мүбәллиғи вә франсискандыр, Чиндә христианлығы јайма-ла мәшғул олмушдур.

²⁴ «Ромадакы динчлик дөврү» — Рома императору Августун һөкмранлығы дөврү демәкдир.

Бир тәрәфдән Мисир мәмлукларынын эн көркәмли султаны олан Бәјбарс монголлары кери отуртмагла кифа-јәтләнмирди. О, ермәни чарларынын, сәлиб әһлинин вә Су-ријадакы исмаилиләрин нүфузуну гырды, эн башлычасы исә Аббаси сүлаләсиннн үзвләриндән олуб монголларын әлиндән гачмыш бир нәфәри өз ганады алтына чәкди. Бәјбарс фәрасәт көстәриб бу гачгыны хәлифә е'лан етди. Беләликлә о, хилафәтин һимајәдары кими өз һакимийјәти-нин гануни олдуғуну диндар сүнниләрин нәзәриндә әсас-ландырды.

Дикәр тәрәфдән Анадолуда (бура да сүнниләрин сы-ғыначағы иди) монголларын өзләрнә табе етдикләри Сәлчугиләр империјасы бир нечә әмирлијә бөлүндү. Бу әмирликләрдән бири монгол жүрүшүндән әввәл гачмыш түрк нәслиндән олан Османлы империјасынын әсасыны гојду. Сәлчугиләрин әсил хәләфләри олан бу османлы-лар да диндар сүнниләрин тәрәфдары олачаг вә XVI әсрдә фәхри хәлифә адынын шан-шөһрәтини гајтарачаг-лар. XIV әсрдә онлар Анадолу јајлаларында өз торпаг-ларыны гојуб сүр'әтлә Мәрмәрә дәнизинә тәрәф жүрүш етдиләр. Онлар өз јеничәриләрини монголларынкы кими мөһкәм олан низам-интизамы сәјәсиндә Гара дәниз са-һилиндән тутмуш Измир көрфәзинәдәк олан торпаглары ишғал етдиләр, сонра боғазлардан кечәрәк ејни илә мон-голлар кими Авропаја тәрәф жүрүш етдиләр.

Нәһајәт, ислам Иран монголларыны өз тә'сири ал-тына алды. Нүлақунун вариси өз атасы кими буддист иди вә христиаңларә рәғбәт бәсләјирди. О, император Михаил Палеологун гызына евләнмишди вә өзүнүн ән јахын гоһуму олан Түркүстан ханы илә вурушурду. Бе-ләликлә, Иранла Тураин вә ејни заманда буддизмлә исламын мүбаризәси јенидән башланды. Ислам гыса бир-нин үчүнчү һөкмдары заманы Ираннын рәсми дини олду. Бу һөкмдарын вариси Мисир мәмлукларына гаршы ит-тифаг бағламағы Авропа кралларына, о чүмләдән Кө-зәл Филиппә дәфәләрлә тәклиф етмишди. Ислам исә Иранда өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәкдә иди; Бағ-дад хилафәти сүгут етдикдән гырх ил сонра ислам бу өлкәдә бирдән-бирә галиб кәлди. Монгол һөкмдарларын-дан аңчаг Чин императору онуи тә'сири алтына дүш-мәди. Исламы гәбул едән Иран монголлары әхз етдик-ләри мэдәнијјәтин тә'сири алтында көзүачыг вә һәссас олмушдулар ки, бу заман да онларын дөвләти дағыл-

мага башлады: мұхтәлиф әжаләтләрдә јерли сүләләләр, монгол вә ја Иран, сүнни вә ја шиә сүләләләри јаранды, онларла бирликдә исә вәтәндаш мұһарибәләри башланды.

Беләликлә, Гәрби Асијанын сијаси бирлији — монголларын арзусу олан бу бирлик XIV әсрин әввәлләриндә алт-үст олду. Бу һәрч-мәрчлик, һәмишә олдуғу кими, чеврилишлә нәтичәләнди: Трансоксианда (Мавәраүннәһрдә) јашајан күбар аиләсиндә доғулмуш, түрк вә сүнни Тејмур ләнк (Тамерлан)²⁵ тәғрибән 1365-чи илдә түркләрлә монголларын вурушдуғлары бу өлкәдә гајдагануку бәрпа етди. Сәмәргәнди өз фәалијјәт мәркәзинә чевирәрәк о, ислам дининин шөһрәти наминә истилалар јолу илә Асијанын бирлијини бәрпа етмәји гәрара алды. Иран мәдәнијјәтини гәбул етдијинә бахмајараг о, монголлара хас олан амансызлығла Иран әмирликләринә гаршы, һабелә Харәзмә вә Әфғаныстана үч дәфә јүрүш етди. Сонра Тејмур өз гошунларыны Русијаја тәрәф дөндәрди ки, бурада да чәкишмәләр вә дахили мұһарибәләр Гыпчаг ханлығыны дидирди. Бундан сонра монгол басғынындан кәнарда галмыш Һиндистанын нөвбәси чатды; һиндли-әфғанлар бирчә вурушмада дармадағын едилдиләр. Тејмур Сәмәргәндә, вахты илә Маһмуд Гәзнәви кими, чохла гәнимәтлә гајытды. Нәһәјәт, Тејмур түркләрин үстүнә һүчум етмәјә мәчбур олду. I Султан Бајәзид Кичик Асијаны өз һөкмранлығы алтына алды, сонра Болгарыстаны ишғал етди вә 1396-чы илдә Европанын онун үстүнә јеритдији сонунчу әһли-сәлиб ордусуну Никопол әтрафында мәһв етди ки, бундан сонра да Европанын мүгәддәрәтына һаким кәсилди. Алты ил сонра Тејмур Ангара әтрафында Бајәзидлә вурушду; бу мәшһур вурушма тарихин кедишнини дәјишдирәрәк Константинополун (индики Истамбулун) түркләр тәрәфиндән зәбт едилмәсини јарым әср ләнкитди. Беләликлә, Тејмур Асијанын һөкмдары олду. Гәрб һөкмдарлары, онлары хилас етдијиндән хәбәрсиз олан Тејмурун јанына елчиләр көндәрдиләр. Јалныз Чин Тејмурун һакимијјәтинә һәлә табә дејилди; бундан бир гәдәр әввәл бурада милли

²⁵ Тејмур (1336—1405) — Орта Асија сәркәрдәсидир, 1370-чи илдән әмир олмашдур; истила јолу илә кениш «империја» јаратмышдыр ки, бу империја да онун өлүмүндән сонра дағылмышдыр.

Мин сүлаләси монголлары девирмишиди. Тејмур Чини дә ишғал етмәјә һазырлашырды, лакин, о, XV әсрин әввәлләриндә өлдү.

Асијанын бирләшдирилмәси үчүн көстәрилән чәһд бир даһа боша чыхды. Мәмлүкләр Суријада вә Мнсирдә һакимијјәт сүрүрдүләр. Һиндистанда Деһли султаһлары (онларын дәдә-бабалары Гуриләрин јанында хидмәт етмәјә башламышдылар вә Гәзнәдән асылы олмајан илк сүлаләнин әсасыны гојмушдулар) бир сыра јерли сүлаләләрин јаранмасына мане ола билмирдиләр. Шәрғи Иранда вә Трансоксианада (Һератда вә Сәмәргәнддә) Тејмурун оғлу вә нәвәси бөјүк һөкмдар, слим вә инчәсәнәт һәмси кими һакимијјәт сүрүрдүләр. Монгол әһнәсинә риәјәт едәрәк онлар јени тичарәт јолларынын тәһлүкәсизлији вә јахшы вәзијјәтдә олмасы гајғысына даһа чох галырдылар; бир мүддәтдән сонра исә һәмнин јоллар мәнв олду. Һәмнин дөврдә Португалијада дәнизчилик инкишаф етмәјә башлады.

Лакин Гәрби Иран вә Месопотамија тејмуриләрин һөкмранлығындан јаха гуртармышдыса да, XV әсрин икинчи јарысында вәтәндаш мүһарибәләри мејданына чеврилди. Ики түркмән гәбиләсинин: Гарагојунлу вә Аггојунлу гәбиләләринин әдавәти Гвелфләри вә Гибеллинләри²⁶ хатырладыр. Вахты илә Рома ислама гаршы мүбаризә апармаг үчүн монголлардан көмәк алмаға чалышдығы кими, инди дә Венесија Анадолу түркләринә гаршы мүбаризәдә түркмәнләрдән көмәк истәјирди.

Јени дөврләр. Асијада үч бөјүк дәвләтин мејдана кәлмәси

Тејмурун өлүмүндән сонра түркләр өзләринә кәлдиләр. II Мәһәммәд 1453-чү илдә Константинополу тутдугдан сонра Бизанс (Византија) империјасыны мәнв етди вә маһар Хунијадинин, еләчә дә албан Искәндәрбәјин мүгавимәтини гырды. Бизанс пајтахтынын сүгуту (бу һадисә вахты илә Бардадын сүгутунун вердији нәтичәләр кими нәтичәләр доғурмушду) түркләрә Бал-

²⁶ Гвелфләр — XII—XV әсләрдә Италијада сijasи бир группиди; әсасән тачирләрдән вә сәнәткарлардан ибарәт олан бу групп алман императорларының тәрәфлары олан Гибеллинләрә гаршы мүбаризә апарырды.

кан жарымадасында ирәлиләмәжә, Екеј дәнизиндәки адалары ишғал етмәжә вә һәтта Италија әразисинә (Отрантоја) кирмәжә имкан верди. Онлар бу торпаглары (Балкан жарымадасыны вә Кичик Асијанын жарысыны) тутдугдан сонра, үстәлик Крымы да фәтһ етдиләр. Екеј дәнизи вә Гара дәниз османлыларын олду.

XVI әсрин әввәлләриндә Османлы империјасы өзүнүн ән жүксәк зирвәсинә чатды. Лакин I Сәлим өзүнү Гәрбдән Шәргә тәрәф чевирмәли идн. Иранда Сәфәвиләр өлкәнин симасыны дәјишдирмиш вә өз гүдрәтини артырып тәһлүкәли рәгиб олмушдулар. Сәфәвиләр, өз мүгәддәслији илә шаһ-шөһрәт газандығы бир заманда Хәзәр дәнизинә јахын вилајәтләрии бириндә вәфат етмиш бир заһидин нәсилләри идиләр. Бу заһид Әләвиләрин једдинчи имамынын нәслиндән иди, јәни өзүнү әслән әрәб һесаб едирди. Онын нәвәси шиәләрә гошулмушду. Сәфәвиләрин жүксәлиши Аббасиләрин вә ја Фатимиләрин жүксәлишини хатырладырды. XV әсрин әввәлләриндә онлар дини чәмијјәт тә'сис етдиләр; һәмин чәмијјәт нәинки Иранда, һәм дә Кичик Асијада тәблиғат апарырды. Сәфәвиләр суфи идиләр вә һәтта һөкмдар олдугдан сонра да авропалылар онлары Иранын «бөјүк суфиләри» адландырырдылар. 1490-чы илдә Исмајылын (бу суфи сонралар Ираны фәтһ едәчәкдир) атасы вә гардашы түркмәнләрлә ворушма заманы һәлак олдулар. Бу ағыр күнләр Исмајылы мөһкәмләндирди; чаван олдуғуна бахмајарағ о, тәрәфдарларыны өз әтрафына топлады вә Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш он ики кичик шаһ арасындакы ихтилафлардан истифадә едәрәк онлары ајры-ајрылығда бир-биринин ардынча дармадағын етди. 1501-чи илдә²⁷ о өзүнү Иран шаһы е'лан етди вә шиәлији дөвләт дининә чевирди. Беләликлә, јени әсрин әввәлләриндә јени империја јаранды ки, бу да Түркия империјасынын рәгиби олду.

Шиәлик тәдричлә Кичик Асијада јајылды, бундан сонра исә күтләви гырғынлар башланды. Сүнни османлыларла шиә сәфәвиләр арасында мүһарибә лабүд олурду. Ганлы Чалдыран күнү (1514-чи ил) фәләк өз һөкмүнү верди: түркләр Иранын сүвари гошунуну топ атәшинә тутуб дармадағын етдиләр. Лакин Сәлим әлдә

²⁷ Исмајыл өзүнү 1502-чи илдә шаһ е'лан етмишдир.

газандыгы үстүнлүктөн демек олар истифадэ етмэди, һалбуки бун һәлледици әһәмијјәти ола биләрди. О, иранлыларын кифәјәт гәдәр зәифләмиш олдугларыны куман едәрәк Мисри²⁸ фәтһ етмәк вә өлүмүндән бир гәдәр әввәл мәмлукларын өз ганады алтына алдыглары сонунчу Аббасиләрин сырф руһани варислијинә саһиб чыхмаг үчүн Мисрә үз гојду. Сәлимин Мисри һәлә зәпт етмәздән әввәл хәлифә адыны гәбул етмәси вә Аббасинин хәлифәликдән онун хејринә рәсмән имтина етмәси, еһтимал ки, хејли сонракы дөврдә²⁹ ујдурулмуш әфсанәдир. Бу әфсанә чидди нәтичәләр вермишдир.

Лакин Түркіјә Ангара әтрафында дармадағын едилдикдән сонра баш галдырдығы кими, Иран да мәглубијјәтдән сонра дирчәлди. Икинчи Сәфәви³⁰ өлкәни јарым әсрдән чох идарә етди вә онун сијаси вә дини бирлијинә наил олду. Бир сәлнамәчинин јаздығына кәрә, онун һакимијјәти, Фатими Мүстәнсир нәзәрә алынмазса, бүтүн ислам тарихиндә ән узун сүрән һакимијјәт олмушдур. О заман өз гүдрәтинин зирвәсинә чатмыш түркләрә гаршы дини вә сијаси мүбаризә каһ бу тәрәфин, каһ да о бири тәрәфин хејринә гуртарырды. Франсыз кралынын мүттәфиғи вә ән көркәмли Османлы султаны олан Сүләјман Вјананы мүһасирәјә алан вахт Австрија елчиси Бусбек јазмышды: «Бизимлә учурум арасында анчаг Иран дурур: онун Түркіјә илә мүһарибәләри бизә нәфәс дәрмәјә имкан верир».

О заман Османлы империјасы Дунајдан тутмуш Нилин кандарларына вә Фәратдан тутмуш Чәбәлүттаригә гәдәр узанырды. Шимали Африкада христианларын (испанларын) габагыны саһилдәки бүтүн әсас шәһәрләри зәпт етмиш дәннз гулдурлары олан түркләр тутурдулар. Анчаг Мәрәкеш Әлмүрабиләрин вә Әлмүвәһһидиләрин һәрәкатыны хатырладан шәрифләрин дини вә милли һәрәкаты сәјәсиндә өз истиглалијјәтини һәлә сахлајырды. Шәрифләрин мүвәффәғијјәтләри Мәриниләрин зәиф-

²⁸ Сәлимин гошуну әввәлчә 1516-чы илдә Суријаны, сонра исә 1517-чи илдә Мисри ишғал етмишдир.

²⁹ Академик В. В. Бартолдун сүбүт етдији кими (1912-чи ил тарихли «Мир ислама» журналы), Сәлимо хәлифә ады верилмәси XVIII әсрин ахырларында јаранмыш әфсанәдир.

³⁰ I Тәһмасиб 1524-чү илдән 1576-чы иләдәк һөкмранлығ етмишдир.

лэмәси вә христианларын басгынлары илә элагәдар иди. Мүсәлман чәмијјәтләри христианлара гаршы мүгәддәс мүһарибәјә чагырырдылар, бу мүһарибәдә рәһбәрлији исә Атласдан кәлән вә әслән әләви имамларындан олан (лап Ирандакы сәфәвиләр кими) Сә'ди шәрифләри өз әлләринә алдылар.

«XVI әсрдә Мәракешин бәрбәр кәндлиләри арасында исламын һәмишәлик гәләбә чалмасы ашағыдакы үч әсас фактла бағлыдыр: ислам мистиклијә мејл едир вә сырф гејри-шүүри морасимә чеврилир; дини чәмијјәтләр бу мистиклијин әһәбәләринин даими нүмајәндәликләрини тәшкил етмишләр; мүгәддәсләрә ситајиш етмәк бәрбәрләрин динини онларын анлајышына вә зөвгүнә ујғунлашдырыр, ислам исә бу ситајишин үзүнә чәкилмиш јүнкүл бир өртүк кими галыр» (Бел).

Түркијәнин сонракы тарихини шәрһ етмәк фәјдәсыздыр. Исламын дини тәкамүлүнү өјрәнәркән бу тарихин анчаг икинчи дәрәчәли әһәмијјәти вардыр. Мә'лумдур ки, Сүләјмандан сонра (о, 1566-чы илдә өлмүшдүр) Түркијә өз һәмләвәрлик гүдрәтини тәдричлә итирмәјә башлады. Ишғал едилмиш өлкәләри мәнимсәмәкдә бачарыгсызлыг кәстәрилмәси, рүшвәтхорлуг, вәзирләрин ејш-ишрәти, һәрәмхана фитнә-фәсадлары, јеничәриләрин (онлар әрәб хилафәтинин архаландығы гошун һиссәләрини хатырладырдылар) гијамлары, көрүнүр, бу зәифлијин әсас сәбәбләри иди; Түркијәнин зәифләмәсиндән Сәфәвиләр фәјдалана билдиләр.

Иранын бөјүк һөкмдарларындан олан Шаһ Аббас узун сүрән һакимијјәти дөврүндә Авропа тәлимагчыларынын көмәји илә ордуну јенидән тәшкил етди вә ејни заманда өзбәкләрә, түркләрә вә португалијалыларга гаршы вурушараг өз сәлтәнәтинин гәрб әјаләтләрини, һабелә шиәләрин мүгәддәс шәһәрләрини (Нәчәфи вә Кәрбаланы) өз әлиנә кечирди. Шаһ Аббас Түркијәдән говулмуш ермәниләрә сығыначаг верәрәк тичарәти хејли кенишләндирмәк үчүн онлардан истифадә етди. Онун һөкмранлығы дөврүндә Иран Авропа илә мөһкәм игтисади вә сијаси әлагә јаратды. XVII әсрин илк илләриндә Иран да ән јүксәк зирвәјә галхды. Сонракы әсрдә, һәм Түркијә, һәм дә Әфганыстан сүнниләри Ирана ејни заманда басгын етдикдә, Иран маһир авантүрачы Надир шаһын сәјәсиндә хилас олду. Әввәлчә Надир шаһ шиәлији дөрд дини мезһәблә бирләшдирмәк

фикринэ дүшмүшдү, сонра исэ Иранда сүннилији бәрпа етди вэ һэтта јени дин јаратмағы (өтәри дә олса) гаршысына мәгсэд гојду. Бир мүддәт сонра, XIX әсрдә Иранда, көрәчәјимиз кими, исламдан нәш'әт етмиш јени дин, бабиләр дини јараныр.

Нәһажәт, үчүнчү империја Гәрби Асијада јаранды. Исмајыл Иранда Сәфәвиләрин гүдрәтинин тәмәлини гојурдуса, Бабур адлы башга бир һөкмдар (о, ата тәрәфдән Тејмурун, ана тәрәфдән исә Чинкиз ханын нәслиндән иди) Һиндистаны сијаси вэ дини чәһәтдән бирләшдирмәјә башлајырды. Бабур Фәрганәдә өз атасынын вәрисин олмушду; лакин о, Орта Асијада гала билмәзди. О, Һиндугушу ашараг Кабилн ишғал етди вэ орадан Һиндистаны зәбт етмәк фикринә дүшдү. О да Әфганыстандан Һиндистана енмиш гәзнәвиләр вэ гуриләр кими һәрәкәт едирди. Бабур өз вәләһедичи «Хатирәләриндә»³¹ (бунлары чәсарәтлә Сезарын «Мәктублары» илә бир кездә тутмаг олар) гәһрәманлыг мүбаризәси илә зәнкин олан өз һәјатындан бәһс етмишдир. Бу бөјүк инсан һәлә әлли јашына чатмамыш өлмүшдүр (1530-чу илдә). Онун јаратмыш олдуғу Бөјүк Моғоллар империјасы там бир әср әрзиндә күнәш кими шәфәг сачды. Лакин XVII әсрин ахырларындан империјанын тәнәззүлү башланды. Сонракы әсрдә империја әфганларла маратһалар, франсызларла инкилисләр арасында рәгабәт мејданына чеврилди. Бир-бири илә рәгабәт едән гүввәләрин бу мүбаризәси онунла нәтичәләнди ки, империјанын анчаг ады галды вэ о, Инкилтәрәнин гәјјумлуғу алтына дүшдү. 1857-чи илдә, Аббасиләр хилафәтинин сүгутундан беш јүз дохсан доғгуз ил сонра монгол мәншәли сонунчу һөкмдар өз өмрүнү сүркүндә баша вурду.

Инди биз монголларын (Шәргдән кәлән туранлыларын) вэ түркләрин (Гәрбдән кәлән туранлыларын) Асија тарихиндә биринчи дәрәчәли рол ојнадыгларыны көрүрүк. Илк дөврдә монголлар гејри-дини формада Асијанын сијаси вэ игтисади бирлијини јаратмаға чалышырдылар ки, бу чүр дөвләт дә хәлифәләрин дөвләтини мәнтиги олараг мәнһв едирди. Сонракы дөврдә,

³¹ «Бабурнамә»нин — «Бабурун мәктублары»нын русча тәрчүмәси вардыр (Дашкәнд, 1958).

монголлар Узаг Шэргә тәрәф үз гојдугда түркләр онлары Јахын Шэргдә эвез етдиләр вә ислам динин дајағы олдулар. Иран исә онларын арасында јерләширди. Халглар Ирандан кечиб кедир, иргләр гајнајыб гарышырдылар, Иран исә Гинд-Авропа дүһасынын сарсылмазлыгынын сүбуту кими јериндә галырды.

Демәли, бу үч бөјүк дәвләтин сајәсиндә ислам Асијада һәмишәлик бәргәрар олду. Лакин буну унутмаг олмаз ки, ислам мүхтәлиф өлкәләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә динч јолла мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр. Биз исламын тачирләр вә сәјјаһлар васитәси илә Мадагаскара, Индонезијаја вә Чинә нечә јол тапдыгындан јухарыда бәһс етмишик. Ислам дини Суматрадан вә Малајја адаларындан Јаваја (XVI эср), сонра Борнеоја вә сонракы эсрдә Селебесә јајылды. Чиндә мүсәлманларын сајча аз (чәми алты милјон)³² олмасына бахмајараг, онларын нүфузу артырды, чүнки онлар мүһүм мәркәзләрдә, хүсусән һәмишә Чинин мүгәддәрәтында мүәјјән рол ојнамыш Түркүстанда јерләшмишләр. Гинди-Чинә исламы XI эсрдә эрәб дәнизчиләри јеритмишдиләр, сонра исә ислам дини чанлар өлкәсиндә (XIV—XV эсрләр) вә Камбочада (XVI эср) јајылды. Африкаја кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, орада ислам динн ләнк јајылырды. Ислам дини Ефиопијаја XII эсрдә јајылмаға башламышды вә о замандан бәри онун нүфузу даим давам едирди. Гәрби Суданда бәрбәрләр исламы бу өлкәнин гәрб һиссәсиндә јајдылар. Бу, Гана империјасынын харабалыглары үзәриндә бир чох дәвләтләрин јаранмасына сәбәб олду. Јени империја, Мандингләр империјасы анчаг XIV эсрдә өз һекемонлугуну бәргәрар етди. XVI эсрдә Тәкрурун бүтпәрәст пелләр тәрәфиндән ишгал едилмәси исламын јајылмасына дајандырды вә бу дин анчаг XVIII эсрдә јенидән јајылмаға башланды. Мәркәзи Судана ислам XVI эсрдән башлајараг јајылды. Шэргн Суданда XVI эсрәдәк бу дини анчаг нүбијалылар таныјырдылар вә ислам дини орада јалныз XVI эсрдә кениш јајылды. Нәһәјәт, гејд етмәк лазымдыр ки, Эрәбистанын өзүндә дә бә'зи тајфалар (мәсәлән әһли-мүрра) анчаг лап бу јахынларда исламы гәбул етмишләр.

³² Инди Чиндә 10 милјон мүсәлман вардыр.

Сон дини жениликләр

Әкбәр. Һиндистанда Бабурун јаратдығы сүлаләнин үчүнчү нүмајәндәси император Әкбәр (XVI әсрин икинчи јарысы) даһи бир инсан иди. Онун фәлсәфи вә дини фикирләринин дәринлији, онун маһир сәркәрдәлик вә һөкмдарлыг сифәтләрини көлкәдә гојурду. Әкбәр, Марк Аврели³³ кими мүдрик падшаһ иди. Онун хасијјәтинин әсас чәһәти бундан ибарәт иди ки, о башга динләри өјрәнир вә онлара мане олмурду. Сүннилик руһунда тәрбијә олуңмуш Әкбәр башга мәзһәбләрлә асанлыгла гарышан шиәлијә үстүнлүк верди, бу исә ону өз табелијиндә олан дөвләтләрдә әрәб дилини фарс дини илә әвәз етмәјә кәтирнб чыхарды. Сонра о, тамамилә тәбии олагаг шиәликдән ән дәрин суфилијә кечди вә гаты суфи олду. Өз мүгәддәс суфилијинин тәсири алтында о, шәраб ичмәјә вә донуз этн јемәјә ичазә верди, һабелә чәһәннәм эзабларынын әбәди олдуғуну инкар етмәјә башлады; онун фикринчә, күнаһа батмыш шәхс башга чилдләрә дүшмәк јолу илә өз күнаһыны јуја биләр; Әкбәр бу етигады брәһмәнизмдән әхз етмишди (Әкбәрин достлуг әлагәси сахладығы һинд сирһләри тәригәти о заман руһун башга бәдәнә кечмәсинә етигад едирди, — бах: EI; art. «Sinh»). Бу һәлә бир јана галсын, вахты илә зорла мүсәлман едилмиш һиндулар 1593-чү илдә јенә дә әввәлки динләринә гајытмаға ичазә алдылар. Сијаси мүлаһизәләрә көрәми, јохса шәхси әгидәсинә көрә Әкбәр бүтүн динләрдә анчаг илаһи һисси гијмәтләндирирди вә дини мәзһәбләрдә вә мәрәсимләрдә олан зиддијјәтләрә һеч бир әһәмијјәт вермирди. О, брәһмәнизмә, буддизмә вә христианлыға ејни рәғбәт һисси илә јанашыр вә бүтүн бу динләрин нүмајәндәләрини топлајыб диспутлар кечирирди. Бир сөзлә, о, дини синкретизм һаггында дүшүнүрдү. Нәһајәт, о, мүгәддәс сајылан һәр шеји инкар едәрәк бир нөв деизми сечди, көјдәки күнәши вә јердәки оду көзлә көрүнән рәмз (Гәдим Иранда зәрдуштиләрин тәблиғ етдикләри динин рәмзи) кими әсас көтүрдү. Лакин Әкбәр деизминин ардычыллары сајча чох аз идиләр. Бу, Һиндистанда ислам дининә күчлү зәрбә ендирмәкдә она мане олмады.

³³ Марк Аврели — Рома императорудур (161—180), 121-чи илдә доғулмушдур; көркәмли философ-стойк олмушдур.

Экбәрин оғлу вә вариси дәрһал сүннилијә гајытды. Лакин диндар мүсәлманлар анчаг јүз ил сонра, Оурәнкзибин³⁴ һөкмранлығы заманы һәгиги мә'нада чыхыш етдиләр ки, бу да чох пис сијаси нәтичәләр верди; Оурәнкзибин бөјүк оғлу Дара Шикүһ Экбәр кими суфилијә мејл едиб мүхтәлиф дини тә'лимләри барышдырмаға чалышырды. Диндар мүсәлманларын бу чыхышына бахмајараг Экбәрин синкретизми ислам тарихиндә ән'әнәни позан ән күчлү амил олду.

Һиндистанда синкретизм өзүнә јахшы зәмин тапды. «Һиндистан мүхтәлиф дини феноменләрин гарышыг шәкилдә инкишаф етдији бир өлкәдир ки, бу да тәдгигатчыдан өтрү динләри мугајисәли сурәтдә өјрәнмәк үчүн бир нөв мәктәбдир; бу, һәгигәтдә дә белә иди» (Голдсиджер). Бир-биринә зидд е'тигадларын бу гарышыглығы Пәнчабда јаранмыш әһмәдиләр (Әһмәдијјә) тә'лиминдә тәзаһүр етмишдир; әһмәдиләр Авропада вә Асијада башлыча олараг инкилис дилиндә фәал тәблиғат апарырдылар. Бу тәригәтин башчысы Гулам Әһмәд (1908-чи илдә вәфат етмишдир) 1880-чи илдә јаздығы китабда тә'лимин әсасларыны шәрһ етмишдир. Исанын өлүмү мәсәләси Гуранда анлашылмаз галыр. Исанын чармыха чәкнлмәси Гуранын бир јериндә инкар едилир 4,156: «...онлар ону өлдүрмәдиләр вә ону чармыха чәкмәдиләр, ошлары анчаг гара басырды». (Гуранын башга бир јериндә исә бу е'дам санки тәсдиг олунур 3,48: «Аллаһ деди: «Иса! Мән сәни өлүмә мәнкум едәрәм, сәни галдырыб өз јаныма чәкәрәм вә сәни динсизләрин әлиндән хилас едәрәм...»). Гулам Әһмәд бу анлашылмазлыгдан истифадә едәрәк демишдир ки, Исанын өлүмү анчаг заһири һадисәдир, о, гәбирдән чыхмыш, инчили тәблиғ етмәк үчүн Һиндистана кетмиш вә орада өлмүшдүр. Иса куја Сринагарда басдырылмышдыр. Сүнниләрин бир фитвасына көрә, бу ујдурма тәбии олараг писләнилir. Синкретизмә мејл кәстәрилмәси әһмәдиләрә хас олан мейдизм консепсијасында да тәзаһүр етмишдир. Диндар мүсәлманлар хиласкары вә мейдини ајры-ајрылыгда мөвчуд олан ики шәхс һесаб едикләри һалда, Гулам Әһмәд онлары бир вүчудда бирләшдирди вә өзүнү бу вүчудун төчәссүмү е'лан етди. Онун тә'лиминә көрә мейдинин ролу сөзсүз динч бир рол олачагдыр

³⁴ Оурәнкзиб — император (1659—1707).

вә чаһады мүһарибә кими дежил, анчаг дин тәблиғаты кими баша дүшмәк лазымдыр. Бүтүн бунлардан мәгсәд мүсәлманлары, һиндулары вә христианлары ејни бир диндә бирләшдирмәк иди.

Вәһһабилик. XVIII әсрдә Әрәбистанда вәһһабиләр һәрәкаты јаранды. Бу һәрәкат Әкбәрин мәгсәдләринә дабан-дабана зидд олан мәнәфеләрдән ирәли кәлмишди. Вәһһабиләр әввәлки мө'минлијә гајытмағ истәјирдиләр. Гејд етдијимиз кими, вәһһабиләр Әлмүвәһһидиләрин тәкаллаһлығындан даһа ирәли кетмишдиләр. Доғрудан да, онлар анчаг Гуранын мәтнинә вә сүннәјә әсаслана-рағ, һеч бир тәфсирә вә изаһата јол вермир вә мө'минләрин чохдан әмәл етдикләри бир чох адәтләрдә: пејғәмбәрләрә, мүгәддәсләрә вә мөзарлара ситајиш едил-мәсиндә чохаллаһлығ [ширк] көрүрдүләр. Вәһһабилә-рин фикринчә, аллаһ пејғәмбәрләрә вә мүгәддәсләрә ју-харыдан кизли гүввә әта етмәсә, онлар өз тәбиәтинә көрә бу гүввәни дәрк етмәк игтидарында олмазлар. Он-лары һимајечи һесаб етмәк һәр һансы башга гүввәни аллаһын гүдрәтиндән үстүн тутмағ демәк олар (анчаг гијамәт күнү Мәһәммәд пејғәмбәр һимајечилик етмәк үчүн аллаһдан ихтијар алачағдыр. Вәһһабиләр төрәнмә бир шејә ситајиш етмәјә, мәсәлән, һәтта пејғәмбәрин дә гәбринә сәчдә етмәјә, ја да бу гәбрин башына еһтирам-ла доланмаға вә ја мүгәддәс сајылан дашы өпмәјә јол вермирдиләр. Онлар мөвһуматы (уғурлу вә уғурсуз күн-ләрә е'тигады, әламәтләри, фалчылығы) писләјир, пеј-ғәмбәр адына вә онун аилә үзвләринин адына анд ичмә-јә ичазә вермирдиләр. Нәһәјәт, ади һәјәтда тамамнлә харичи-ибадиләр кими, онлар да шәрабы, түтүнү, чал-ғыны, рәгси вә ојунлары гадаған едирдиләр.

Вәһһабилик һәрәкатынын ады онун банниси Ибн Әбдүлвәһһабын (1787-чи илдә вәфат етмишдир) адын-дан көтүрүлмүшдүр; бу һәрәкат харичиликдән дејил (буну исә күман етмәк оларды), һәр һалда нәзәри чәһәтдән, әввәлки сүннәнн бәрпа етмәјә әбәс јерә ча-лышан һәибәли мәнәбиндән нәш'әт етмишдир. XIV әсрин әввәлләриндә мәшһур илаһијјатчы Ибн Тејмијјә һәнбәл-изми чанландырды; Ибн Тејмијјәнин дүшмәнләри онуила мөһкәм мүбаһисә едирдиләр; о, зинданда өлмүшдүр. XVIII әсрдә Ибн Әбдүлвәһһаб онун тә'лиминн гәбул етди вә бу тә'лимн вәһһабилик үчүн әсас көтүрдү; вәһ-һабнилијин маһијјәти нсә сүр'әтлә артан мүгәддәсләрә

пәрәстиш едилмәсинә гәти е'тираздан ибарәт иди. Тәҗрибән 1740-чы илдә Ибн Әбдүлвәһһаб вә Ибн Сәүд вәһһабилји бирликдә тәблиғ етмәк үчүн бирләшдиләр; онлардан бири дини һакимийјәти, дикәри исә дүнјәви һакимийјәти элинә алды. Онлар Нәчддә дәвләт јаратдылар ки, бу дәвләтин дә мүвәффәғийјәтләри Портаны нараһат етди. 1801-чи илдә онлар шиеләрин мүгәддәс јерләрини талан етдиләр. 1806-чы илдә исә гәрмәтиләр кими һәрәкәт едәрәк Мәккәни әлә кечирдиләр, мәсчид вә минбәрләрн дағытдылар вә јалныз Кә'бәјә тохунмадылар. Сонра онлар Мәдинәни алып пејғәмбәрин гәбрини мурдәрладылар. Бундан сонра онлар Суријаја вә Месопотамијаја басгын етмәјә башладылар ки, бу басгынлар да зәвварларын кедиш-кәлишини дајандырды. Мәһз о заман, 1811-чи илдә, бундан бир гәдәр әввәл Мисир мәмлүкләрини (Бонапартын дүшмәнләрини) гырыб чатмыш олан Мәһәммәд Әли вәһһабиләрин гаршысыны алмаг һаггында Портадан әмр алды. Мәһәммәд Әли буна анчаг 1818-чи илдә нанл олду, амма онун зәһмәти һәдәр кетди: чох кечмәди ки, вәһһабиләрин дәвләти бәрпа олуңду. Елә о заманларда брәһмән чохаллаһлығынын тә'сири алтында бүтпәрәстлик галыгларынын вә мүгәддәсләрә ситајини чохдан һөкм сүрдүјү һиндистанда Әһмәд³⁵ буна бәнзәр тә'лим тәблиғ етмәјә башлады. Јашадығымыз дөврдә вәһһабилек һәм дини чәһәтдән, һәм дә сијаси чәһәтдән Әрәбистанын хејли һиссәсиндә үстүн кәлмишдир. Бу тә'лим, хүсусән султан Ибн Сәүд мүвәггәти һичаз шәрифләри сүлаләсини девирдикдән сонра Әрәбистанла һәмсәрһәд олан өлкәләрә — Месопотамијаја вә Сомалијә дә сирајәт етмишдир.

Бабилек вә бәһаилек. Халис әрәб тә'лими олан вәһһабилек исламы өз әввәлки шәклинә гәјтармағы өзүнә бир мөгсәд кәтүрүрдүсә, халис Иран тә'лимләри олан бабилек вә ондан төрәнән бәһаилек исламы даһа да инкишаф етдирмәји гаршыја бир вәзифә кими гојмушду. Вәһһабилек Әрәбистан һүдудларындан кәнара чыхмады. Әслиндә јени дин олан бәһаилек исә чох сүр'әтлә Асијадан Америкаја јајылды.

Бабилек јаранан кими, Иран һөкүмәти бу тә'лимин маһийјәтини чох кәзәл баша дүшүрдү вә ону һәр чүр

³⁵ Сејид Әһмәд (1786—1831) — кнјаз Индоруп гошунунда әскәр олмушдур, XIX әсрин әввәлләриндә өзүнү мейди е'лан етмишдир.

үсулларла мәһв етмәјә чалышырды. Илк чағларда бабилик бир гәдәр лүтеранлыға бәнзәјирди. Бабилик рәсми дин адәтләринә гаршы бир нөв пуритан үсјаны иди. Әбәс дејилди ки, Иран руһаниләри, моллалар өзләрни бабиләрдән горујур вә онлары кафир адландырырдылар.

Мә'лумдур ки, меһди идејасынын («кизли нмамын» гајытмасыны көзләмәк) шнәлик үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бабилијни баниси Мирзә Әли Мәһәммәд (1819-чу илдә Ширазда анадан олмушдур) мәһз бу идејаны әсас көтүрмүшдүр. О, Кәрбәләја, шиәләрин мүгәддәс сајдығлары јерә зијарәтә кедәркән тәсадүфән шејхи шиә тәригәтинин бир үзвү илә таныш олмушдур; шејхиләр «кизли имама» хүсусилә еһтирам бәсләјир вә өзләрини әхбариләрә (мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарларына) зидд гојурдулар. Мирзә Әли Мәһәммәд Ширази гајытдыгдан сонра шејхилијин тә'сири алтында рәсми руһаниләрә өјүднәсиһәт вермәјә вә онлары ифша етмәјә башлады. Һәмин тә'лимин тә'сири алтында о, 1844-чу илдә (һичри 1260-чы илдә, он икинчи нмамын изсиз-сорағсыз јоха чыхмасындан дүз мин ил сонра) өзүнү Баб (илаһи һәгигәтләри өјрәнмәјә јени јол ачан («гаһы») адландырды. Бу, тәзә ад дејилди: исмаилиләр, друзлар вә нүсәјриләр өзләринин бә'зи али руһани нүмајәндәләринә бу чүр ад верирдиләр. Баб өз тәблиғләринә өз әсәрләрини, хүсусән Гуранын мәчази тәфсирини гатды (бу, исмаилиләри хатырладыр)³⁶. О, руһаниләрин тәәсүбкешлијиндән зинһара кәлән, азадлыг вә бәрабәрлик арзулајараг меһдинин кәлмәсини көзләјән адамларын һамысыны тезликлә өз әтрафында топлады, Һәрәкат о гәдәр кенишләнди ки, Бабы зиндана салдылар. Бу әһвалатдан бир гәдәр әввәл Баб ону өз тә'лиминдән әл чәкмәјә разы салмаг мәгсәди илә хүсуси олараг Ширази кәлмиш теһран руһаниләринин көркәмли нүмајәндәләриндән бирини өз тәрәфинә чәкмишди. Онун тәрәфдарлары фәал тәблиғат апарырдылар. Онларын арасында Зәринтач адлы бир гадын да варды. Гүррәтүлеји («Көзләри охшајан») адландырылан бу гадын көзәл олдуғу гәдәр дә ағыллы иди; о, Иранда гадын һәрәкатынын мүждәчиси сајылыр. Бабиләрин бу тәблиғаты һөкумәти чох чидди тәдбирләр көрмәјә вадар етди. О заман ба-

³⁶ Баб «Бәјан» адлы китаб јазмышдыр вә онун фикринчә, бу әсәр көһнәлмиш Гураны әвәз етмәли иди.

билэр ичэрисиндэ илк шәһиндләр олду; Мазандаранда бабиләрин галаларда гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрдикләри һаггында Гобинонун³⁷ вердији мәлуматы охумаг олар. Беләликлә, бабиләрин әввәлчә дини характердә олан фәалијјәти сијаси фәалијјәт чеврилирди. Кеткәдә олан фәалијјәти һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн онун башчысыны арадан көтүрмәк лазым иди. Бабы күлләләмәк һаггында һөкм чағырылды. Биринчи дәфә атәш ачылдыгда (күлләләјәнләр дәстәсинә христиан әскәрләр тәјин едилмишди) Бабын асылдығы кәндирләр гырылды. Баб өзүнү итирмәсәјди вә е'дама тамаша едән чамаат арасына гачыб кизләнсәјди, ким билир, даһа нәләр оларды. Амма ағлыны итирән Баб әскәрләрә тәрәф гачды вә гылынч зәрбәси илә өлдүрүлдү (1850).

Онун өлүмү бабиләри руһдан салмады, әксинә, онлары даһа да руһландырды. 1852-чи илдә үч нәфәр баби шаһа суи-гәсд едиб ону анчаг јаралаја билди. Бу һадисәдән сонра дәһшәтли чәза тәдбирләри көрүлмәјә башланды ки, бу барәдә дә Гобинонун вә Николјанын³⁸ әсәрләриндән әтрафлы мә'лумат топламаг олар. Башгалары илә бирликдә бәдбәхт Гүррәтүлејни дә боғуб тонгалда јандырдылар.

Бәс Баб нә кими тәһлүкәли јениликләр кәтирди? Онун тәлими һәгигәтән дини вә ичтимаи ингилаба сәбәб олду. Мәһәммәдин Гураныны о өзүнүн јаратдығы гуранла әвәз едирди вә онун дедијинә көрә, бу гуран она куја вәһјлә верилмишдир. Ән'әнәви Гуранда дини паклыға бөјүк әһәмијјәт верилдији һалда, Баб белә һесаб едирди ки, хәлг едилмиш һәр шеј пакдыр вә паклыг башлыча олараг пәһризә әсасланыр. Бабын ичтимаи ислаһатларына кәлдикдә, гејд едилмәлидир ки, бошанманын демәк олар тамамилә ләғв едилмәси, гадына вә гадын һүгүгларына даһа чох һөрмәт едилмәси онун ән мүһүм ислаһатларындандыр. Дини гауунун һәрфинә дејил, руһуна әмәл етмәклә јашамаг лазымдыр ки, бу мүддәа да христианлығын јәһуди дининә мүнәсибәтини хатырладыр. Лакин бу чох ағыллы идејалары Баб, вахты илә

³⁷ Гобино, Жзеф Артур (1816—1882)—мүртәче франсыз сосиологудур, елмә эндд олан ирг нәзәријјәсиниң јарадычыларындан биридир; онун китаблары арасында Орта Асијада вә Иранда диниләрин тарихинә даир әсәрләр бардыр.

³⁸ Николја А. Л.—бабизми өјрәнон франсыз тәдгигатчысыдыр: «Бәјаны» франсызчаја тәрчүмә етмишдир.

исмаилләрнн вә һүруфиләрнн³⁹ етдикләри кими, рәгәм гурашдырмалары илә бирләшдирир: аллаһ дүнјаны једди атрибут васитәси илә јаратмышдыр; 19 рәгәмини мүгәддәс һесаб етмәк лазымдыр, чүнки бу рәгәм «вахид»— «тәк» (аллаһ) сөзүнү әмәлә кәтирән һәрфләрнн сәј мә'насыны кәстәрир.

Бабын өлүмүндән сонра тәригәтә онун шәкирдләрннән бири, өзүнү Сүбһ-и Әзәл («Әбәди сәһәр») адландыран Мирзә Јәһја башчылыг етди. О өз тәрәфдарлары илә бирликдә Бағдадда кизләнди. Лакин Түркияә һөкүмәти ону әввәлчә Истамбула, сонра исә Әдирнәјә көчүрдү. Елә бу заман, 1863-чү илдә тәфригә баш верди: Сүбһ-и Әзәлин өкәј гардашы, өзүнү Бәһаулла [«Илаһи нур») адландыран Мирзә Һүсәјн е'лан етди ки, о, башга шәклә чеврилмәк (бу, исмаили тә'лиминдәки чеврилмәни хатырладыр) јолу илә елә бир вүчуд олмушдур ки, онун кәләчәјини Баб габагчадан хәбәр верибмиш, јә'ни о, бир нөв «тәсәлливеричи» олмушдур.

Сүбһ-и Әзәлин (1912-чи илдә вәфат етмишдир) тәрәфдарлары олан вә баби тә'лиминә саднғ галан эзәлиләр кетдикчә азалыб јох олдулар. Бәһаулланын тәрәфдарларыны тәшкил едән бәһаиләр исә һәм Иранда, һәм дә харичдә өз фәал тәблиғатыны давам етдирдиләр. Бәс бу ики тәригәти бир-бириндән ајыран фәрг нәдән ибарәтдир?

Шиәлијә инсбәтән бабилик дини барышдырычылыг сәһәсиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым иди, лакин о, халис мүсәлман, хүсусән Иран тәригәти олараг галырды. Бәһаулла исә үмумдүңја мигјасында дин јаратмағ нијјәтиндә иди вә онун бејнәлхалғ дилә чан атмасы да бурадан нрәли кәлирди.

О, әввәлки динләри мәһв етмәјиб онлары идеал бир тә'лимдә бирләшдирмәји тәклиф едирди. Әслиндә бүтүн динләр јахшыдыр, амма елә етмәк лазымдыр ки, динләр лүзумсуз еһкамлардан вә ајинләрдән хилас олсун, бу јолла, онлары барышдырмағ мүмкүндүр. Пејғәмбәрләр бир-бирини инкар етмирләр (ислам дининдә олдуғу кими), чүнки онларын һамысы ејни принципләри е'лан едир вә онлар инсанларла али руһ арасында бир нөв васитәчидирләр; али руһ исә анчағ өз атрибутлары илә дәрк

³⁹ Һүруфиләр—XIV әсрдә јаранмыш шиә тәригәтидир; бу тәригәтин тә'лимини бәкдаши дәрвишләр гәбул етмишләр.

едилир. Башлыча чәһәт будур ки, инсанлар аллаһы севсинләр, чүнки мәһәббәт тәрәгги үчүн шәртдир вә дунянын ганунудур.

Бәһаиләр тә'лиминин заһири чәһәтинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, онларын аҗрыча аҗинләри јохдур, чүнки, онларын фикринчә, дин мәрасимләрдә дејил, инсанын бүтүн һәрәкәтләриндә тәзаһүр олмалыдыр. Онлар мүгәддәсләр тәбәгәсинин олдугуну әсла гәбул етмирдиләр. Чәмијјәтдә бүтүн инсанлар, һәм кишиләр, һәм дә гадынлар бәрабәр һүгүглу олмалыдырлар; мүһарибә арадан галдырылмаһы, һәр чүр мүбаһисә исә мүнсифлик јолу илә низама салынмалыдыр.

Бир сөzlә бу, диндән даһа чох нәсиһәт демәк иди, амма мистиклијә мејл едән нәсиһәт иди. Бәһаулланын оғлу вә вариси Аббас әфәнди өз тәригәтинә рәһбәрлик едәркән гәрб идејаларыны вә рационалист идејалары даһа артыг дәрәчә әсас тутурду.

Мүасирлик. Әлбәттә, ислам башлыча олараг Франса ингилабындан сонра һәммин идејаларын тә'сиринә мә'руз галмышдыр вә бу идејалар әсас е'тибары илә Франсадан кәлирди.

Бу мүасирлик мејлләринин сијаси чәһәтиндән әтрафлы бәһс етмәјә еһтијач јохдур. Хејли инкишаф етмиш мәтбуат васитәси илә ширникләндирилән бу мејлләр әсасән милләтчилик формасына чеврилмишдир ки, милләтчилик дә тарихән көк салмышды вә Османлы хилафәти Ангара мәчлис тәрәфиндән ләғв олундугдан вә өзүнү хәлифә е'лан етмиш Мәккә шәрифинин сүгутундан (1924-чү илдә) сонра хүсусилә парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишди. Јашадығымыз күнләрдә белә һесаб етмәк олар ки, хилафәт мәсәләси анчаг тарихи мараг ојадыр.

Мүасирлик тәрәфдарлары дин саһәсиндә ичтиһадын (дин-шәриәт мәсәләләрини сәрбәст нәзәрдән кечириб мүзакирә етмәк һүгүгу) бәрпасына чалышырдылар.

Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси Әһмәдхан Баһадур (1898-чи илдә вәфат етмишдир) Гуранын јени мө'тәзили, јә'ни ачыг-ашкар рационалист шәриһини тәртиб етмишдир. Оун шакирдләри белә һесаб едирләр ки, мүсәлман дини һәр васитә илә мүасир дөврүн тәләбләринә ујғушлашмалыдыр.

Мисирдә Мәһәммәд Абдо ⁴⁰ (1905-чи илдә вәфат ет-

⁴⁰ Мәһәммәд Абдо (1849—1905)—исламын буржуа ислаһатчысыдыр, Мисир мүфтисидир; Әләһнарда мүәллим олмушдур.

мишдир) ингилабчы Чәмаләддин Әләфгани⁴¹ (1897-чи илдә вәфат етмишдир) илә бирләшмиш вә онлар бирликдә «Сәлафијјә» (мө'мин тәрәггипәрвәрләрин) партијасыны јаратмышлар. Абдо Авропанын (о бурада бир нечә ил јашамышдыр) тә'сири алтындан чыхмышдыр. О, Гурана вә сүннәјә әсасланараг тәглиди рәдд едир, дөрд мәзнәбини вә тәригәтин бирләшдирилмәсинә тәрәфдар чыхырды. Абдо Гураны елә тәфсир едирди ки, бу китабда мүасир елм анлајышларынын эквивалентләрини тапырды: мәсәлән, бу мүгәддәс китабда һаггында данышылан чинләрә о, микроб кими бахмағы тәклиф едирди вә и. а. Бунунла бәрабәр, бу чүр расионалист үсуллары о, исламын идеја гүдрәтини сүбут үчүн, башга сөзлә десәк, исламын башга динләрдән үстүнлүјүнү сүбут үчүн тәтбиг едирди. Абдо исламы елмлә барышдырмағы гаршысына мәгсәд гојмушдур. Бунунла әлагәдар олараг јада салмаја билмәрик ки, вахты илә Әш'әри ислам динини мө'тәзилликлә барышдырмаға чалышмышды вә Гәзали мө'минлији суфиликлә барышдырмаг арзусуна дүшмүшдү.

Ислам әслиндә елмин әмәли сурәтдә тәтбигиндән даһа имтина етмирди: 1935-чи илин рамазан ајында хүтбә, еләчә дә Гуранын мәтнләри Гаһирәдә радио илә верилмишди; ики ил сонра Мисир мәктәбләриндә репродукторлар гојулмушду ки, һәр сәһәр дә бунлар васитәси илә Гурандан бир нечә ајә верилрди. Ејни заманда һәммин өлкәдә Гуранын мүхтәлиф Авропа дилләринә тәрчүмәсинин лајиһәси рәсмән гәбул едилмишди. О вахта гәдәр диндар мүсәлманлар бу китабын мүгәддәс мәтнини тохунулмаз һесаб едирдиләр. Доғрудур, бу мәтн әввәлләр (Авропа шәрғшүнасларынын етдикләри тәрчүмәләрдән башга) фарс, урду, Малајја вә түрк дилләринә тәрчүмә олунмушду. 1932-чи илин јанвар ајындан Истамбул мәсчидләриндә Гуранын түрк тәрчүмәси охунурду.

Мә'лумдур ки, Камал һөкүмәти әрәб-түрк әлифбасыны латын әлифбасы илә (һәтта Гуранын чап едилмәси үчүн) әвәз етмишдир. Түркијәдә шәриәт һүгугу Исвеч-

⁴¹ Чәмаләддин Әләфгани (1839—1897)—мәшһур сијаси вә ич-тимаи хадимдир, Шәрғ өлкәләринин империалистләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасына гаршы чыхыш едирди, амма бу мүбаризәни ислам бајрағы алтында апарырды.

рәнин мүлки мәчәлләси илә әвәз олуиушду. Нәинки Түркијәдә, һәм дә Иранда вә бә'зи әрәб өлкәләриндә гадынларыи һүгүг бәрабәрлијини һәјата кечирилмәсиндә вә бунуиула әлағәдар олан бүтүн тәдбирләрдә (чадраныи ләгв едилмәси, гадынларыи тәһсил алмасы, идманла мәшғул олмасы, никаһ ганунунун ислаһ едилмәси) дә Гәрбин тә'сири ифадә едилмишдир; бу өлкәләрдә Авропа мүтәфәккирләринии китаблары охунур вә мүзакирә едилир, һабелә онларыи тә'сири ачыг-ашкар өзүнү көстәрир.

Дини тәригәтләри ләгв етмиш вә фәрди дин азадлығы е'лан етмиш Камал Түркијәсиндә дини гајдалар гејри-дини гајдалардан ајрылмышдыр. Әлбәттә, һәр тәрәфдән, хүсусән зијалылар арасында рационализм нәсими әсир. Лакин белә нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз ки, ислам өз һәмләвәрлијиндән әл чәкмишдир. Мәсәләи, һиндистанда һиндуизмин мүгавимәт көстәрмәсинә бахмајараг оған вә гыз мәдрәсәләринии сајы кетдикчә артыр; мүхтәлиф чәмијјәтләр (мәсәләи, бир чох партијалары ислама чевирмиш Әһмәдијјә чәмијјәти) исламы фәал тәблиғ едирләр. Чәнуби Африка Иттифагында (индики Чәнуби Африка Республикасында) исламы јеничә гәбул едәнләрин сајы артыр. Демәли, белә бир иддиа ирәли сүрмәк һәддән артыг чәсарәт тәләб едәрди ки, исламыи әсрарлы дәринликләриндән мистик чағырыш сәси даһа һеч вахт ешидилмәјәчәкдир, чүнки дүнјада әбәди тә'сир вә әкс-тә'сир гануну мөвчуддур.

ТЕРМИНОЛОКИЈА СӨЗЛҮҮ

- адәт (عادة, عادت) — адәт, гајда, үсул
- ајә (آية و آيت) — Гураның һәр бир сурәснндә мә'на чәһәтдән бир-биринә бағланмыш сөзләр; оламәт
- аллаһүәкбәр (الله اكبر) — аллаһ улудур (ән бөјүкдүр)
- ашура (عشورة) — мәһәррәм ајында ишәләрин матәм күнү
- баб (باب) — ганы, дарваза; фәсил
- батил (باطل) — шәриәт гајдаларына жәрә дүзкүн олмајан һәрәкәт, әмәл
- бејтүлмал (بيت المال) — дөвләт (малијжә) хәзинәси
- барәкәт (بركت) — аллаһын не'мәти, еһсаны; барәкәт
- бид'әт (بدعت) — һаким динә эндд олан јенилик, јерес
- бүрдә (بردة) — Мәһәммәдин үст палтар кими кенјиндијв әба, хиргә
- вали (والي) — вилајәт башчысы, рәиси
- вачиб (واجب) — ән зәрури, ән лазымлы иш, әмәл
- вәғф (وقف) — мүсәлман руһаниләринин ихтијарына верилмиш имтијазлы әмлак
- вәзир (وزير) — назир, вәзир
- вәли (ولي) — мүгәддәс сајылан адам, өвлија
- вәһид (وحيد) — тәк, ваһид (алләһ)

вигр	(وتر)	— мачбури олмажан бир кечэ намазынын адыдыр. Вигр намазы үч рикат олдугуна көрө чүт дежил, төкдир
вүзү	(وضوء)	— дәстөмаз алмаг; jә'ни намаз гылмаздан эввөл үзү, эл вә ајаглары јујуб тәмнзләнмәк
гази	(قاضى)	— шәрнәт эсасында һөкм верән дини һаким
гаибә	(غائبه)	— шиһоләрин ахырынчы имамынын гејб олуб јоха чыхмасы
гәдәми-шәриф	(قدم شريف)	— Мәһәммәднин ајағынын низи
гәдәр	(قدر)	— инсанын гисмәти, тәлеји, алын јазысы
гәза	(قضاء)	— оруч тутмаг вә намаз гылмаг иими дини ајинләр вахтында јеринә јеттирилмәјәндә бунларын эвазини башга бир вахта јеринә јетирмәк
гәзв	(غزو)	— ворушма
гәнимәт	(غنيمت)	— дөјүшдә элә кечирилән гәнимәт
гәсидә	(قصيده)	— модһијјә, гәсидә
гәтл	(قتل)	— адам өлдүрмәк
гәнблә	(قبله)	— намаз гылан адамын үзүнү чевирдији Мәккә истигамәти
гијамәт	(قيامه)	— галхма (дини эгидәјә көрә өлүләрин дирилиб галхачаглары күн)
гијар	(غيار)	— зиммиләрин палтары үстүндәки фәргләнмә эләмәти
гијас	(قياس)	— бир иш һаггында мүгајисә јолу илә — фикир јеритмәк
гулат	(غلات)	— гаты диндарлар
гуран (гур'ан)	(قرآن)	— мүсәлманларын мүгәддәс китабы
гүббә	(قبه)	— күнбәз
гүсл	(غسل)	— бүтүн бәдәни јујуб тәмнзләнмәк, пак олмаг
даи	(داعى)	— дин тәблигатчысы, дуа охујан
дарүлислам	(دارالاسلام)	— мүсәлманларын јашадығы әрази
дарүлһәрб	(دارالحرب)	— мүсәлман олмајанларын јашадығы әрази

дарүннэдвэ	(دارالندوة)	ислам дининдэн эввэлки Мэккэдэ жыгынчаг еви
дарүссүлһ	(دارالصالح)	эһалиси мүгавилэ эсасында мүсэлман хэзинэсинэ хэрэч верэн эрэзи
дэччал	(دجال)	дини е'тигада кврэ гијамэт эрэфэ-снидэ узунгулаға миниб ортаја чы-хачаг мөвһум бир адам
дэһри	(دهرى)	мүсэлман олмајыб материалист ад-лавдырылан адам
диван	(ديوان)	Аббасилэр дөврүндэ мэркээн идара органлары; верки идарэси; диван-хана
дијэ	(ديّة)	ган баһасы
дин	(دين)	дин, иман
динүлэрэб	(دين العرب)	эрэблэрин дини
дуа	(دعاء)	ибадэт, дуа
ејдэлгэdir	(عيد الغدير)	шиэ бајрамы, Әлинин танынмасы-нын илдөнүмү
ејдүлфитр	(عيد الفطر)	оручлуг бајрамы
еһсан	(احسان)	динэ көрө саваб иш, хејир иш
е'тигад	(اعتقاد)	гэлбэн инанмаг, динэ үрөкдэн инан-маг
эгигэт	(عقيدة)	көрпө ушагын сачы илк дэфэ гыр-хылаанда верилэн нэзир
эгидэ	(عقيدة)	дини е'тигадын эсасы, әһкам
эгл	(عقل)	ағыл, дәррака
эзаб	(عذاب)	чэза; эзијјэг
эзан	(اذان)	диндарлары намаз гылмөға чағыр-маг
әјјамүт-тәшриг	(ايام التشریق)	зүлһиччө ајынын онундан сонра бајрам едилэн үч күнө верилэн ад-дыр
эл-ејдэл-кәбир	(العيد الكبير)	бөјүк бајрам
эл-ејдәс-сәғир	(العيد الصغير)	кичик бајрам
эмәл	(عمل)	көрүлән иш, хејир иш
әмирәлмө-минин	(امير المؤمنين)	диндар мө'минлэрин башчысы (әми-ри); хәлифәнин бир ләгәбидир

эмирэлмүс- лимин	(امير المسلمين)	— мүсөлманларын башчысы (эмири)
эмирэл- үмөра	(امير الامراء)	— эмирлэр эмири, хэлифэ гошунунун башчысына верилэн ад
эмсар	(امصار)	— мүсөлманларын салдыгы шөһөрлөр
энва	(عنوة)	— зорла, силаһлы гүввэ илэ истила
энсаб	(انصاب)	— бүтлөр
энсар	(انصار)	— Мөһөммөдин Мөдинэ шөһөриндэки көмөкчилери, тэрэфдарлары
э'раф	(اعراف)	— Гуранын 7-чи сурэсинин ады; дини е'тигада көрө чэинэтлэ чөһөннөм арасындакы сэдд
эрканөддин	(اركان الدين)	— динин рүкнлөрн (дајаглары)
эхбар	(اخبار)	— шиелэрн мүгөддэс сајдыглары һәдислэр (рэвајэтлэр)
эхбари	(اخبارى)	— шиелэрн эхбарына е'тигад едиб инанан адам
эһкам	(احكام)	— инсақларын һерәкөт вә әмәл дәрәчәлери
эһләзкиммә	(اهل الذمة)	— хилафөт заманы мүсөлман олмајыб чан веркиси өдәјән эһали
эһләлкитаб	(اهل الكتاب)	— мүгөддэс сајылан китаб эһли, әсас е'тибары илэ христиан вә јәһудиләр
эһләлһөдис	(اهل الحديث)	— Мөһөммөдин дедији сөз вә көрдүјү ишләр һаггындакы һөднсләрә (сүннөјә) инананлар
эһләссүннә	(اهل السنة)	— сүннә эһли вә ја сүнниләр
завијә	(زاوية)	— ибадәтлэ мәшгул олан диндар мүсөлманларын чөкилдији тәһһа кушә, һүчрә
зәкат	(زكاة)	— Гурана көрә вернлән кәлнр веркиси
зәкатәлфитр	(زكاة الفطر)	— оручлуг гуртарандан сонра пајланан сәдәгә (фитрә)
заһир	(ظاهر)	— һәрфи, заһири тәфсир
зәкр	(ذكر)	— Гуранын адларындан бири; дәрвишләрн чөзб олуб етдији һәрәкәтләр
эимми	(ذمي)	— мүсөлман олмајан башга бир дин адамы
ибадат	(عبادات)	— дини пәрәстишә аид ибадәт вәзифәлери; шәриәтин бир тәркиб һиссәси

иблис	(ابليس)	— шејтан
ичма	(اجماع)	— мүсөлман үмәтинин (чамаатынын) үмуми разылыг рә'ји
изар	(ازار)	— һәччә кедән зијарәтчиләрнн белләриннә бағлајыб бәдәнләринин ашағы һиссәсини өртән парча
играр	(اقرار)	— диннә е'тигад кәтириб инаидығыны сөзлә сөйләјиб ифадә етмәк
имам	(امام)	— ибадәт јерләриндә намаз гыланлара башчылыг едән руһани; дини мәсәләләрдә мүсөлманлара башчылыг едән шәхс
иман	(ايمان)	— дини е'тигад
ислам	(اسلام)	— итаәткарлыг
иснад	(اسناد)	— һәдисләри нағыл едәнләрин адларынын сијаһысы
истисга	(استسفا)	— јағыш јағмасы үчүн дуа охумаг (гураглыг заманы оруд тутмаг)
истислаһ	(استصلاح)	— мүгәддәс сајылан бир һәдисин мәтинини үмум чамаатын хејри үчүн дәјишдирмәк, ислаһ етмәк
истихарә	(استخاره)	— мүһүм бир иш көрмәјә гәрар вермәздән әввәл онун хејрли олуб олмајачағыны билмәк үчүн дәстәмаз алыб дуа охумаг
истияһсан	(استحسان)	— бир иши бәјәнмәк, тәсвиб вә тәғдир етмәк
итидал (е'тидал)	(اعتدال)	— намаз гылан адамын сөчдәјә кедәндән сонра бслини дүәәлдиб доғрулмасы
иһрам	(احرام)	— һәччә кедән зијарәтчиләрнн кејиндикләри вә мүгәддәс сајылан тикншсиз үст палтар
ихтила- фәл мә- зәһнб	(اختلاف المذاهب)	— мәзһәбләр арасындакы фәргләр
ишар	(اشار)	— һәччә кедән зијарәтчиләрнн гурбаи кәсәчәкләри һејвана нишан гојмасы
катиб	(كاتب)	— јазы јазан мирзә, катиб
кафир	(كافر)	— мүсөлман олмајан адам; динсиз
каһин	(كاهن)	— гәдимдәки әрәбләр арасында кәләчәји хәбәр верән руһани
кәбирә	(كبيره)	— адам өлдүрмәк кимн бәјүк күнаһ

кәлам	(كلام)	— мүсәлман илаһијјаты
кәффәрә	(كفارة)	— едилән күнаһы јујуб тәмизләмәк үчүн шәрһәт әсасында сәдәгә вер-мәк вә ја орум тутмаг
кисвә	(كسوة)	— Кә'бәнни үстүндәки гара өртүк
китаб	(كتاب)	китаб, китабә, јазы
китман	(كتمان)	— бах: тәгһижә
күсуф	(كسوف)	— күнүн тутулмасы
күфр	(كفر)	— динсизлик, аллаһсызлыг, күфр
лазым	(لازم)	— шәрһәтә көрә мөчбури олан һәрә-кәтләр
ла илаһә илләләһ	(لا اله الا الله)	— «аллаһдан башга ибадәт едиләмәк бир мә'буд јохдур»
мал-аллаһ	(مال الله)	— аллаһын һајы (әмлакы)
маләл-мүслимин	(مال المسلمين)	— мүсәлман чамаатынын (ичмасы-нын) әмлакы
мејсир	(ميسر)	— гумар ојуну
мејтә	(ميتة)	— јејилмәси гадаған едилән мејит, чәмдәк
меһди	(مهدي)	— дини е'тигада көрә бир заман зү-һур едиб мүсәлманлары хилас сдә-чәк имама верилән аддыр
меһр	(مهر)	— әр өз арвадыны бошајанда вә ја әр өләндә арвада верилән кәбни пу-луна дејилир
меһраб	(محراب)	— мәсчидләрдә гилбәнни һансы тә-рәфдә олдуғуну көстәрән ојуг јер
мәзһәб	(مذهب)	— сүнниләрин дин вә шәрһәт мәсәлә-ләриндәки систем вә методларына верилән ад; үмумијјәтлә динин ај-рылдығы шө'бәләр
мәкруһ	(مكروه)	— шәрһәтә көрә һарам (гадаған) едил-мәдијн һалда сһтијач олмајан јер-дә көрүлмәси бәјәнилмәјән иш
мәндуб	(مندوب)	— шәрһәтә көрә бәјәнлиб мәсләһәт көрүлән иш
мәсчид	(مسجد)	— мәсчид
мәти	(متن)	— һадисләрин мәтни

мэчнун	(مجنون)	— дэли, диванэ
минбэр	(منبر)	— мэсчидлэрдэ хүтбэ охујаилар үчүн гојулан иэрдиванлы күрсү
мөвлидэннэби	(مولدانی)	— Мөһәммэдин анадан олмасынын илденүмү бајрамы; мөвлуд бајрамы
мөһтэсиб	(محتسب)	— Аббасилэр заманында шәһэрни гәјда-ганунларына нэзарэт едэн мүф-фәттиш
мүамэләт	(معاملات)	— шәриәтин тәркиб һиссәси олан һүгүги һәрәкәт вә әмәлләрә дејилир
мүбаһ	(مباح)	— шәриәтә көрә ичазә верилән иш
мүвәһһид	(موحد)	— тәкаллаһлылыг тәрәфдары
мүгәррибун	(مقربون)	— дини е'тигада көрә аллаһа јахын сајылаи (мәләкләр)
мүәзән	(موذن)	— диндарлары намаз гылмаға чағы-ран азанчы
мүнафиг	(منافق)	— икиүзлү, ријакар
мүнзир	(منذر)	— хәбәрдарлыг едән
мүрабит	(مرابط)	— рибатда (бах) јашајана верилән аддыр
мүсәввир	(مصور)	— тәсвир едән; јарадан
мүсәннәф	(مصنف)	— мөвзу вә мәзмун мәһәтдән дүзүлүб сыраланмыш һәднсләр мәчмуәси
мүснәд	(مسند)	— рөвајәт едәнләрни адларына көрә дүзүлүб сыраланмыш һәднсләр мәч-муәси
мүтаф (мәтаф)	(مطاف)	— һәччә кедән зијарәтчиләрни Кә'бә әтрафында дөвр етдикләрни дөшән-миш јол
мүтәкәллим	(متكلم)	— хүтбә охујан руһани; сөз данышай шәхс
мүтләг	(مطلق)	— гејдсиз-шәртсиз мүтләг
мүфти	(مفتی)	— шәриәт мәсәләләриндә өз рә'јини билдирән (фәтва верән) јүксәк вә-зифәли руһани
мүхтәсәр	(مختصر)	— гысалдылмыш, ихтисар едилмиш ифадә
мүһачир	(مهاجر)	— һичрәт етмиш, јә'ни башга бир јера көчмүш адам

мүчтәһид	(مجتهد مطلق)	— дәрәд дини мәрһәбдән биринин баниһси олуб шәриәт мәсәләләриндәкн рә'ји тамаһилә мө'тәбәр сајылаи руһани
мүшрик	(مشرک)	— аллаһын шәрики олдуғу фикрһнә е'тигад едән, чоһаллаһлылығ тә-рәфдары
һанә	(نائب)	— мұавин; нұмајәндә, вәкил
һар	(نار)	— од
һафиз	(نافذ)	— шәриәтә көрә тә'һрили, нүфузлу олан, һәкмү кечән
һазәр	(نظر)	— бир шеји дүшүнчә, мұһакимә јолу илә һазәрдән кечириб дәрк етмәк
һижјәт	(نِيَّة، نيت)	— һамаз гылмаздан вә ја оруч тут-маздан әввәл бу барәдә һижјәт едиб мүәјјән бир гәрәра кәлмәк
һисаб	(نصاب)	— зәкат алынмасы лазым кәлән ән әә әмлак
һүсуб	(نصب)	— дикиһә гојулмуш даш
рәијјәт	(رعيّة)	— һејван сүрүсү; тәбәәләр, рәијјәт
рәсул	(رسول)	— дини етигада көрә аллаһын кәндәрдији елчн, һејғәмбәр
рәһман	(رحمن)	— рәһмли (аллаһны адларындан би-ридири)
рә'ј	(رأى)	— шәхси мұлаһизә
рибат	(رباط)	— мөһкәмләндирилмиш монастыр (за-вијә)
рида	(رداء)	— һәччә кедән зијарәтчиләрни солчиј-нини, дөшүнү вә күрәјини өртән тохунма парча
рисалә	(رسالة)	— кичик китаб шәклиндә јазылан ја-зы; һамә
рич'әт	(رجعة)	— гејб олмуш һамаын гајытмасы
рүкү	(ركوع)	— һамаз гылан адамын әлләрини днә-ләринә дајајыб әһилмәси
сариг	(سارق)	— оғру
саһиб	(صاحب)	— Мөһәммәдин әһабәси
саһнбәш-шүртә	(صاحب الشرطه)	— һизибати диванһана рәһси
сәғалибә	(صقالبة)	— мүсәлман гошуиунда гуллуғ етмиш әвропалы гуллар

сәдәғә	(صلاة) — сәдәғә
сә'ј	(سعى) — Мәккәдә Сәфа илә Мәрвә тәпәләри арасында гачышма
сәлат	(صلاة) — намаз
сәлатәззеһр	(صلاة الظهر) — күнорта намазы
сәлат-әл-мејжит	(صلاة على الميت) — өлү үчүн гылынан намаз
сәлатәләср	(صلاة العصر) — икинди намазы, күнортадан сонра-кы намаз
сәлатәлиша	(صلاة العشاء) — ахшам намазы
сәлатәллејл	(صلاة الليل) — кечә намазы
сәлатәл-мәғриб	(صلاة المغرب) — күн батаида гылынан гүруб намазы
сәлатәлфәчр	(صلاة الفجر) — сәһәр намазы
сәлатәл-һачәт	(صلاة الحاجة) — арзуја чатмат үчүн гылынан һачәт намазы
сәлатәл-чиназә	(صلاة الجنائز) — өлү басдырыланда гылынан чена-зә намазы
сәлатәлчүмә	(صلاة الجمعة) — мәсчиддә гылынан чүмә намазы
сәлатәссүбһ	(صلاة الصبح) — сүбһ намазы
сә'р	(نار) — ганлылыг интигамы
сәһиһ	(صحيح) — доғру, дүзкүн
сәһур	(سحور) — оруч тутаняларын обашдан јемәји
сәчч	(سجع) — гафијәли һәср
сәччадә	(سجادة) — намаз халчасы, чанамаз
синф	(صنف) — тәбәгә; дәрәчә; чинс, нөв
сират	(صراط) — дини е'тигада көрә чәннәгә кедән јол үстүндәки гыл көрпү
сирәт	(سيرة) — Мәһәмәддин тәрчүмејн-һалындан бәһс едән китаблар
сифат	(صفات) — сифәтләр, тә'јинедичи әләмәтләр, атрибутлар
сурә	(سورة) — Гуранын бөлүндүјү 114 фәслии һәр биринә верилән ад
суф	(صوف) — јун бүрүнәчәк, хиргә
сүбһә	(سبحه) — тәсбеһ

сүлһ	(صلح)	— истилачыја көнүллү сурәтдә табе олуб барышыг етмәк
сүннә	(سنة)	— мүсәлманлар үчүн мүгәддәс сајылаи рәвајәтләр; һәрәкәт тәрзи
сүһуф	(صحف)	— сәһифәләр (Гуранын илк мәтнләри мәчмуәсинин сәһифәләри)
сүчуд	(سجود)	— ибадәт заманы сәчдәјә кедиб әлләри вә үзү јерә сүртмәк
табеун	(تابعون)	— Мәһәммәдин ән јахын әшабәсинин хәләфләринә верилән ад
тәваф	(طواف)	— һәччә кедән зијарәтчиләрин Мәккәдә Кә'бәнин әтрафында доланыб дөвр етмәләри
тәвәккүл	(توكل)	— аллаһа бел багламаг
тәгдир	(تقدير)	— гисмәт, алын јазысы
тәгијјә	(تقية)	— батиндә өзүнүн бир динә вә ја тәригәтә мәнсуб олдугуну кизләтмәк
тәглид	(تقليد)	— дин вә шәриәт мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылаи руһаниләрин дедикләринин данышыгысыз гәбул едиб буна әмәл етмәк; јамсыламаг
тәјәммүм	(تيمم)	— су олмајан јердә сәпәләнән бир шәјлә, мәсәлән, торпаг вә гумла дәстәмаз алмаг
тәкбир	(تكبير)	— «аллаһүәкбәр» демәк
тәлағ	(طلاق)	— арвады бошлмаг
тәлғин	(تلقين)	— бир фикри бирисинин бејнинә јеритмәк; өлү басдырыланда онун мәзары башында руһаниләрин дуа охумасы
тәнасүх	(تناسخ)	— дини е'тигада көрә руһун бир чисмдән башга чисмә кечмәси
тәригәт	(طريقة)	— суфи чәмијјәти, тәригәт; кедилән јол
тәсдиғ	(تصديق)	— динә гәлбән инаныб ону гәбул етмәк
тәслим	(تسليم)	— дини е'тигада көрә өзүнү аллаһнык ихтијарына вермәк
тәслимәт-тәһлий	(تسليم التحليل)	— һәччә кедән зијарәтчиләрин иһрам вәзијјәтиндән чыхмалары
таһарәт	(طهارت)	— су илә тәминзләнмәк

тәһәялүл	(تحلل) — һәччә кедән зијарәтчиләрин динн-мәрасим гадағанларындан гисмән азад едилмәсн
тәшәһһүд	(تشهد) — динә е'тигад кәтирдијинә шаһидлик етмәк
тә'зир	(تعزير) — ислаһ олунмаг үчүн шәриәт мәһкәмәси һакими тәрәфиндән верилән чәза
тә'лим	(تعليم) — имамыи өјүд-нәсиһәти, рәһбәр-лији
тә'тил	(تعطيل) — аллаһ мәфһумунуи јохсуллашды-рылмасы
товһид	(توحيد) — тәкаллаһлылыг
үгүбәт	(عقوبة) — шәриәт ганунларына көрә верилә-чәза
үләма	(علماء) — сунниләрин е'тигад етдији илаһи-јат вә шәриәт ганунлары алимләри
үммәт	(امت) — чамаат, үммәт, мүсәлман чамаатъ
үмми	(امى) — савадсыз адам (һеч охумадыры һалда илаһијјата бәләд олдуғу үчүн Мәһәммәдә верилән ләгәблардән биридир)
үмрә	(عمرة) — Мәккә шәһәриндә Кә'бәни, һәччә ке-днлән ајда дејил, башга бир ај вә ја мөвсүмдә зијарәт етмәјә дејилир
үрф	(عرف) — һәр бир јерин адәтинә вә заманын тәләбатына әсасланан һүгүг
үсулөлфигһ	(اصول الفقه) — шәриәт һүгүгшүнаслығыныи көкү әсаслары
үшр	(عشر) — вахты илә мүсәлманлардан алынан онда бир торпаг веркиси
Фәғиһ	(فقيه) — шәриәтә әсасланан һүгүгшүнас
фасиғ	(فاسق) — әлиндән анчаг пис иш кәлән адам
фатиһә	(فاتحه) — Гураныи биринчи сурәсинин ады
феј	(في) — итаәт алтына алынмыш әһалинин әмлакындан вә башлыча оларат торпагдан веркн алмагла дөвләт хәзинәсинин әлдә етдији кәлир
фәна	(فنا) — дини е'тигада көрә шәхсијјәтин фани олмасы, јә'ни јох олуб илаһи әбәдијјәтә гарышмасы
фәрз	(فرض) — шәриәтә көрә јеринә јетирилмәси ләзым олан дини вәзифә

фараэлэјн	(فرض العین)	— һәр бир шәхсин бојнуна дүшәи дн-ни вәзифә
фәрзәл-кифәјә	(فرض الكفاية)	— мүәјјән шәрантдә јеринә јетрилмәси лазым олан әләвә дини вәзифә
фәтур	(فطور)	— оручлуғда күн батандан сонра ифтар едән диндарларын једијн јүн-күл јемәк
фәтва	(فتوى)	— дин мәсәләләрнндә мө'тәбәр сајылап мүфтнини рә'ји
фиғһ	(فقه)	— шәриәтә әсасланан һүғуғшүнаслы
фирғә	(فرقة)	— дини тәриғәт
фүру	(فروع)	— шәриәтин бөлмәләри, будағлары-
фүруәлфиғһ	(فروع الفقه)	— шәриәтә әсасланан ганунлары тәт-биг етмәк үсуллары
халиғ	(خالق)	— јарадан
хәлғ	(خلق)	— јаратма; јарадылмыш; мәхлуғ
хәлифәји-фәсул-аллаһ	(خليفة رسول الله)	— хәлифә; аллаһын елчисинин мүавини
хәмп	(خمير)	— шәраб, чахыр
хәрач	(خراج)	— верки (хүсусилә торпағ верхиси)
хитан	(ختان)	— оғлан ушағларыны сүннәт етмәк
хумс	(خمس)	— фајдалы газынтылардан вә хәзинәләрдән $\frac{1}{5}$ нисбәтиндә алынан верки
хүтбә	(خطبه)	— дини моивзә; вә'з дејилән дини сөһ-бәт
һарам	(حرام، حرم)	— 1) шәриәт ганунларына көрә гадаған едилән бир иш; 2) мүғәддәс вә һөрмәтли олдугуна көрә тохунулмасы гадаған едилән бир шеј
һ бус	(حبوس)	— әмлак категоријасыдир (бах: вәғф)
һәдд	(حد)	— Гурана көрә мүәјјән чәзә верилмәсинә сәбәб олан чинајәт һәдди
һәдәс	(حدث)	— јенидән дәстәмаз алмаға сәбәб олан натәмиһлик
һәдис	(حديث)	— сүннәјә дахил олан рәвәјәтләр
һәчч	(حج)	— диндарларын зүлһиччә ајында, јә'ни мүсәлман гәмәрн илнини 12-чи ајында Мәккәјә сәфәр едиб Қә'бәин зијарәт етмәсинә дејилир

һизб	(حزب) — Гураның 60 бөлмәсиндәк һәр бириңә вериләк ад
һилм	(حلم) — инсан тәбиәтниниң јумшағлығы
һиләл	(حیل) — шәриәт гануиларында јол верилән һиләләр (һиләји-шәр'и)
һичрәт	(هجرة) — Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдннә шәһәринә көчмәси; бу көчмә мүсәлман тарихини башланғычыдыр
һури	(حوری) — дини әфсанәјә көрә чәниәтдәки көзәл гызлар
һүдудаллаһ	(حدود الله) — аллаһның гојдуғу һадләр, онун буруғлары
чаһилијјә	(جاهليت) — әрәбләрни, ислам динини гәбул етмәздән әввәлки дөврә верилән аддыр
чаиз	(جائز) — шәриәт гануиларына көрә јол верилән һәрәкәт, әмәл
чәбр	(جبر) — илаһи гүввә, һикмәти-илаһи
чәмрә	(جمرة) — Минна вадисиндәки даш галағы
чәнабәт	(جناب) — диндарларын гүсл адланан јујунмасына сәбәб олан натәмизлик
чәниәт	(جنت) — бәһишт
чәһәннәм	(جهنم) — дини е'тигада көрә күнаһкарларын чәзаландырылачағы јерин адыдыр
чизјә	(جزية) — чан веркиси
чини	(جن) — шејтан, чин, гулјабаны
чиһад	(جهاد) — мүгәддәс мүһарибә
чүнд	(جند) — вахты илә Суријада һәрби даирәјә верилән ад
чүз	(جزاء) — Гураның 30 бөлмәсиндән һәр бириңә верилән ад
чүлүс	(جلوس) — намаз гыланда диз чөкүб отурмағ
шаһр	(شاعر) — шаһр
шејтан	(شیطان) — иблкс
шејх	(شيخ) — гәбилә, тајфа башчысы олан гоча; дини мәсәләләрдә башчы
шејхүлислам	(شيخ الاسلام) — мүсәлман руһаниләрини башчысы
шәриәт	(شريعة) — мүсәлманларын дини гануилары

шәфаәт	(شفاةت) — дини е'тигада көрә Мәһәммәдин гиҗамәт күнүндә күнаһкар мүсәлманларын бағышланмасы үчүн аллаһа җалғармасы
шәһадәт	(شهادت) — шаһидлик; «аллаһдан башга бир мә'буд жохдур вә Мәһәммәд аллаһын елчнсидир» сөзләринн сөҗләмәк
шәһид	(شهيد) — һәлак олмуш
шиә	(شيعة) — тәрәфдар; дәрдүнчү хәлифә Әли вә өвладына тәрәфдар оланлар
шини	(شيعة) — шиә
ширк	(شرك) — аллаһын шарикн олдуғуна инанмағ, чоһаллаһлылығ

МҮСӘЛМАН ГӘМӘРИ ИЛИ АҖЛАРЫНЫН АДЫ ВӘ СЫРАСЫ

1. Мәһәррәм	المحرم
2. Сәфәр	صفر
3. Рәһнәләввәл	ربيع الاول
4. Рәбиәссани	ربيع الثاني
5. Мәмадиҗәлула	جمادى الاولى
6. Мәмадиҗәләхирә	جمادى الاخرى
7. Рәҗәб	رجب
8. Шә'бан	شعبان
9. Рамазан	رمضان
10. Шәввал	شوال
11. Зүлгә'дә	ذوالقعدة
21. Зүлһиҗә	ذوالحجة

- 45, 62
 Аббас I, Иран шаһы [1557—1628] 216
 Аббас әфәнди, Бәһаулланын оглу 226
 Аббасиләр, әрәб сүләләсн [750—1258] 62, 63, 66, 67, 68, 80, 103, 158, 164, 215
 Абдулла, Мәһәмәднн атасы 33
 Абдулла, исмаилләрнн дин тәблигатчысы 169, 171
 Абдулла ибн әз-Зүбейр, Мәккә һакимн [692-чи илдә өл.] 57, 58, 142
 Абдулла ибн Әбуәсәһр, Мәһәмәднн катиби 88
 Абдулла ибн Мәс'уд, Мәһәмәднн әһабәләриндән олуб Гураннн редакторларындан биридир 89
 Август, Рома императору [Ерамыздан әввәл 27-чи ил — срымзын 14-чү или] 28
 Аксум сүләләси 22
 Аса хаң, ба: Мәһәмәдшаһ ибн Ағаәли
 Адәм, Төврата көрә бәшәр нәслинн улу бабасы 118, 119, 170, 176
 Адонис, Финикија алаһы 172, 187
 Аншә, Мәһәмәднн арвады 42, 44, 47, 52, 53, 54
 Алманзор — бах; Ибн Әбу Әмирәл Мәнсур
 Аминә, Мәһәмәднн анасы 33
 Аполлон, гәдим јуан алаһы 25
 Арно Томас, Чәнубн Әрәбистаны тәдгиг едән франсыз һакимн 17
 Асија, Фиронун арвады 145
 Атлант, әфсанәви нәһәнк, јарымаллаһ 118
 Афина, гәдим јуан илаһәси 141
 Баб [Мирзә Әли Мәһәмәд], бабилијн баннси 222—224
 Бабур, Гиндистанда Бөјүк Моғоллар сүләләсинн баннси [1526—1530] 217, 219
 Бајәзид I, Түркия сүлтаны [1389—1402] 212, 213
 Бакланн, мүсәлман илаһнјјатчысы [1013-чү илдә өлмүш-дүр] 182
 Бартолд В. В., академик, Шәрг тарихчиси 215
 Бел Алфред, франсыз шәргшүнәси 113, 187, 216
 Бену Ифрен, сүләлә 67
 Бәјбарс Мисирдә мәмлүк сүлтаны [1260—1277] 217
 Бәрмәки Јәһја, вәзир 87
 Бәрмәкилар, Бағдад хиләфәтиндә мәшһур вәзирләр сүләләси 63, 81
 Бәһаулла [Мирзә Нүсәјн], бәһаилијн баннси [1817 — 1892] 225, 226
 Бәһира, христиан раһибн 34
 Бонапарт Наполеон 168, 222
 Бусбек, Австријанын Истамбулдакы сәфриси [XVI әср] 215
 Буске, франсыз исламшүнәси 113
 Бухари, һәдис топлајан илаһнјјатчы [IX әср] 107
 Бувејһиләр, Иран сүләләси [932—1055] 71, 72, 198
 Бүзә, бах: Бувејһиләр
 Валид II, Әмәви хәлифәси [743—744] 58
 Васил ибн Әта, мө'тәзилн [VIII әср] 180
 Вејл Г., алман шәргшүнәси [1808—1889] 94
 Велһаузен Ј. алман шәргшүнәси [1844—1918] 30, 120
 Венсинк Арент, һолландиялы исламшүнәс [1882—1939] 95, 127, 129, 135
 Вәдд, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб алаһларындан бирн 25
 Волтер Ф., франсыз јазычысы 37
 Гәлеви Ж. Чәнубн Әрәбистанын франсыз тәдгигатчысы 17, 21
 Гвиди Игнатсо, италян шәргшүнәси [1844—1935] 24
 Гәссаниләр, әрәб сүләләси [V—VII әсрләр] 23, 24, 26, 29, 68, 73

- Гримме Губерт, алман исламшүнасы [1864—1942] 178
- Гүблэгаан, монгол ханы [1259—1294] 209
- Гулам Әһмәд, әһмәдиләрин башчысы 220, 221
- Гурнләр, Әфғаныстанда һөкм сүрмүш бир сүлалә 203
- Гусај, гурешшиләрни әфсанәви улу бабасы 33
- Гурешиләр, әрәб гәбиләси 53
- Гәзали, мүсәлман илаһијјатчысы [1059—1111] 122, 137, 183, 184, 188, 189, 195, 201, 227
- Гәзнәвиләр, Әфғаныстанда һөкм сүрмүш түрк сүлаләси [962—1186] 71
- Гәйтан, чәубин әрәбләрин әфсанәви улу бабасы 20
- Гәрмәт Нәмдан, бах: Нәмдан Гәрмәт
- Глазер Е., алман шәрғшүнасы 21
- Гобино Жозеф Артур, франсыз шәрғшүнасы [1816 — 1882] 10, 224
- Годфруа-Демонбин, франсыз исламшүнасы 107, 127, 140, 142, 145, 179
- Голденіјер Игнатс, маچار исламшүнасы [1850—1921], 8, 96—97, 100, 104, 111, 129, 155, 164, 177, 182, 183, 220
- Гүррәтүлејн бах: Зәрринтач
- Давуд, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәр вә падшаһ 86, 119
- Давуд әз-Заһри, заһириләр тәриғәтинин башчысы мүсәлман һүгүгшүнасы 108
- Данил, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 155
- Дара Шүкуһ, Әврәнкизнбин оғлу 220
- Дарими, һадис топлајан илаһијјатчы [IX әср] 107
- Дәрәзи, мүсәлман дин тәблиғатчысы [XI әср] 171
- Дәччал, дини етигада көрә гијамәт әрәфәснндә узунгулаға миниб ортаја чыхан мөһүм бир адам 121
- Дутте, франсыз шәрғшүнасы 133
- Евд, франсыз феодалы 60
- Елохим, бах: Јоһва
- Елхакиләр, Иранда һөкм сүрмүш һүләку нәслиндән олан монгол ханлары 212
- Әбд Мәнаф, Гусајын оғлу 33
- Әбд Шәмс, Әбд Мәнафын оғлу, Гусајын новәси 34, 55—56
- Әбдүмәдияләр, сүлалә 197
- Әбдүлгәдр әл-Килани, Ши-мәли Африкада Гадиријјә дини чәмијјәтинин баниси [XII әср] 185—186
- Әбдүмәлик, әмәви хәлифәси [685—705] 58—60, 81, 142
- Әбдүлмәмин, Әлмүвәһһидиләр сүлаләсинин баниси [1130—1163] 196
- Әбдүлмүтәllib, Мәһәммәдин бабасы 33
- Әбдүррәһман, Кордова әмири [756—788] 66
- Әбдүррәһман III, Кордова әмири [912—961] 66, 199
- Әбу Абдулла, исманиләрин дин тәблиғатчысы [IX әсрин сону, X әсрин әввәли] 68
- Әбубәкр, биринчи хәлифә [632—634] 37, 42, 44, 47, 48, 49, 56, 88, 155, 156, 160
- Әбумуса Абдулла әл-Ош'әри, Мәһәммәдин әсһабәси вә Гурәнин редакторларындан бири 89
- Әбумүслим, Әмәви сүлаләсинә гаршы галдырылмыш үсјанын башчысы [VIII әср] 63, 68
- Әбусүфјан, Мәккә гурешиләринин башчысы 41—44, 61
- Әбуталиб, Мәһәммәдин әмиси 33, 37
- Әбу Үбәйдә, әрәб сәркәрдәси [VII әср] 48
- Әбу Нашим, шиәләрин дин тәблиғатчысы [716-чы илдә өлмүшдүр] 62
- Әбуһәнифә, шәриәт һүгүгшүнасы [767-чи илдә вәфат етмиш] 105
- Әбүлмәали, мүсәлман илаһијјатчысы [X әср] 124—125, 163

- Әван, шәрият һуғуғшунасы [774-чү илдә өлмүшдүр] 104, 108
- Әғләбиләр, Шимали Африкада бир сүлалә [800—909] 67, 81, 197
- Әзраил, дини е'тигада көрә инсан өлөлдә, онун чаныны алаң мөләк 117
- Әјјуб, Төвратда ады чәкилән һейғәмбәриләрдән бири 119
- Әјјубиләр сүлалә [1171—1250] 178, 203
- Әкбәр, Һиндистанда Бөјүк мөҗһәлләр сүлаләсинин императору [1556—1605] 219, 220
- Әләвиләр, Әлинин тәрәфдарларында ибарәт әрәб сүлаләси 56, 101, 164, 166
- Әл-Әсвәд, Чәһүби Әрәбистанда дин тәблиғатчысы [VII әср] 156
- Әл-Әскәри, Һәсән ибн Әли, бах: Һәсән ибн Әли Әл-Әскәри
- Әли, Мәһәммәдин әмиси оғлу вә күрәкәни, хәлифә [656—661] 35, 37, 42, 47, 49, 51, 52, 52—57, 62, 67, 90, 147, 156, 157, 160, 162, 163, 167, 169—172, 185
- Әлмурабиләр, бәрбәр сүлаләси [XI—XII әсрләр] 72, 191, 192—194, 203, 216
- Әлмүвәһһидиләр, бәрбәр сүлаләси [XII—XIII әсрләр] 72, ләси [XII—XIII әсрләр] 168, 191, 194, 195, 216
- Әмәвиләр, әрәб сүлаләси [661—750], 26, 44, 52, 54—56, 58, 59, 68, 73, 78, 80, 103, 157, 161, 164, 179, 183
- Әмр, әрәб сәркәрдәси вә һакими [VII әср] 51, 54, 73
- Әссар, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 24
- Әфван, бах: Әван
- Әһмәд ибн Һәнбәл, шәрият һуғуғшунасы [IX әср] 107, 108, 181
- Әһмәдхан Баһадур, Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси 226
- Әшканиләр, Парфија сүлаләси [ерамыздан әввәл 250-чи ил—ерамызын 226-чы или] 157
- Әш'әри, мүсәлман илаһијјатчысы, диндән мәнтиғ әсасында бәһс едән «Қаламын» баниси [X әср] 182, 183, 227
- Заириләр, бах: Зириләр
- Заһодер Б. II., совет шәргшунасы 201
- Зәјд, Мәһәммәдин оғуллуғу 37, 42, 44, 89, 146
- Зәјд, имам Һүсејнни нәвәси [740-чы илдә өлмүшдүр] 166
- Зәјд ибн Сабит, Мәһәммәдин катиби 88, 89, 91, 93
- Зәјнәб, Мәһәммәдин арвады 42, 146
- Зәрринтач [Гүррәтүләјн, Хризоетефан], Бабын ән јахшы мәсләкдашы олан гадын 224
- Зириләр, Тунисдә бир сүлалә [972—1148] 69, 70, 196
- Зүбәјр, Мәһәммәдин ән јахын әшабәләриндән бири 53
- Ибләс, шејтан 117, 118
- Ибн Әбдүлвәһһаб, Вәһһабиләјн баниси [XVIII әср] 221, 222
- Ибн Әбу Әмир әл-Мәвсур [Алманзор], Кордова хилафәтиндә вәзир [XI әср] 66
- Ибн әз-Зүбәј, хәлифа Јәзиди танымыјыб өзүнү хәлифә е'лан едән шәхс 157
- Ибн Әрәби, суфизм нәзәријјәчиси [XII әср] 185
- Ибн Исһағ, Мәһәммәдин тәрчүмеји-һалыны јазан мүәллиф [767-чи илдә өлмүшдүр] 94
- Ибн Јасин, мүсәлман дин тәблиғатчысы [XI әср] 192, 193
- Ибн Мәс'уд, Гуранын редакторларындан бири 89, 92
- Ибн Рүстәм, Гејрован һакимн [VIII әср] 158
- Ибн Сәбинә, әрәб философу [XIII әср] 185
- Ибн Сәуд Мәһәммәд, Нәчд әмири [1747—1765] 222
- Ибн Тәшфин, Әлмурабиләр сүлаләсинин баниси [XI әср] 193, 194

Ибн Тејмијјә, мусулман ила-
һијјатчысы [1263—1328] 109,
110, 185, 221
Ибн Тумәрт, Әлмүвәһһидиләр
сулаләсинин баниси [XII
әср] 168, 194, 195, 196
Ибн Хәлдун, әрәб тарихчи вә
ичтимаһһатчысы [XIV әср]
102, 120, 167, 168
Ибн Һәзм, динләри тәдгиг ет-
миш мусулман тарихчиси 108
Ибн Һишам, әрәб филологу
[IX әср] 94
Ибраһим, Төвратда ады чәки-
лән әфсанәви пейгәмбәр 20
32, 85
Идрис, Идрисиләр сулаләси-
нин баниси [VIII әср] 68
Идрисиләр, Мәракшдә бир
сулалә 67, 69
Изабелла, Кастилија кралича-
сы 197
Ијегова, бах: Јәһва
Илат, бах: Лат
Иннокенти IV, Рома папасы
[XIII әср] 208
Иса, христианлығын әфсанәви
баниси 32, 84, 85, 86, 95, 119
121, 167, 168, 170, 220
Исаф-Нанлә, бүтпәрәстлик дөв-
рүндәки әрәб аллаһларындан
бири 26
Искәндәрбәј, албан халғынын
түркләрә гаршы мубаризәси-
на башчылыг едән сәркәрдә
[1405—1468] 214
Исмайл, сәфәви шаһы [1502—
1524] 214, 217
Исмаил, Төвратда ады чәки-
лән Ибраһим пейгәмбәрнин оғ-
лу 20, 31, 97, 142, 143, 170
173
Исмаил, шиә имамы 169
Исрафил, дини етһгада көрә
гијамәт күнү шејһур чалыб
өлүләри бир јерә јыгачаг мә-
ләк 36, 117, 122
Ихһидиләр, Мисирдә бир сү-
лалә 67
Иштар, бабил аллаһларындан
бири 25
Јәгуб, Төвратда ады чәкилән
пейгәмбәртәрдән бири 119
Јәчүч әфсанәви бир халг 121

Јәһва [Ијегова, Елохим], гә-
дим јәһуди аллаһы 116, 152
Јефрем, христианлығын илк дөв-
рүндәки мұллифләрдән бири
34, 123
Јәзид I, әмәви халифәси [680—
683] 57, 58, 157
Јәзид II, әмәви халифәси
[720—724] 58
Јеремия, христиан дин тәбли-
гатчысы 34
Јуан, Чиндә бир сүлалә [1280—
1368] 209
Јусиф, Төвратда ады чәкилән
бир шәхсин адыдыр 90, 119,
159
Јустиниан, Бизанс императору
[527—565] 24
Јуһанна, Мәсиһа, мүждәчи 171
Јуһанна, [христиан кешиши]
208
Каетани Лсоне, италјан ислам-
шүнәсы [1869—1935] 33, 129
Казанова Пол, франсыз шәрг-
шүнәсы 167
Калвин Ж., реформасија хади-
ми 61
Камал Мустафа, Түркия дөв-
ләт хадими 228
Карл Мартел, Франклар дөв-
ләтинин сарај әјяны 60
Карпини Плано, бах Плано
Карпини
Карра де Во, франсыз шәрг-
шүнәсы 115, 123
Кавинә, бәрбәрләрни гадын
башчысы [VII әср] 59—60
Кәрбәлә шәһиди, Әлинин оғлу
һүсејн 162
Кәримхан, исмаилиләрни баш-
чысы [1957-чи илдән] 175
Кујук монгол ханларындан би-
ри [1246—1248] 204, 208
Колумб Христофор, сәјјаһ 197
Ламменс һанри, белчикалы ис-
ламшүнәс [1862—1937] 9, 19,
26, 28, 29, 39, 44, 46, 47, 54,
111, 150
Ландберг, Чәһуби Әрәбистанын
тәдгигчиси 17
Лат [Илат], бүтпәрәстлик дөв-
рүндәки әрәб аллаһларында
бири 24, 25
Лат-Узза, илаһә 26

Латона, бүтпэрэстлик дөврү аллаһларындан бирн 25
Ләхмиләр, эрәб сүлаләси 29, 68, 73
Лев III, Рома папасы [VIII—IX әсрләр] 151
Лен-Пул Стенли, инкилис шәрғшүнасы 84
Лүдовик IX, Мүгәддәс ләгәби влә танымыш франсыз кра-лы 209
Лүдовик XVI франсыз кра-лы 53
Лүтер М., дин хадими [1483—1546] 195
Мазда, бах: һүрмүз
Макдоналд Дункан, инкилис исламшүнасы [1863—1943] 115, 120, 189
Македонијалы Искәндәр, сәр-кәрдә, дөвләт хадими 64, 206
Макру, Бабил аллаһларындан бирн 25
Марк Аврели, Рома импера-тору [161—188-чи илләр] 219
Малик, дини е'тигада көрә чә-һәннәми муһафизә едәчәк мә-ләк, 106, 109, 118
Малик ибн Әнәс, шәриәт һү-гүшүнасы [795-чи илдә өл-мүшдүр] 104, 105
Марко Поло, италјан сәјјаһы [1251—1323] 210
Марсе В., франсыз шәрғшүна-сы 101
Марсе Ж., франсыз шәрғшүна-сы 134, 197
Марут, Гуранда ады чәкилән бир мәләк 119
Маскере, франсыз шәрғшүнасы 158
Массинјон Л., франсыз шәрғ-шүнасы 16, 169, 171, 183
Маһмуд Гәзиәви, түрк султаны [998—1030] 71, 199, 212
Мејерһоф, алман шәрғшүнасы 142
Меровингләр, франклар сүла-ләси 65
Меһди, шнәләрни е'тигадына көрә зүһур едәчәк имам 121
Мәад, бах: Низар
Мәгдиси, эрәб чоғрафијачысы 120, 122

Мәликшаһ, сәлчуг султаны [1072—1092] 201, 202
Мәнсур, Аббаси хәлифәси [754—775] 61, 65, 66, 79, 81, 179
Мәрһиниләр, эрәб сүлаләси 197
Мәсу'уди, эрәб тарихчиси, чоғ-рафијачы вә сәјјаһ [X әср] 79
Мәһәммәд, ислам динини ба-нисни вә тә'лимчиси, [570—632] 8, 16, 17, 19, 21, 25, 28—46, 47, 74, 75, 78, 88—89, 93—100, 104, 106, 116, 118, 120, 124, 128—130, 133, 135, 140, 144—146, 152, 154, 161—163, 166, 167, 171, 172, 178, 181, 183, 196
Мәһәммәд, исмаили имамы 170
Мәһәммәд, шнә имамы [XI әср] 166
Мәһәммәд II, Түркіјә султаны [1451—1481] 112, 214
Мәһәммәд Абдо, ислам дини-нин буржуа реформатору [1849—1905] 227
Мәһәммәд Әли, Мисир һөкмда-ры [1805—1849] 222
Мәһәммәд ибн Әли, Аббаси и-стичәси 62
Мәһәммәд ибн Һәнифә, шнә ха-дими [VII әср] 58
Мәһәммәдшаһ ибн Аға Әли [Ағахан], исмаилиләрни баш-чысы [1875—1957] 175
Мә'мун, Аббаси хәлифәси [813—833] 65, 76, 179, 181
Мәнкугаан [Мункә], монгол ха-лы [1248—1259] 208, 209-
Мә'чуч, әфсанәви бир халғ 121
Мнғдад ибн Әмр, Мәһәммәдин әһабәси вә Гураның редак-торларындан бирн 89
Мидрадиләр, Сичилмасәдә бир сүләлә 67, 68
Микаил, дини е'тигада көрә бүтүн инсан вә һејванларын рузусуну јетишдирән мәләк 117
Мин, Чин сүлаләси [1368—1644] 213
Мирзә Әли Мәһәммәд, бах: Баб
Мирзә Јәһја [Сүбһ-и-Әзәл], Ба-бын шакирди 225
Мирзә Һүсејн, бах: Бәһаулла
Миханл Палеолоғ, Бизанс им-ператору [XIII әср] 211

- Монкорвин, христиан дин төб-
лигачысы 210
- Мурад I, Түркия султаны
[1359—1389] 112
- Муса, Төвратда ады чөкилән
пейгәмбәр 32, 85, 86, 119, 129,
170
- Мүәвијә әмәви хәлифәси [661—
680] 50, 54—57, 73, 78, 157
- Мүәвијә II, әмәви хәлифәси
[683] 57
- Мункә, бах: Мөнкугаан
- Мүнкир, дини е'тигада көрә
гәбирдә сорғу-суал едәмәк
ики мәләкдән бири 118, 125
- Мүрабиләр, бах: Әлмүрабиләр
- Мүвәһһидиләр, бах: Әлмүвәһ-
һидиләр
- Мүсәлимә, пейгәмбәрлик ид-
диасында олан јаланчы пәј-
гәмбәр [VII әср] 88, 156
- Мүстәнсир, Фатими хәлифәси
[1036—1094] 173, 174, 215
- Мүтәвәккил, Аббаси хәлифәси
[847—861] 181
- Надир шаһ, Иран шаһы [1736—
1747] 217
- Наилә, бүтпәрәстлик дөврүндә-
ки, әрәб аллаһларындан бири
26
- Нәкир, дини е'тигада көрә гә-
бирдә сорғу-суал едәмәк ики
мәләкдән бири 118, 125
- Наллино К. А., италјан шәрғ-
шүнасы [1872—1938] 176
- Нестор [Нәстур], христиан ра-
һиби 34
- Нәвави, Гуранын мәтнини на-
ғыл едән [101
- Нәкруһ, бүтпәрәстлик дөврүндә-
ки әрәб аллаһларындан би-
ри 24
- Нәчдә, харичиләрин хәлифәли-
јә намызды [VII әср] 58
- Нибур Карстен, Данимарка
сәјјаһы [1733—1815] 17
- Низамүлмүлк, Салчугиләрин
дөвләт хадими [XI әср] 183,
201
- Низар [Мәад], шимал әрәб-
ләринин әфсанәви улу бабасы
20, 173, 174
- Низар, хәлифә Мүстәнсирин
оғлу [XI әср] 20
- Николја А. Л., франсыз шәрғ-
шүнасы 224
- Нөлдекә Теодор, алман шәрғ-
шүнасы [1836—1930] 90, 94,
95
- Нуй, Төвратда ады чөкилән
пейгәмбәрләрдән бири 119,
170
- Обен Е., франсыз сәјјаһы 144
- Огба, әрәб сәркәрдәси [VII әср]
57
- Октагаан [Укедәј] — монгол ха-
ны [1229—1241] 207, 208
- Осман, әрәб хәлифәси [644—
656] 52, 53, 56, 73, 78, 89—91,
101, 156, 183
- Оыранкәнб, Гиндистанда Бөјүк
Маголлар дејилән сүләләнин
императору [1659—1707] 220
- Өмәр, әрәб хәлифәси [634—
644] 37, 44, 48, 49, 50, 51, 52,
73, 77, 80, 88, 144, 156, 160,
162, 196
- Өмәр II, әмәви хәлифәси [717—
720] 58, 62, 73
- Пелио, франсыз шәрғшүнасы
[1878-чи илдә анадан олмуш-
дур] 204
- Плано, Карпини, италјан сәјја-
һы [1182—1252] 208
- Плотин, философ [204—270]
184
- Поло, бах: Марко Поло
- Порденон, христиан дин төбли-
гачысы 210
- Ренан, Е., франсыз шәрғшүна-
сы [1823—1892] 10, 28, 65
- Рәшидәддин Сиһан, Сурија
һәшшәшиләринин башчысы
174
- Рза, шәһ имамы 145
- Ризван, дини е'тигада көрә
чәһнәтти гапысында дуран-
мәләк 118
- Роман Диокен, Бизанс импера-
тору [1068—1071] 200
- Ромул, Рома шәһәринин әфса-
нәви баниси 33
- Рубруквис [Рубрук], фламан-
дијалы сәјјаһ [1220—1292],
209
- Рүстәмиләр, Таһәртдә бир сү-
ләлә 159

- Саблуков Г. С., рус эрəбшүна-
сы 12
- Салман, Мəһəммəдин əшабə-
лəриндən бири 43, 172
- Сам, Тəвратда ады чəкилən əф-
санəви Нух пəйгəмбəрин огул-
ларындан бири 171
- Саманилəр, Мавəрауннəврлə вə
Иранда бир сүлалə [875
—999] 70, 71, 166, 202
- Сасанилəр, Иран шаһлары су-
лалəsi [224—651] 22, 23, 50,
51, 54, 59, 70
- Сезар, Рома сəркəрдəsi [епа-
мыздан əввəl I əср] 217
- Сејид Əһмəd, Һиндистанда вə-
набилијин бəнниси [XIX əср]
222
- Серки, христиан раһиби 34
- Сəлахəддин, Мисир сүлтаны
[1171—1193] 173, 174, 199, 203
- Сəлим I, Түркијə сүлтаны
[1512—1520] 214, 215
- Салчугилəр, түрк сүлалəsi
[X—XI əсрлəр] 69, 72, 182,
200, 201, 202, 208, 209, 211
- Сəмəргəнди, Гуран тəфсирчиси
[X əср] 93
- Сəнчəр, салчуг сүлтаны [1157—
чи илдə өлмүшдүр] 202
- Сəфəвилəр, Иран сүлалəsi
[1502—1736] 168, 215, 216
- Сəффарилəр, Иран сүлалəsi
[868—909] 70, 202
- Сəчаһ, пəйгəмбəрлик иднасын-
да олан эрəб гадыны [VII
əср] 155
- Сə'ди Иран шаирн [1184—
1291] 8
- Снд [Родриго Днас де Вивар]
кастилијалы задəкан [1043—
1099] 194
- Сидн Хəлнл, шəрият һугугшүна-
сы 110, 113
- Сим, бах: сам
- Симон-Петр, Инчилдə ады чə-
килən һəларилəрдən бирн 171
- Син, бабил вə эрəб аллаһла-
рындан бири 24
- Сиф, Тəвратда ады чəкилən
əфсанəви Адəмин оглу 171
- Снук Һүргронјə, һолландија-
лы исламшүнас 9, 101, 107,
111, 124, 152
- Сујутн, эрəб алимн [XV əср]
110
- Сүфјан Əссəврин, шəрият һугуг-
шүнасы [VIII əср] 108
- Сүбһ-и-Əзəl, бах: Мирзə Јəһјə
Сүлєјман, əмəви халифəsi
[715—717] 58, 215, 216
- Сүлєјман I, «Гануни» лəгəби
илə таһынмыш Түркијə сул-
таны [1520—1556] 112
- Таһирилəр, Иран сүлалəsi [IX
əср] 70
- Тезеј, Афинанын əфсанəви һөкм-
дары 33
- Тејмурлəнк [Топақ Тејмур,
Тамерлан], Орта Асијə сəр-
кəрдəsi [1370—1405] 199
207, 212, 213, 214, 217
- Тејмурилəр, сүлалə [1370 —
1507] 213
- Темучин, бах: Чинкизхан
- Тəбəri, эрəб дилнидə јазмыш
тарихчи [838—923] 108
- Тəлһə, Мəһəммəдин əшабəлə-
риндən бири 53
- Тəһмасиб I, сəфəви шаһы
[1524—1576] 215
- Тогрулбəј, салчуг сəркəрдəsi
[XI əср] 200
- Тор Андре, франсыз исламшү-
насы 34, 124
- Тсин, Чин, сүлалəsi [1644 —
1911] 204
- Тулунилəр, Мисирдə сүлалə
[868—905] 67
- Түлєјһə, пəйгəмбəрлик идлиасы
етмиш эрəблəрдən бирн [VII
əср] 155
- Узза, бүтнəрəстлик дөврүндə-
ки эрəб аллаһларындан би-
ри 25
- Укедєј бах: Октагаан
- Үбсєдуллаһ, шимали Африкада
Фатимилəр сүлалəсинин бə-
нниси 68, 168, 169—171
- Үбəјји ибн Кəəб, Мəһəммəдин
катнби 88, 89, 90
- Үмөјјə, Гусайн нəтичəsi, əмə-
ви халифəлəринин улу бабасы.
34
- Фатима, Мəһəммəдин гызы 35,
47, 67, 145, 146, 167, 170
- Фатимилəр, Мисирдə бир эрəб
сүлалəsi [969—1171] 10, 67—

- 69, 113, 159, 168—170, 174
Фердинанд, Арагон кралы [XV эср] 197
- Филипп IV, Көзөл лөгөбилэ танынмыш франсыз кралы [1285—1314] 212
- Фирдовси, Иран шаири [934—1020] 8
- Форскал П. данимаркалы натуралист 17
- Франсиск I, франсыз кралы [1515—1547] 64
- Халид, эрәб сәркәрдәси [VII эср] 42, 44
- Хәдичә, Мөһөммәдин арвады 30, 35, 37, 53, 146
- Христос, бах: Иса
- Христофор Колумб, бах: Колумб Христофор
- Хубилай, бах: Гублөгаан
- Хунияди, мачар сәркәрдәси 214
- Хутсма Мартин Теодор, һолландиялы шәргшүнас [1851—1943] 129, 144
- Һаким, фатми хәлифәси [996—1021] 170—172
- Һарун, Төвратда ады чәкилән Мусанын гардашы 171
- Һарун әр-Рәшид, Аббаси хәлифәси [786—809] 63, 65, 79, 81
- Һарут, мөлөкләрдән бири 118
- Һачәр, Төвратда ады чәкилән әфсанәви Исмаилин анасы 143
- Һашим, Мөһөммәдин улу бабасы 34, 55
- Һәфасиләр, Туннедә бир сүләлә 197
- Һәфсә, Мөһөммәдин арвады 89
- Һермес, гәдим јунан аллаһларындан бири 25
- Һөвва, Төвратда ады чәкилән Адәмин арвады 118
- Һөкәм II, Кордова хәлифәси [961—976] 66
- Һәллач, мүсәлман суфиси [X эср] 187
- Һәмдан Гәрмәт, IX эсрдә антифеодал усјанынын башчысы 169, 170
- Һәммадиләр, Әлчәзаирдә бир сүләлә 69, 70, 196
- Һәсән, хәлифә Әлнинн оглу 47, 56, 57, 174
- Һәсән ибн Әли әл-Әскәри, шиә имамы [IX эср] 163
- Һәсән ибн Саббах, һәшшашиләр төригәтнинн баниси [XI эср] 173, 174
- Һәччач ибн Јусиф, Ираг һакими [VII—VIII эсрләр] 58, 142, 159
- Һиндра, һинду аллаһларындан бири 167
- Һишам, әмәви хәлифәси [724—743] 58
- Һулаку, монгол ханы [1217—1265] 209, 212
- Һубәл, бүтпәрәстлик дөврүндә эрәб аллаһларындан бири 25
- Һүдәйфә, эрәб сәркәрдәси 89
- Һүлакунләр, бах: Елханиләр
- Һүрмүз, гәдим Иранда хәјнр аллаһы 98
- Һүсәјн, хәлифә Әлнинн оглу [680-чы илдә өлмүшдүр] 47, 57, 62, 144, 162, 172
- Чинкизхан [Темучин], монгол гәсбары [1206—1227] 204, 205, 206, 208, 217
- Чами, Иран шаири 8
- Чәбраил, дини с'тигада көрә көјдәп аллаһын вәһјләрини Мөһөммәдә кәтирән мөлөк 36, 84, 85, 117, 129
- Чәләләддин Мәнкубәртн, Харәзмшаһ [1219—1231] 207
- Чәләләддин Руми, шаир, суфи [1207—1273] 185
- Чәмәләддин Әләфгани [1839—1897] һанисламизмин баниси 227
- Чәрнр, Тәбәринин атасы 108
- Чәфәр Садиг, шиә имамы 162, 168
- Шафин, шәриәт һүгүшүнасы [767—820] 105—107, 108
- Шејх Мә'шуг, Суријада мүгәддәс саялан өвлија 187
- Шефер, франсыз шәргшүнасы 201

ЧОГРАФИ КӨСТЭРИЧИ

- АБШ 4
 Авнијон, ш. 79
 Европа 16, 82, 189, 204, 211—
 213, 217, 220, 227
 Азәрбајчан 98
 Аларкос, ш. 197
 Албанија 3
 Алтај 70
 Америка [Јенн Дүнја] 197, 223
 Аму-Дәрја, ч. 50, 59
 Анадолу 59, 200, 201, 208, 211,
 213
 Ангара, ш. 213, 215
 Ангора, бах: Ангара
 Ангнохња 202
 Арал дәннзи 207
 Аралыг дәннзи 30, 41, 70, 81—
 82
 Аралыг дәннзи һөвзәсн 30
 Ассирија 50
 Атлантик океаны 60, 69, 196
 Атлас дағлары 194, 216
 Африка 3, 30, 70, 169, 193
 197, 198, 218
 Ашагы Месопотамија 157
 Ашагы Мисир 109
 Бабилстан 23, 30
 Бабилјон [Көһнө Гаһирә], ш.
 51
 Бағдад, ш. 63, 64, 67, 70—72,
 79, 80, 144, 166, 184, 187, 199,
 214, 225
 Бағдад хнлафәти 196, 212
 Бактрија [Бәлх] 50, 64, 206
 Балкар адалары 60
 Балкан јарымадасы 214
 Бејнәнһәрејн, бах: Месопота-
 мија
 Бәдр 41, 75, 93
 Бәрбәријә 192
 Бәсрә, ш. 52, 79, 81, 89, 90, 157,
 184
 Бәһрејн, адалар [Лһаса, Әл-
 һасә] 18, 48, 76
 Бизанс [Бизанс империјасы]
 22—24, 29, 44, 45, 50, 56—59,
 70, 72, 73, 200, 214
 Болгарыстан 3, 212
 Бордо, ш. 60
 Борнео, ада 218
 Бөјүк Сәһра 58, 159, 192
 Бужи, ш. 69, 195, 190
 Бүхур Сабһли, бах: Һәзрәмут
 Вади Румма, вади 18
 Васит, ш. 79
 Ватикан 193
 Венесја, ш. 213
 Вәрглә, ш. 159
 Византија, бах: Бизанс
 Внфлејем, ш. 85
 Вјана, ш. 208, 215
 Волгабоју 204
 Габаг Асија [Өн Асија] 30
 Гадсијә, ш. 50
 Галавун 152
 Гана 192, 218
 Гарагорум, ш. 208
 Гара дәннз 21, 214
 Гаронна, бах: һаронна
 Гаскон, ш. 60
 Гаф дағы 117
 Гаһирә, ш. 67, 69, 71, 110, 152,
 227
 Гашғар, бах: Шәрги Түркүс-
 тан
 Гватемала 20
 Гејрован, бах: Қайруан
 Габилнјә, вилајәт 59
 Гәзнә, ш. 71, 203, 213
 Гәрби Европа 4, 193
 Гәрби Асија 173, 201, 203, 212
 217
 Гәрби Африка 109
 Гәрби Әрәбистан 17, 30
 Гәрби Иран 213
 Гәрби Судаан 192, 218
 Гәртәбә, бах: Кордова
 Гәтәбан 21
 Гызыл Орда 204, 207
 Гыпчаг ханлығы 209, 212
 Гырғызыстан 70, 205
 Гырмызы дәннз 17, 21, 30, 45
 Гренада, ш. 152
 Гренада дәвләти 197
 Гум, ш. 145
 Гүдә [Јерусәлим], ш. 40, 85,
 121, 122, 140, 144, 200
 Дәмәшг [Шам], ш. 23, 55, 61,
 63, 79, 89, 90, 102, 152, 158,
 210
 Дәһнә, сәһра, 18
 Дијар-Мозар, вилајәт 20
 Дијар-Рәбиә, вилајәт 20
 Дорилеј, ш. 202
 Дунај, ч. 215

- Екеј денизи 51, 52, 214
 Ермәнистан 31, 50, 52, 59, 198,
 200, 202, 209, 210
 Ефиопија 22, 30, 31
 Эгәбә көрфәзи 17
 Эдирнә [Адрианопол], ш. 225
 Эләмут, гала 173, 174
 Элһасә, бах: Бәһреји
 Элһәмра 152
 Элчәзаир 69, 110, 113, 139, 193,
 197
 Эмаләк, бах: Мәлуһ
 Эмр. ш. 152
 Эрәбистан [Чәзирәт-үл-әрәб,
 Элчәзирә] 16, 21, 27, 29, 30,
 33, 44, 48, 55, 86, 103, 118,
 143, 146, 150—152, 155, 158,
 162, 169, 198, 219, 221, 223
 Эрәб жарымадасы 16
 Эрәфә, тәпә 144
 Эфганьыстан 59, 64, 175, 203
 206, 212, 217
 Эфганьыстан дағлары 71
 Забајкалје 204
 Загафгазија 206
 Зеллакә, ш. 193
 Зәмзәм, гују 29, 142
 Зәнзибар, ада 157, 175
 Зугар 23
 Измир көрфәзи 211
 Индонезија [Малајја архипела-
 гы] 65, 109, 112, 218
 Инкилтәрә 41
 Иорданија [Эрдән] 79, 109
 Ираг 80, 52, 56, 72, 79, 103, 104,
 150, 159, 169, 173, 177, 183
 198
 Иран 3, 7, 8, 22, 23, 30,
 31, 48, 49—52, 55, 70—73, 79,
 81, 98, 112, 140, 145, 155, 157,
 162, 166, 169, 173, 174, 175,
 198, 200, 201, 206, 207—210,
 212, 214—218, 220, 224, 225,
 228
 Иран көрфәзи, бах: Фарс көр-
 фәзи
 Искәндәријя, ш. 51, 179
 Испанија 41, 60, 62, 66, 69, 72—
 73, 108, 109, 189, 191, 193,
 197—199, 202, 203
 Израил 33
 Истамбул, ш. 213, 225, 228
 Италија 41, 67, 213
 Ифрикијя, вилајәт 59, 67, 169
- Јава, ада 133, 153, 218
 Јагсарт, ч., бах: Сыр-Дәрја
 Јерусәлим, бах: Гүдә
 Јәрмүк, ч. 49
 Јәсриб, бах: Мәдинә
 Јахын Шәрг 97, 218
 Јәмамә, вил. 156
 Јәмән [Хошбәхт Эрәбистан]
 16—18, 22, 29
 Јени Дүнја, бах: Америка
 Југославија 3
 Јукатан [Јунтингтон], жарым-
 ада 20
 Јуһаныстан 29, 67, 141, 199
 Јунтингтон, бах: Јукатан
 Јухары Атлас дағлары 194, 195
 Јухары Мисир 109
 Јухары Месопотамија 208
 Кабил, ш. 217
 Кајруан, ш. 59, 158, 192, 196
 Казимејн, ш. 145
 Камбоча 218
 Канна, ш. 23
 Карфакен, ш. 59, 65
 Кәрбәлә, ш. 57, 144, 216, 223
 Кәбә 29, 31, 35, 40, 43, 45, 57,
 140—143, 151
 Киликија 79
 Киннәсрин, ш. 79
 Киренаика 49, 51
 Кичик Асија, жарымада 52, 200,
 212, 214
 Константина, ш. 67
 Кордова хнлафәти 67, 196
 Көһнә, гаһирә, бах: Бабилјон
 Крым жарымадасы 214
 Ктәсифон [Мәдаин], ш. 54
 Куфә, ш. 23, 55, 57, 63, 79, 89,
 90, 157
 Күрмүстан 208
 Лас Навас, ш. 197
 Лејден, ш. 35
 Лһасә [Эл-һасә], бах: Бәһреји
 Мавәрауннәһр, [Трансоксана,
 Трансоксанија], вилајәт 59,
 70, 199, 202, 206, 212, 213
 Мәдагаскар, ада 64, 218
 Мазандаран, вилајәт 224
 Малајја архипелагы, бах: Ин-
 донезија
 Мачарьыстан 208
 Меровингләр краллыгы, бах:
 Франса

Месопотамија 30, 54, 55, 64,
109, 145, 157, 169, 202, 213,
222
Мехрә, вилајәт 18
Мәан [Маган, Маин], вилајәт
21
Мәгриб 59, 68, 108, 140, 158,
159, 168, 186, 187, 195
Мәдаин, бах: Ктесифон
Мәдинә [Јәриб], ш. 20, 29,
31, 38, 39, 41—46, 53, 55, 57,
61, 80, 86, 90, 97, 103, 104,
105, 140, 144, 222
Мәккә, ш. 17, 21, 29—41,
44—46, 57, 58, 68, 85, 93, 94,
130, 140—145, 187, 222
Мәлуһ [Әмалек] 21
Маракеш 59, 67, 68, 111, 186,
192, 193
Мәрракәш, ш. 193, 195, 196
Мәрвә, тәпә 143, 144
Мәркәзи Асија 199, 205
Мәркәзи Әрәбистан 24
Мәркәзи Судан 218
Мәрмәрә дәнизи 211
Мәсгәт, ш. 18, 159
Мәшһәд, ш. 145
Мзаб, вилајәт 159
Мина 144
Мисир 3, 31, 49, 51, 52, 54, 67—
73, 78, 80, 90, 109, 112, 141,
168, 170, 178, 185, 187, 199,
200, 203, 204, 207, 218, 227,
Монголустан 205, 208
Мосул, ш. 50
Мутә 44, 45
Мүгәддәс Торпаг, бах: Фәләс-
тин
Мүздәлифә 144
Нарбонн, ш. 60
Нефун, сәһра 18
Нәчд, вилајәт 16, 19, 25, 29,
222
Нәчәф, ш. 144, 216
Нәчран, ш. 29
Нәһавәнд, ш. 50
Никопол, ш. 213
Никр, ч. 192
Нил, ч. 51
Нил астаналары 60, 215
Оман, бах: Үмман
Ор, вилајәт 59
Орта Асија 50, 65, 175, 198,
200, 204, 210, 217

Османлы империјасы, бах:
Түркијә
Отранто, ш. 214
Отрар, ш. 202
Уһуд, даг 17, 42
Өлү дәннз, [Үт дәннзи] 44
Пакистан 3, 109
Палмира, ш. 30
Пелусиум, ш. 51
Пәнчаб 220
Пиренсј, дағлар 60
Полиа 208
Пуатје, ш. 23, 60, 210
Рабат, ш. 192
Рөггә, ш. 54
Рәмлә, ш. 79
Рома, ш. 61, 67, 158, 213
Рома империјасы 191
Рона, ч. 60
Русија 199, 207, 208, 210, 214
Самарра, ш. 79, 145, 163
Сардинија, ада 67
Сәлебес, ада 218
Сенегал 192
Сәба 21
Сәмәргәнд, ш. 212, 213
Сәп'а, ш. 16, 22, 156
Сәрат, дағлар 17
Сәудијјә Әрәбистаны 109
Сәфа, тәпә 144
Сибир 204
Сина дағлары 17, 144
Систан, вилајәт 70
Сиффин [Сүффейн] 54
Сичилија, ада 67, 70, 196
Сичилмасә, ш. 67, 68, 193
Согднана, вилајәт 64
Содом, вл. 129
Сомали 222
Соһар 18
ССРИ 3
Судан 109, 192
Суматра, ада 65, 153, 218
Сурија 21, 24, 30, 34, 42, 44, 45,
48, 49, 50, 53, 56, 57, 61, 62,
64, 69, 79, 80, 103, 104, 109,
150, 155, 169, 172, 173, 174,
175, 178, 189, 185, 199—203,
209, 213, 222
Сурија сәһрасы 18—19, 23
Сыр-Дәрја [Јарсарт], ч., 59, 199
Тайф, ш. 17, 29, 37, 45
Таласс, ч. 65
Тәнжәр [Тәнчә], ш. 60

- Танта, ш. 187
 Таһерт, ш. 67, 68, 159
 Тәбүк, вилајәт 17, 45
 Тәкрур, вилајәт 193, 218
 Тиһамә 17, 29
 Тјан-Шан дағлары 199
 Тлемсен, ш. 59, 67, 195—197
 Толсдо, ш. 60
 Траблис [Триполитанија] 59,
 69, 192, 196
 Транснорданија 132
 Трансоксиана [Трансоксанија]
 бах: Мавәраүннәһр
 Тунис 67, 68—69, 113, 191, 197
 Туран 11, 50, 70
 Түркијә [Османлы империјасы]
 109, 112, 176, 214, 215—217,
 228
 Түркүстан 76, 199, 201, 202, 206,
 207, 209, 210, 218
 Узаг Гәрб 191
 Узаг Шәрг 30, 70, 81, 209, 218
 Украина 207
 Указ 29
 Үмман [Оман] 18, 158, 159, 175
 Фарс, вилајәт 70
 Фарс көрфәзи 16, 18, 29, 64
 Фәләстин [Мүгәддәс торпаг]
 23, 30, 76, 79, 109, 200
 Фәрат, ч. 16, 19, 20, 30, 48, 54,
 203, 210, 215
 Фәрат вадиси 16
 Фәрганә, вилајәт 217
 Фас, ш. 67, 111—112, 196, 197
 Финикија 23
 Франса [Меровинглар краллы-
 гы] 18, 41, 60, 64, 67, 81, 189,
 201, 226
 Фустат, ш. 79
 Халдеја [Кәлданијјә], вилајәт 50
 Харәзм [Харәзм двваәти], 205,
 206, 212
 Хейбәр, ш. 29, 42, 44
 Хәзәр [Хәзәр дәнизи] 59, 214
 Хәрнди, дағ 187
 Хивә, ш. 202
 Хорасан, вилајәт 62, 70, 71, 200,
 206
 Хошбәхт Әрәбистан, бах: Јәмән
 Хузистан, вилајәт 170
 һәзрәмут [Бүхур Саһили], ви-
 лајәт 18, 49
 һаронна, ч. 60
 Һелиһополис, ш. 51
 Һерат, ш. 59, 213
 Һеврон, ш. 85
 һәвран 171
 Һәләб, ш. 173, 210
 Һәрран, ш. 76
 Һәурә 157
 Һиллә, ш. 168
 Һимјәриләр падишаһлығы 21
 Һинд, ч. 59—60
 Һинд океаны 21
 Һиндигуш, дағлар 50, 217
 Һиндистан 21, 30, 64, 71, 76,
 109, 113, 128, 175, 185, 203,
 208, 210, 212, 213, 217—220,
 226, 228
 Һинди-Чин жарымада 218
 Һирә, ш. 23, 30
 Һичаз 17, 25, 29, 30, 40, 57, 109
 Һолландија Һиндистаны, бах:
 Индонезија
 Һоморра 129
 Һомс, ш. 89
 Һүдәйбијјә 44, 93
 Чин 18, 32, 59, 64, 65, 108, 198,
 208, 204—207, 205, 210, 213,
 218
 Ченеврә, ш. 61
 Чәбәл Нүфусә, вилајәт 159
 Чәбәллүттариг, боғаз 215
 Чәзирәтүләрәб [Әлчәзирә], бах:
 Әрәбистан
 Чәнуби Африка 109
 Чәнуби Африка Иттифагы 228
 Чәнуби Әрәбистан 17, 21—25
 49, 57, 109, 158
 Чәнуби Мәрәкеш 60
 Чәнуби Франса 189
 Чәбрә, ш. 159
 Чәрид, вилајәт 59
 Чиддә, ш. 140
 Шам, бах: Дәмәшг
 Шәрги Европа 206
 Шәрги Африка 109
 Шәрги Иран 202, 213
 Шәрги Монғолустан 207
 Шәрги Судан 218
 Шәрги Түркүстан [Гашгар] 199
 Шимали Африка 11, 52, 55, 59,
 67, 68, 70, 105, 109, 113, 133,
 137, 185, 187, 191—194, 196,
 216
 Шимали Әрәбистан 22
 Шимали Иран 206
 Шираз, ш. 223

МҮНДЭРИЧАТ

Сэх.

Өн сөз	3
Азэрбэјчэнчэ ношринэ мүгэддимэ	14
I ф э с и л. Ислам дининин мејдана кэлмэси	16
Эрэб гэбилэлэри [19]. Чэнуби Эрэбистан падшаһлыглары [21]. Шимали Эрэбистан падшаһлыглары [22]. Эрэб бүглэрэстлији [24]. Јадсли тэ'сирлэр [29]. Јаһудилэр вэ христианлар [31]. Мәһәммэд. Ушаглыгы вэ кәичлији [32]. Мәһәммэд. Вәһј вэ илк пејгәмбәрликлэр [33]. Мәһәммэд Мәдинәдә [38].	
II ф э с и л. Эрэб һөкмранлыгы	47
Биринчи дөрд халифә [47]. Әмәвилэр сүлаләси [56]. Аббасилэр [63]. Эрэб експансиясынын шәранти [72]. Мүгәддәс мұһарибә [кәһад] вэ итаәт алтына алынмыш әһалинин вәзијјәти [74]. Инзибати гурулуш [79].	
III ф э с и л. Ислам дини һүгүгунун әсаслары	83
Гуран [83]. Мәһәммэд вэ вәһј [84]. Гуран мәтнинини мүәјјән едилмәси [88]. Гуранын мәзмуну вэ хронолокијасы [92]. Ынчрәтдән әввәлки сурәләр [93]. Ынчрәтдән сонрақы сурәләр [96]. Сүнна [98]. Рәвәјәтләр [һәдисләр] [100]. Һүгүгшүнаслыг [фигһ] [102].	
IV ф э с и л. Еһкам вэ һүгүг [шәриәт]	114
Еһкам	114
Аллаһа инанмаг [115]. Мәләкләр вэ шејтанлар [117]. Пејгәмбәрләр [119]. Гијамәт [120]. Алын јазысы [124]. Һүгүг	125
Пәрәстин [ибадәт] [126].	
V ф э с и л. Дини вэ фәлсәфи тәкамүл	154
Пејгәмбәрләрнин мејдана кәлмәси [155]. Харичлик [156]. Мүрчилик [161]. Шәәлик [161], Мейдилик [167]. Гәрмәтиләр вэ исмаилләр [168]. Ирадә азадлыгы мәсәләси [177]. Мө'тәзилләр [180]. Әһ'әрилик [182]. Мистикләр [Суфи-ләр] [183].	
VI ф э с и л. Түркијә вэ Иран үстүнлүјү	191
Шимали Африкада бәрбәрләрнин тә'сирини [191]. Әлмүрабитиләр [192]. Әлмүвәһһидиләр [194]. Дагыныглыг [197]. Түркләр вэ монголлар [198]. Салчугиләр [199]. Монголлар [204]. Исламын мүгавимәти [211]. Јени дөврләр Асияда үч бөјүк дөвләтин мејдана кәлмәси [214]. Сон дини јениликләр [219]. Әкбәр [219]. Вәһһабилк [221]. Бабилк [222]. Мүасирлик [226].	
Термилокија сөзлүјү	229
Мүсәлман гәмәри или ајларынын ады вэ сырасы	242
Ад кәстәрничиси	243
Чоғрафи кәстәрчиси	251

Ари Массе
Ислам

Исторические очерки
[на азербайджанском языке]

Главная редакция Азербайджанской Энциклопедии
Баку — 1992

Россами *Садыхов А.*
Техники редактор *Ширинов Р.*
Корректор *Зејналова Т.*

ИБ—13

Чапа имзаланмыш 5.07.91. Кагыз форматы 84×108¹/₃₂. Физики ч. в. 8. Шэрти в. 13,44. Учот пэшр в. 14,71. Тиражи 90 000. Сяфарыш 1453.

Азэрбајчан Республикасы Дөвлэт Мэгбуат Комитэси.
Азэрбајчан Енциклопедијасынын Баш редаксијасы.
Бақы—370004, Бөјүк Гага күчэси 41.

Государственный Комитет по печати Азербайджанской Республики.
Главная редакция Азербайджанской Энциклопедии.
Баку — 370004, ул. Бөкүк Гага, 41.

Отпечатано с готовых диапозитивов на Минском ордена Трудного Красного Знамени полиграфкомбинате МППО им. Я. Коласа. 220005, Минск, Красная, 23.